

Archeologie in Vlaanderen

prof.dr. Guy De Boe (red.)

Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen
vierendertigste jaargang
juli/augustus/september
1996 nr. 3
driemaandelijks tijdschrift
voor inwijding in de beel-
dende kunsten
door reproducties, teksten
en radiuitzendingen
onder auspiciën van de
Vlaamse provincies en
i.s.m. de BRTN
Afgifttekantoor: Gent
250-BF / 15,- NLG

Doorsnede van een tonwaterput uit Walraversijde.

Herkomst van de illustraties

Archeologische Dienst Waasland, Sint-Niklaas: blz. 24, 25,

G. De Brabant en W. Steyaert: blz. 21,

Bieke Hillewaert: blz. 37 (boven)

Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Asse (Zellik): blz. 4, 5, 8, 9, 10, 13, 14 (onder), 15, 16, 18, 19, 20, 26, 30, 31, 33, 35,

Stad Antwerpen, Kunsthistorische Musea, Afdeling Opgavingen: blz. 38, 39, 40, 44

Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie: blz. 41, 42

J. Semey, Universiteit Gent: blz. 14 (boven)

Stedelijke Fotografische Dienst, Brugge: blz. 37 (onder)

Stedelijk Museum Ieper: blz. 34,

Hugo Thoen: blz. 22

R. Timmerman, Wilrijk: blz. 1, 2, 28, 29,

Van Meenen (I.A.P.): blz. 6

Vermeulen Frank: blz. 23

Inhoudsopgave

Archeologie in Vlaanderen

onder de redactie van prof. dr. Guy De Boe

Archeologie en archeologisch patrimonium in Vlaanderen

Guy De Boe en Frans Verhaeghe

Aandacht voor de natuur

Anton Ervynck en Marnix Pieters

Capita selecta

Recent onderzoek naar de steentijd

Marc De Bie en Pierre M. Vermeersch

De bronstijd

Cirkelen over Vlaanderen: luchtfotografie en de bronstijd

Jean Bourgeois

Het bronsdepot van Heppeneert (Maaseik)

Luc Van Impe

De ijzertijd

Had Kontich een bijzondere betekenis in de Keltische samenleving?

Rica Annaert

De Romeinse tijd

De archeologie van de Romeinse stad Tongeren

Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake

Hugo Thoen

De Gallo-Romeinse bewoning in zandig Vlaanderen

Frank Vermeulen

De Gallo-Romeinse vicus Waasmunster-Pontrave: "Staddorp" aan de Durme

Rudi van Hove

De vroege middeleeuwen

Oudenburg. Boeren in de pagus Flandrensis

Yann Hollevoet

Ename: zorg om een middeleeuws erfgoed

Dirk Callebout

De volle middeleeuwen

De verdwenen Sint-Michielsparochie in de "Verdronken Weiden" te Ieper

Marc Dewilde en Stephan Van Bellingen

Walraversijde, een verdwenen middeleeuws vissersdorp nabij Oostende

Marnix Pieters

Stadsarcheologie

Van vel tot leer. Brugse leerlooiers tijdens de middeleeuwen

Bieke Hillewaert

Een klooster komt weer tot leven. Archeologisch onderzoek in de Antwerpse Sint-Pauluskerk

Johan Veeckman

Stadsarcheologie in Gent

Marie-Christine Laleman

Vormgeving

Rob Buytaert
Annemie Vandezande

Correctie

Hans Devisscher

Eindredactie en productie

Rudy Vercrusse

Marc Devos

Geert Verstaen

blz. 3

Druk

Die Keure, Brugge

blz. 8

Opbergband

De Vooght b.v. Montfoort

De fotograaf voor dit nummer werd vervaardigd door

blz. 11

blz. 13

blz. 15

blz. 16

blz. 17

blz. 21

blz. 23

blz. 24

blz. 25

blz. 26

blz. 32

blz. 34

blz. 36

blz. 38

blz. 41

SCANREACH
IMAGING

Kortrijksesteenweg 1142A
9051 Sint-Denijs-Westrem
09/220.40.40

Copyright OKV

Niets uit deze uitgave mag worden vervoerdigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorgaande toestemming van de uitgever.

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

Archeologie en archeologisch patrimonium in Vlaanderen

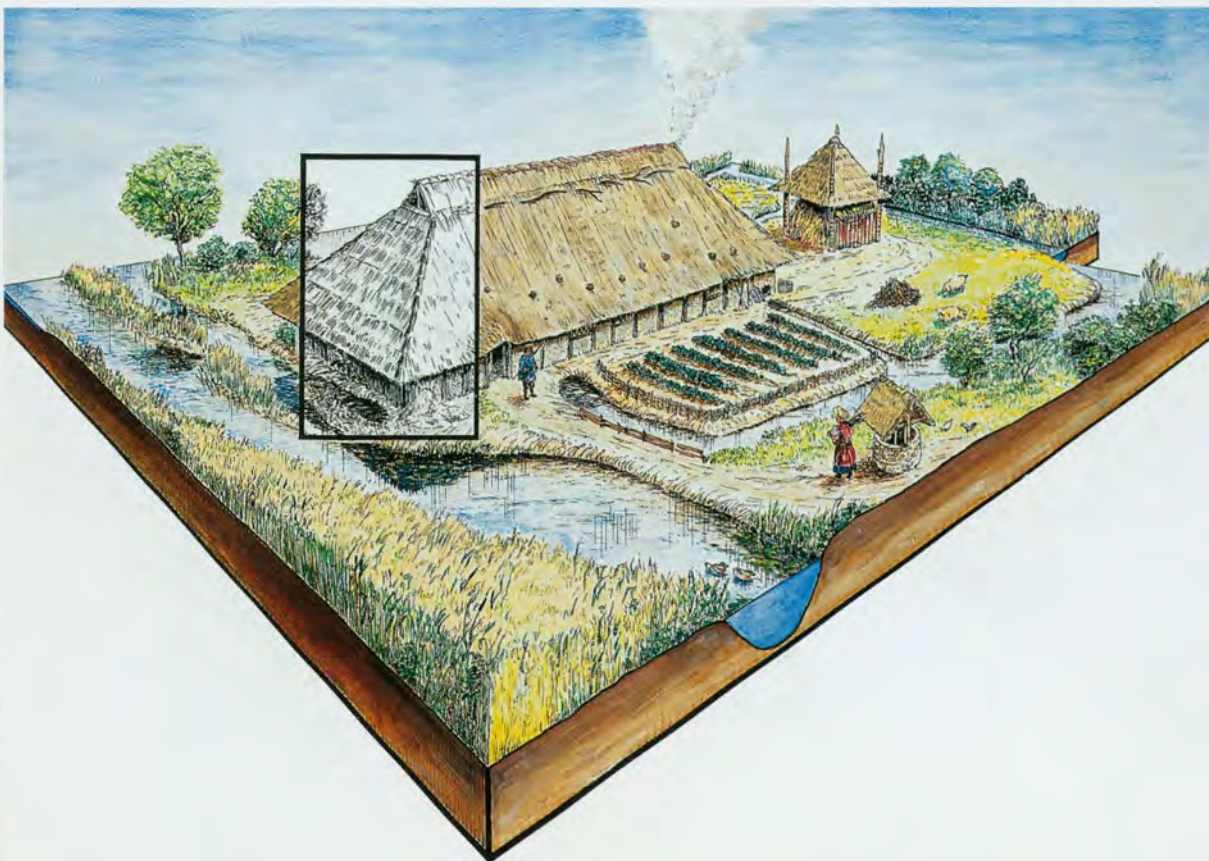
Guy De Boe en Frans Verhaeghe

Wanneer men handboeken over Europese archeologie raadpleegt, dan moet men zeer dikwijls vaststellen dat Vlaanderen een blanke vlek blijkt te zijn. Is ons archeologisch erfgoed dan onbelangrijk? Zeker niet! Gelegen in het hart van Europa, is Vlaanderen sinds enkele tienduizenden jaren steeds opnieuw een intens bewoond gebied geweest, een kruispunt waar culturen en machten elkaar hebben ontmoet, beïnvloed en bekampt. Die tienduizenden jaren van bewoning hebben op ontelbare plaatsen materiële getuigen in de bodem achtergelaten, materiële getuigen die samen het bodemarchief vormen. Alhoewel dit archeologisch erfgoed dikwijls wel minder spectaculair of monumentaal lijkt dan bijvoorbeeld in mediterrane streken, is het toch zeer rijk en gevarieerd, en dus zeker niet minder belangrijk dan wat onze buurlanden hebben.

Hoe valt het dan te verklaren dat ons archeologisch patrimonium zo weinig gekend is? Ongetwijfeld speelt de taal hierbij een rol. Onze publicaties zijn voor buitenlandse collega's vaak minder toegankelijk. Maar ook in eigen land bleef de rijkdom van ons bodemarchief zeer lang onderschat en zelfs miskend. Men ging er immers van uit dat Vlaanderen in het verre verleden tijdens verschillende periodes helemaal niet of nauwelijks bewoond was, zodat er niet veel te zoeken viel, of toch niets interessants. Heel wat periodes zijn dan ook nog zeer slecht gekend of blijken pas nu hun waardevolle informatie vrij te geven. De recente ontdekking van honderden grafheuvels uit de bronstijd in Oost- en West-Vlaanderen vormt daarvan een treffend voorbeeld, terwijl het nauwelijks

enkele jaren voorheen – eerst in de Kempen, dan in zandig Vlaanderen – duidelijk werd dat ook Noord-België tijdens de Romeinse tijd intens bewoond was. Ook de rijkdom en het belang van ons middeleeuws en jonger archeologisch erfgoed kregen pas sinds relatief korte tijd meer aandacht.

Kan het ons dan nog verwonderen dat het archeologische verleden voor de eigen bevolking grotendeels een onbekende bleef en de groeiende publieke belangstelling voor de archeologie in eigen land slechts een vrij recent verschijnsel is? Vandaar dat ook de beoefening van de archeologie – zeker van de archeologie als wetenschap – in Vlaanderen eigenlijk nog geen duidelijk statuut verworven heeft. Velen zien archeologen nog eerder als zonderlingen en beschouwen archeologie nog steeds meer als een tijdverdrijf dan als een volwaardige wetenschap met strikte methoden en technieken. De algemene miskening van de waarde van ons archeologisch patrimonium is bovendien tegelijkertijd oorzaak en gevolg van een totaal gebrek aan belangstelling vanwege de overheid. Zij moest de verantwoordelijkheid voor het beheer; de bescherming en het onderzoek van dat patrimonium op zich nemen maar heeft dit in feite pas op zeer recente datum gedaan. Het lange uitblijven – tot 1993, tientallen jaren later dan in de buurlanden – van enige decreet- en regelgeving ter ondersteuning van een coherent beleid inzake archeologische monumentenzorg, heeft in grote mate de ontwikkeling van de professionele archeologiebeoefening gehypothekerd en is er derhalve mede oorzaak van dat het archeologisch onderzoek een zeer grote

Voor een juiste interpretatie van hun bronnen moeten archeologen op de eerste plaats uitzoeken op welke wijze de archeologische sporen ontstaan zijn. Van de oorspronkelijke nederzetting ging immers zeer veel verloren en het is aan de archeologen om deze evolutie te reconstrueren.

Oorspronkelijke situatie van de bewoning.

achterstand heeft opgelopen, zeker op kwantitatief vlak, maar ook inhoudelijk. De stijging van deze achterstand is nu wel sterk afgeremd, maar van een reële inhaalbeweging kan nog niet worden gewaagd.

Nadat reeds vanaf de 16de eeuw een eerste belangstelling voor oudheidkundige resten kon worden genoteerd, kende deze vooral tijdens de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw een eerste bloeiperiode. Archeologie werd toen bijna uitsluitend beoefend door 'amateurs', verzamelaars of erudiete personen die actief waren in archeologische en historische verenigingen en uit belangstelling voor het verleden van hun streek zoveel mogelijk voorwerpen verzamelden. Dit leidde tot het ontstaan van de eerste archeologische musea in Brussel en in diverse provinciesteden. In die periode waren dergelijke kringen echter voornamelijk in Wallonië actief, in veel mindere mate in Vlaanderen, met figuren zoals J. De Bast, H. Schuermans, Fr. Huybrigts, L. Galesloot en C. Van Dessel. Samen met een groeiende concentratie van de activiteiten in het Museum voor Natuurwetenschappen en de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (K.M.K.G.) te Brussel, betekende de erkenning van een Rijksdienst voor Opgravingen in 1903 een eerste stap naar een meer professioneel gerichte archeologie. De opgravingsdienst maakte aanvankelijk deel uit van de afdeling Oud-België van de K.M.K.G., maar toen J. Breuer in 1928 de functies van conservator en hoofd van de opgravingsdienst opnam, zag hij snel in dat de binding van deze dienst met één enkel centraal museum geen goede oplossing was en ijverde hij, in navolging van Duitsland en Nederland, voor de oprichting van een autonome instelling voor archeologische monumentenzorg en voor een uitbouw van de nationale archeologie aan de universiteiten. Op enkele uitzonderingen na, zoals het onderzoek in samenwerking met prof. H. Van de Weerd (Rijksuniversiteit Gent) in het Romeinse Tongeren in de jaren dertig, bleven de activiteiten van de Rijksdienst in grote mate op Midden- en vooral Zuid-België geconcentreerd.

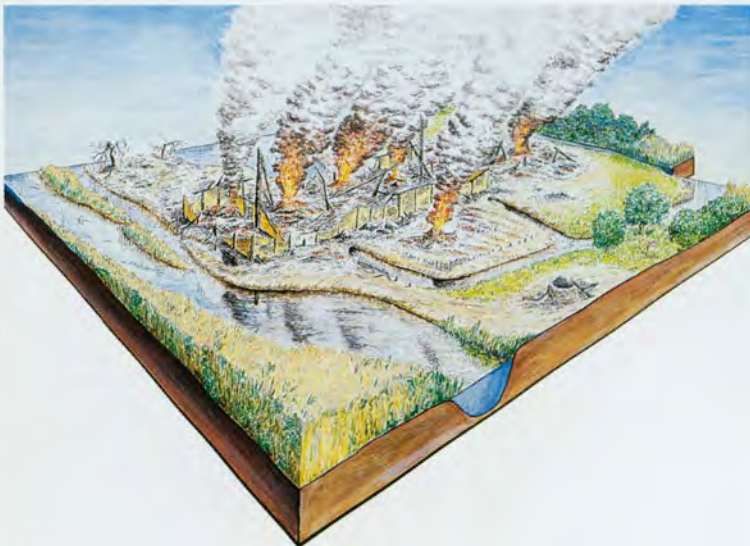
Bovendien was het onderzoek zeer museumgericht, dus zeer sterk op het object georiënteerd.

Aan de Vlaamse universiteiten zou H. Van de Weerd de nationale archeologie te Gent introduceren, maar ook hier zou de doorbraak pas na de Tweede Wereldoorlog plaatsvinden, met S.J. De Laet te Gent en eerst H. Draye, later J. Mertens te Leuven. Onder impuls van J. Breuer kende ook de Rijksdienst voor Opgravingen na de oorlog een groeiende activiteit, met M.E. Mariën, H. Roosens en J. Mertens. De creatie van een autonome opgravingsdienst zou evenwel pas onder Breuers opvolger, H. Roosens, worden gerealiseerd; in 1957 nog als afdeling van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en in 1963 dan eindelijk als autonome Nationale Dienst voor Opgravingen (N.D.O.). Ondanks de in vergelijking met de buurlanden altijd beperkte middelen en mankracht, die rond het midden van de jaren zeventig het hoogste peil van 23 medewerkers bereikte, kon deze N.D.O. toch heel wat onderzoek verrichten en ging het aantal opgravingen ook in Vlaanderen gestadig omhoog. Dankzij de mogelijkheden geboden door de parallelle tewerkstellingsmaatregelen (Bijzonder Tijdelijk Kader), konden vooral tijdens de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig eindelijk ook grootschaliger nederzettingsonderzoek en ruimere onderzoeksprogramma's worden uitgevoerd. Dezelfde periode zag ook de ontwikkeling van onderzoeksactiviteiten aan de universiteiten en de oprichting van de eerste stedelijke en gemeentelijke archeologische diensten te Gent, Brugge en Antwerpen, en later ook in het Land van Waas, te Maaseik en te Leuven.

Ondanks de goede intenties die bij zijn stichting werden geformuleerd, volgde de N.D.O. nooit de uitbreiding die de overheidsdiensten voor archeologisch bodemonderzoek en monumentenzorg in de buurlanden kenden, eerst in Nederland en Duitsland, later ook in Frankrijk. Dit had uiteraard zijn directe weerslag op de Belgische archeologie in het algemeen,

links
Vernieling van de bewoning door brand. De bovengrondse structuren en de bewoners verdwijnen.

rechts
De natuur neemt het terrein opnieuw in. Elk zichtbaar overblijfsel verdwijnt.

zodat de reeds opgelopen achterstand steeds maar groter werd. De middelen bleven schaars, de personeelsbezetting ondermaats. Bovendien kon er nog geen sprake zijn van een correct beleid inzake beheer en bescherming van het archeologisch patrimonium, vermits dit niet eens tot de specifieke bevoegdheden van de N.D.O. behoorde. Deze gebrekkige situatie werd mede bepaald door het uitblijven van een specifieke wetgeving ter bescherming van dat patrimonium. Herhaalde pogingen om deze lacune te verhelpen, strandden op politieke onverschilligheid en communautaire tegenkantingen. Nochtans was België een van de eerste landen die de 'Europese Conventie ter Bescherming van het Archeologisch Patrimonium' in 1969 ondertekende en zelfs ratificeerde. De bepalingen van de Conventie werden evenwel nooit toegepast. Vooraleer hierin enige beterschap kon optreden, werd de Nationale Dienst voor Opgravingen geleidelijk afgebouwd en uiteindelijk op 31 juli 1989, in het kader van de tweede fase van de staatshervorming, geregionaliseerd.

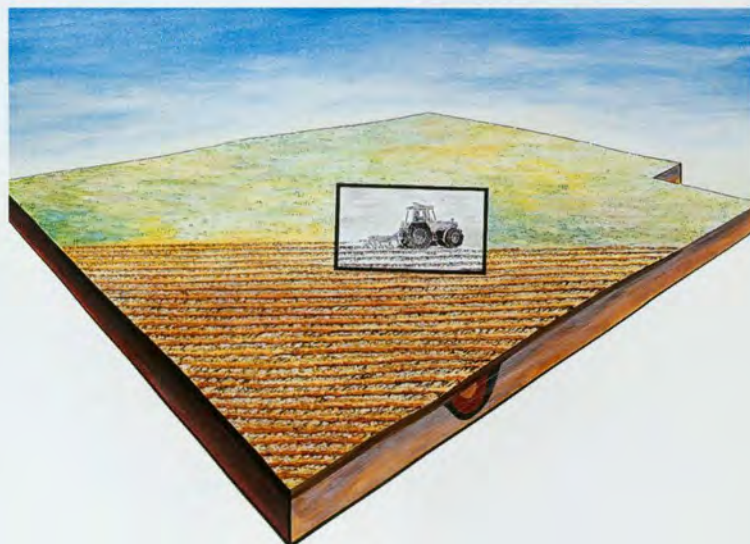
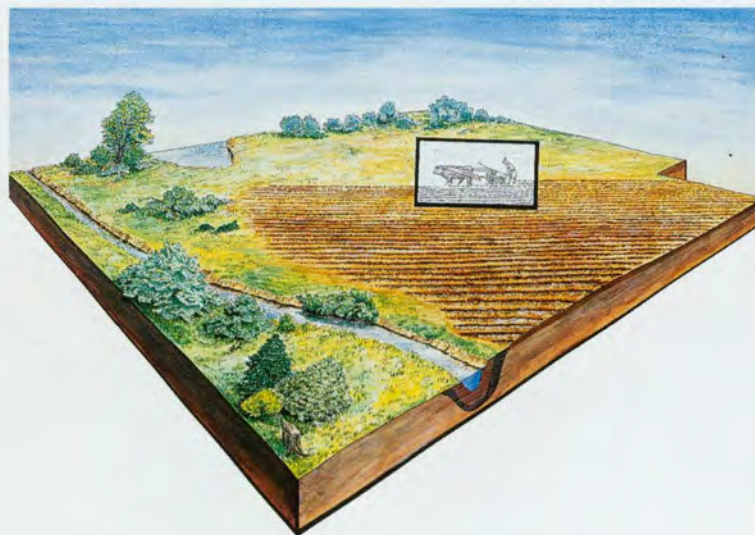
Na twee moeilijke jaren – Vlaanderen was immers nooit vragende partij geweest en had derhalve ook niets voorbereid – kwam dan eindelijk de kentering. De toenmalige minister bevoegd voor monumenten en landschappen, L. Waltniel, wenste de volledige verantwoordelijkheid inzake het beheer, de bescherming en het onderzoek van een intussen op dramatische wijze aangetast patrimonium op te nemen. Op zijn voorstel werd door de Vlaamse regering op 5 juni 1991 een nieuwe Vlaamse wetenschappelijke instelling opgericht die hiervoor bevoegd werd: het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.). Hij nam tevens het initiatief om een ontwerpdecreet ter bescherming van het archeologisch patrimonium op te stellen en in te dienen. Dit initiatief werd door zijn opvolger, J. Sauwens, terug opgenomen en tot een goed einde gebracht, zodat Vlaanderen met zijn decreet van 30 juni 1993 en alle intussen genomen uitvoeringsbesluiten eindelijk

over een decretaal instrumentarium beschikt om een concreet beleid inzake beheer en bescherming van zijn archeologisch erfgoed te voeren.

Het belangrijkste bestanddeel van dit decreet biedt de mogelijkheid tot wettelijke bescherming van archeologische zones of monumenten die, na inventarisatie en grondige wetenschappelijke evaluatie, als belangrijk kunnen worden bestempeld. Dit gebeurt via een beschermingsprocedure die aansluit bij de bestaande regelgeving voor monumenten en stads- en dorpsgezichten. Het grote verschil ligt in het tijdelijk karakter van de bescherming, die geen belemmering moet vormen voor elk nieuw, verantwoord bodemgebruik, maar moet garanderen dat een voorafgaandelijk archeologisch onderzoek kan worden uitgevoerd wanneer de bedreiging en vernieling van archeologische waarden niet kan worden afgewend. Verder voorziet dit decreet in een meldingsplicht inzake toevallsvondsten, met de verplichting om gedurende een termijn van minimum 10 dagen, die kan worden verlengd, een onderzoek toe te laten; een vergunningsplicht voor de uitvoering van opgravingen en prospecties met ingrepen in de bodem; een verbod op het gebruik van metaaldetectoren voor het opsporen van archeologische vondsten, en de verplichting om voor alle werken waarbij openbare besturen betrokken zijn, het bindend advies van het I.A.P. te vragen, dat voorwaarden kan opleggen en voorschriften kan bevatten ter bescherming van het archeologisch patrimonium. In uitvoering van het decreet werd tevens een Vlaamse Archeologische Raad opgericht, die – conform de taken van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen met betrekking tot het monumenten- en landschappenbeleid – een belangrijke adviserende taak te vervullen heeft en waarin alle geledingen van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen op evenredige wijze vertegenwoordigd zijn.

links
Het terrein wordt gedeeltelijk geëffend en opnieuw als akker ontgonnen.

rechts
Recente landbouw grijpt nog dieper in de bodem in. De erosie wordt steeds sterker.

Dit decreet kan slechts een eerste stap in de goede richting zijn en neemt nu pas de elementaire bepalingen van de Europese conventie van 1963 op, die in nagenoeg alle overige landen van Europa reeds lang in wetteksten waren omgezet. Het lost evenwel zeker niet alle problemen op en beantwoordt lang niet op alle punten aan de noden van een efficiënt beleid inzake het archeologisch patrimonium. Ondertussen is immers de herziene Europese Conventie door de Raad van Europa goedgekeurd (1992) en in werking getreden. Deze neemt enkele belangrijke nieuwe bepalingen op, onder meer inzake de financiering van het archeologisch onderzoek en de archeologische monumentenzorg, waarbij het in sommige landen reeds toegepaste principe 'de veroorzaker (= vernielers) betaalt' centraal staat. België heeft deze Conventie van Malta van 1992 nog niet ondertekend!

De bescherming en het beheer van het archeologisch patrimonium zijn in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de Vlaamse Regering. De taken die hieraan verbonden zijn, vormen een van de hoofdpodochten van de eigen wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap, met name het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Het I.A.P. is het centrale, coördinerend en uitvoerend orgaan dat moet toezien op de toepassing van het decreet en daarvoor aan de beleidsbepalende overheid, de bevoegde minister en de Vlaamse Regering, verantwoording verschuldigd is. De taken van beheer en bescherming van het archeologisch erfgoed zijn daarom bij het I.A.P. gecentraliseerd, maar dat neemt niet weg dat regionale en lokale besturen, die mede hun verantwoordelijkheid in deze materie opnemen door de oprichting van stedelijke en (inter)gemeentelijke archeologische diensten, waardevolle bijdragen kunnen leveren tot beheer en bescherming en tot de archeologische monumentenzorg. Het I.A.P. kan de werking van deze instellingen, in toepassing van het decreet, ondersteunen. Het is overigens geenszins zo dat het I.A.P. inzake het wetenschappelijk onderzoek, meer in het bijzonder de uitvoering van opgravingen, een monopoliepositie zou bekleden. Integendeel, met de toepassing van het decreet van 1993 wordt nu pas ten volle duidelijk hoe dramatisch de aantasting van het archeologisch patrimonium tijdens de laatste tientallen jaren geweest is, hoe snel deze aantasting nog steeds doorgaat en hoe klein het percentage is van wat kan worden gered. Dit toont aan hoe groot de inspanning is die zou moeten worden geleverd om aan alle geleidingen van het archeologisch onderzoek, op het niveau van gewest, provincies, steden en gemeenten, en aan de universiteiten de middelen en het personeel te verschaffen die noodzakelijk zijn om een minimum internationaal peil te benaderen. Desondanks kan toch – zij het op een te kleine schaal – heel wat onderzoek worden verricht waarvan in dit themanummer slechts een beperkte weerslag kan worden gevonden.

Via opgraving documenteren de archeologen de nog overblijvende sporen en resten, wat evenwel slechts een fractie vertegenwoordigt van wat er ooit was.

Door grondige analyse van die informatie is het mogelijk een gedeelte van het verleden te reconstrueren. Deze reconstructie is geen doel op zich, maar een weg om de mens en zijn gedragingen te onderzoeken.

Behalve voor het project Ename, uitgevoerd in het kader van een breder onderzoek naar de middeleeuwse bewoning in de Scheldevallei en mede ondersteund door de Stad Oudenaarde en de Provincie Oost-Vlaanderen, is het onderzoek door het I.A.P. bijna uitsluitend toegespitst op noodopgravingen van bedreigde sites. Daarbij moet constant – binnen de mogelijkheden van de beperkte middelen – een keuze worden gemaakt tussen wat kan en niet kan. Naast talrijke kleinere interventies is het accent verschoven van grootschalig onderzoek van bedreigde urnenvelden (bronstijd-ijzertijd) in de Kempen en diachronisch onderzoek van langdurig (onder meer in de Romeinse tijd) bewoonde nederzettingen in de Kempen en het Maasland (Donk en Neerharen-Rekem), naar de studie van depots uit de bronstijd (onder meer Heppeneert), naar intensief stadskernonderzoek in Romeins Tongeren en Tienen, naar de landelijke bewoning van de Romeinse tijd tot de middeleeuwen in het gebied Brugge, Oudenburg, Aartrijke, naar onderzoek in middeleeuwse steden zoals Aalst, Mechelen,

Intensieve landbouw grijpt steeds dieper in de bodem in. Daardoor blijven meestal slechts de diepere structuren bewaard,... of is alles reeds verloren.

Oudenaarde, leper, Diksmuide en Veurne, naar kerken en abdijen (onder meer Ename, Ninove, Zonnebeke), naar het laatmiddeleeuwse vissersdorp Walraversijde (Oostende), enz.

Op het niveau van de provincies is de situatie sterk verschillend. Limburg neemt zijn intermediaire rol inzake beheer en bescherming waar door de aanstelling (in samenwerking met het I.A.P.) van een provinciaal archeoloog en de ondersteuning van het I.A.P.-onderzoek te Tongeren, maar bouwde wel zijn opgravingsdienst aan het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren af. Oost-Vlaanderen heeft eveneens een provinciaal archeoloog in dienst en ondersteunt in belangrijke mate het archeologisch onderzoek dat door het Provinciaal Archeologisch Museum Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke wordt uitgevoerd (hoofdzakelijk in de Romeinse vicus) en het project Ename van het I.A.P., mede in functie van de uitbouw van een tweede provinciaal archeologisch museum en een archeologisch park. West-Vlaanderen verzekert sinds jaren een subsidiëring van opgravingen verricht door verenigingen, en ondersteunt op substantiële wijze het onderzoek van het laatmiddeleeuwse vissersdorp Walraversijde in het kader van zijn Toeristisch Recreatiepark Domein Raversijde. In Vlaams-Brabant staat het archeologisch beleid nog in de startblokken, terwijl Antwerpen terzake nog geen volwaardige initiatieven nam.

Op het lokale niveau namen de steden Antwerpen, Brugge en Gent reeds in de jaren zeventig hun verantwoordelijkheid inzake het archeologisch erfgoed op met de stichting van eigen archeologische diensten die instaan voor de archeologische monumentenzorg op hun grondgebied. De talrijke onderzoeken die aldus werden uitgevoerd, hebben belangrijke nieuwe informatie opgeleverd over ontstaan en ontwikkeling van deze steden, sommige van hun belangrijke monumenten, woningbouw, artisanale activiteiten en materiële cultuur. Het goede voorbeeld werd later gevolgd door Maaseik, terwijl enkele andere steden en gemeenten – evenwel nog veel te weinig in aantal – voltijdse of halftijdse archeologen hebben aangeworven om een minimum aan archeologische monumentenzorg te kunnen verzekeren. Als intergemeentelijke v.z.w. neemt de Archeologische Dienst Waasland een bijzondere plaats in: zeven gemeenten hebben er hun krachten gebundeld om samen te realiseren wat voor hen elk afzonderlijk onmogelijk was, namelijk een autonome dienst die de zorg voor het archeologisch patrimonium kan verzekeren. Een voorbeeld dat zeker navolging verdient!

Naast deze openbare instellingen op verschillende bestuursniveaus vertegenwoordigen de universiteiten een tweede groep in het archeologisch onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek vormt immers naast hun onderricht- en vormingstaken het tweede luik van hun opdracht. De universitaire opleiding wordt zowel aan de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit

Aandacht voor de natuur

door Anton Ervynck en Marnix Pieters

Leuven als aan de Vrije Universiteit Brussel verzekerd. Te Gent is het onderzoek de laatste jaren vooral toegespitst op de pre- en protohistorische grafheuvels en bewoning en op de Romeinse bewoning in zandig Vlaanderen, inclusief de militaire aanwezigheid te Maldegem. Er wordt eveneens actief aan prospectie, inventarisatie en luchtfotografie gedaan, wat een belangrijke bijdrage vormt voor het beheer. Aan de KULeuven verzekert het Labo voor Prehistorie in het Instituut voor Aardwetenschappen het onderzoek van de steentijd op talrijke locaties in Vlaanderen. Verheugend is de groeiende samenwerking met het I.A.P., onder meer bij de archeologische begeleiding van ruilverkavelingsprojecten, waarbij de groeiende bekommernis vanwege de Vlaamse Landmaatschappij om ook de bedreigde archeologische waarden maximaal te sparen, een gunstige evolutie te noemen is. Aan de Afdeling Archeologie is het accent de jongste jaren, na heel wat werk op Keltische hoogtevestigingen en de Romeinse site Kerkhove, komen te liggen op de studie van continuïteitsproblemen van prehistorie tot middeleeuwen, voornamelijk in Oost-Brabant. Aan de V.U.B. gaat de aandacht vooral naar het ambanaat en de mobiele materiële cultuur van de middeleeuwen en latere tijden.

Als derde belangrijke agent in het archeologische bedrijf mogen zeker de talrijke 'amateurs' en 'amateurverenigingen' niet worden vergeten. Hieronder mogen speciaal worden vermeld: de VOBoW of Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen, de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen te Kortrijk, de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (nauw betrokken bij ontdekking en studie van de Keltische *Viereckschanze* te Kontich), de Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek en vele andere die vooral op lokaal vlak actief zijn, zoals bijvoorbeeld De Spaenhiers te Koekelare.

De Vlaamse archeologie heeft haar sterkten en zwakten. Met zeer karige middelen werd reeds enorm veel verwezenlijkt. Maar de af te leggen weg is nog zeer lang. Dit houdt niet alleen verband met de financiële mogelijkheden, maar ook wel met bepaalde inhoudelijke aspecten van het archeologisch onderzoek, zoals het hier te lande bedreven wordt. Met name de sterke verbondenheid met individuele sites en vondsten zorgt ervoor dat de resultaten van het onderzoekswerk niet altijd de internationale erkenning krijgen die ze verdienen. Ook op het vlak van het beheer valt nog heel wat te sleutelen. Ons archeologisch erfgoed heeft immers pas sinds een tweetal jaar een *wettelijk* bestaan en bij velen heersen dan ook nog altijd sterk verouderde of zelfs onjuiste beelden over de betekenis van dit erfgoed of zelfs van de archeologie. Er is dus duidelijk behoefte aan een mentaliteitsverandering. Daaraan zal dringend en continu gewerkt moeten worden. Dit themanummer wil daar alvast een bijdrage toe leveren.

Cultuur – Natuur

Het menselijk handelen in het verleden is uiteraard niet enkel in culturele termen te vatten. De natuurlijke omgeving (landschap, bodem, flora en fauna) beïnvloedde de manier waarop mensen bouwden, hun voedselvoorziening organiseerden, zich verplaatsten en hun samenleving organiseerden. Bepaalde de natuur deels het gedrag van de mens, dan was het omgekeerde evenzeer waar. De menselijke activiteiten wijzigden het landschap en de bodem. Planten- en diersoorten verdwenen terwijl nieuwe werden ingevoerd.

De studie van de wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving kan niet enkel gebeuren aan de hand van culturele objecten of materiële resten en sporen. Plattegronden van gebouwen, werktuigen en huisraad vertellen, net zoals de sporen in het landschap, slechts een deel van het verhaal. De kenmerken van de bodem, de plantaardige en de dierlijke resten die op en rond een site worden gevonden, bouwen het beeld van een vroegere menselijke samenleving mee op. De informatie uit het onderzoek is samen te vatten in twee grote thema's: "de exploitatie van het milieu" en "het natuurlijke en door de mens beïnvloede landschap".

Een zeefstaal met voedselafval uit het middeleeuwse leper: beenderen en plantenresten.

Het dagelijks brood

De voedselvoorziening was zonder twijfel een van de hoofdbekommernissen van de eerste mensen die in een ver verleden onze streken koloniseerden. Tot in recente tijden is dit trouwens weinig veranderd en het onderzoek naar de evolutie van voedselproductie en -consumptie is dan ook een hoofdtaak binnen de archeologie. De overgang van jagers-verzamelaars naar landbouwers-veetelers (in de prehistorie), of die van kleinschalige overlevingseconomie naar grootschalige markteconomie (in de middeleeuwen), behoren tot de belangrijkste stappen in de menselijke geschiedenis.

De bijdrage van de natuurwetenschappen tot de studie van de vroegere voedsel-economie is zeer verscheiden. Consumptiegevoonten kan men vrij getrouw reconstrueren aan de hand van de planten- en dierenresten uit archeologische afvalcontexten. Van dieren blijven na consumptie harde, oneetbare delen over, zoals schelpen of beenderen. Van planten kunnen harde schillen, zaden of pitten bewaard blijven. Uit het onderzoek van deze resten blijkt dat de voeding binnen een bewoningskern nooit willekeurig was samengesteld, maar dat deze integendeel het resultaat was van regionale productiemogelijkheden, technische ontwikkeling, handelscontacten, koopkracht en status. Ook het religieuze, magische of mythische ideeëngoed bepaalde mee wat men kon of mocht consumeren. Na een analyse per vindplaats toont een vergelijking op grotere schaal de aanwezigheid van chronologische trends, of regionale, sociale of economische verschillen.

De productie van voedingsmiddelen wordt vaak indirect vanuit de consumptiepatronen gereconstrueerd. Nochtans zijn er ook directe informatiebronnen over vroegere landbouw en veeteelt. De stuifmeelkorrels van planten blijven in bepaalde, goed beschermde vondstcontexten bewaard en tonen aan welke gewassen men verbouwde. Skeletrestjes of eikapsels van de parasieten van huisdieren (én van hun uitwerpselen) tonen welk vee werd gekweekt.

In de bodem bleven vaak sporen van vroegere landbouwactiviteiten bewaard, vooral op plaatsen waar hij bedolven werd onder een dikke aanaarding zoals een dijk, wal of ophogingslaag. Spit- en ploegsporen en de ermee geassocieerde lagen zijn soms, in combinatie met andere gegevens (pollen bijvoorbeeld), te verbinden met specifieke praktijken (diepspitten, plaggen) of teelten (vlas, rogge). De intensiteit van de vroegere bemesting kan worden ingeschat aan de hand van het (verhoogd) fosfaatgehalte van de bodem of van de aanwezigheid in de ploeglagen van met bemesting aangevoerde niet-organische resten, zoals de ceramiekscherven. Het bekalken of bemergelen van de velden is in zure bodems vaak dieper in het bodemprofiel geregistreerd door de afzetting van klei-humusbandjes.

De kop van een middeleeuwse mensenvlo, 0,3 mm, leper.

Het omzetten van akkerland in weiland en omgekeerd, of het overschakelen op tuinbouw vertegenwoordigt ingrijpende wijzigingen in het ecosysteem, waarop de bodemfauna onmiddellijk reageert. De dynamiek van aardwormen- en mollenactiviteit kan bijvoorbeeld rechtstreeks worden gekoppeld aan dergelijke wijzigingen in het grondgebruik. Naaktslakken laten bij het afsterven hun inwendige kalkschelp in de bodem achter. In kalkhoudende bodems blijven deze bewaard. Grote hoeveelheden van dergelijke kalkschelpen wijzen op tuinbouwactiviteit.

Het veranderend landschap

Menselijke activiteiten, zoals landbouw, wegeaanleg of woningbouw, laten hun sporen na in het landschap. Ingrijpender nog zijn inpoldering, het rooien van bossen, het ontginnen van delfstoffen, draineren van waterrijke gebieden, bedijking of andere waterbeheersende ingrepen. Door deze activiteiten veranderde niet enkel het landschap maar ook de flora en fauna. Ecologisch weinig tolerante soorten verdwenen wanneer hun leefruimte (biotoop) werd aangetast, terwijl andere soorten de door de mens geschapen nieuwe omgeving koloniseerden. De studie van dierlijk en plantaardig materiaal uit archeologische opgravingen kan aldus de vroegere veranderingen in de omgeving helpen belichten.

Goed archeologisch studiemateriaal voor landschapsreconstructie zijn in eerste instantie de resten van dieren en planten die niet door de mens werden gekweekt en die zonder zijn medeweten vanuit de omgeving op een archeologische vindplaats terechtkwamen. Stuifmeelkorrels van in het wild groeiende hogere planten zijn opnieuw een goede informatiebron, net zoals de resten van insecten, mijten of de overblijfselen van lagere planten zoals kiezelwieren. Op basis van onze huidige kennis van de ecologische eisen van de soorten aangetroffen in een archeologische vindplaats, kan een interpretatie van de omgeving worden gemaakt. Veel bos vertaalt zich in hoge percentages bossoorten, een open landschap in een hoge frequentie

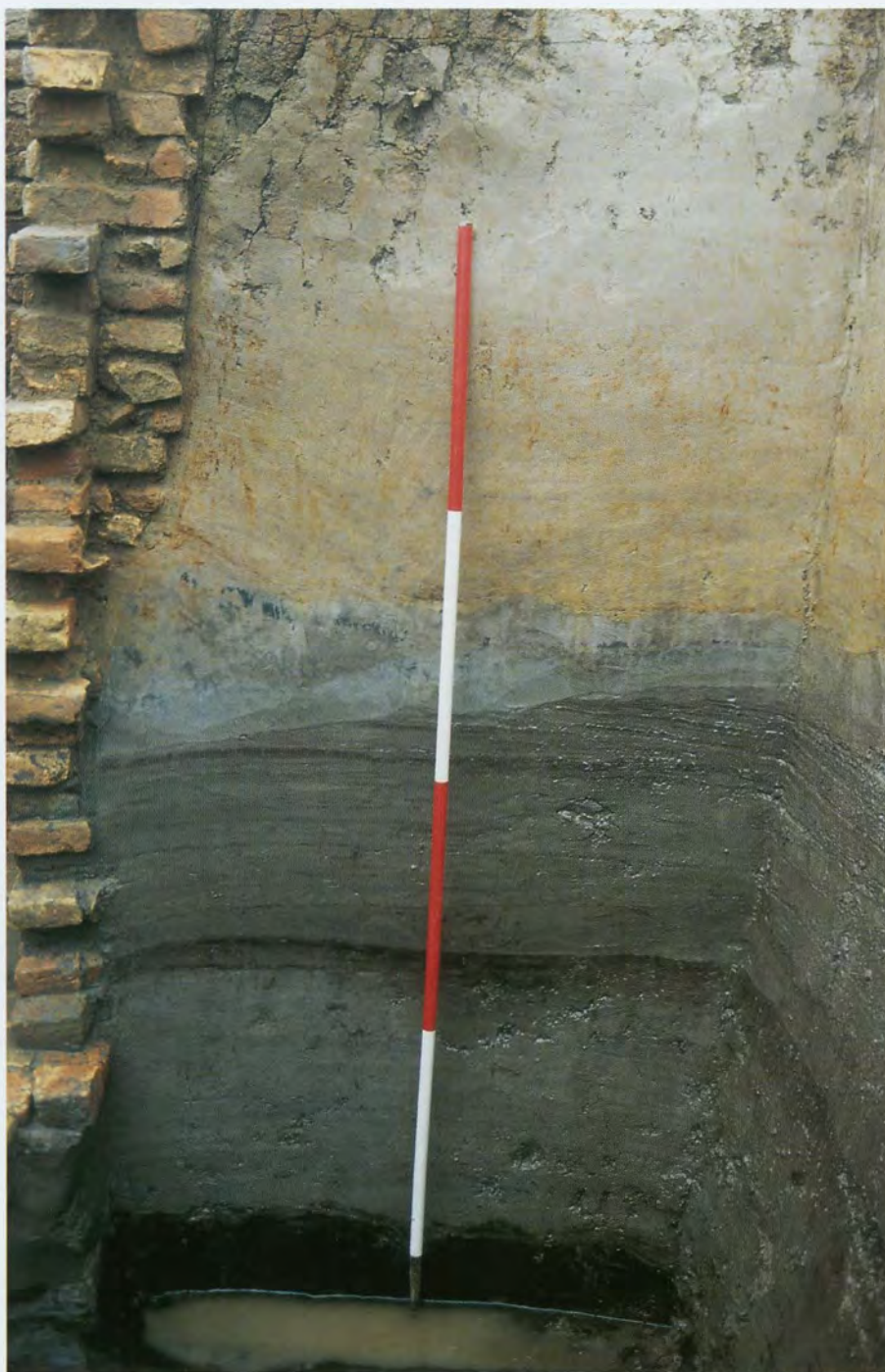
van graslandsoorten. Bovendien kan men indien meerdere, chronologisch verschillende stalen beschikbaar zijn, de menselijke ingrepen doorheen de tijd volgen. Loopkevers die toevallig in een waterput nabij een middeleeuwse hoeve vallen, kunnen aldus een geleidelijke ontbossing van de omgeving weerspiegelen.

In perioden van rust in het landschap bereikt de bodem een aan het milieu aangepast evenwicht. De geringste wijziging in het landschap kan echter een ganse reeks processen starten, die op hun beurt bijvoorbeeld erosie-sedimentatie, uitloging of wijzigingen van de grondwatertafel tot gevolg hebben. Zo laat de aanwezigheid van afgeknotte bodemprofielen toe de graad van erosie in te schatten terwijl de onder colluvium (door afspoeling neergezette leemgrond) begraven profielen de toestand voor de sedimentatie belichten. Daar archeologische sites zich vaak in door erosie aangetaste zones bevinden, is de bodemstudie van groot belang voor de reconstructie van het niveau waarop de toenmalige bewoners woonden en werkten (hun zogenaamde "loopvlak"). In laaggelegen rivier- en kustgebieden verschaft de opeenvolging van verschillende sedimenten en hun kenmerken een inzicht in de evolutie van het milieu in ruimte en tijd.

Ontginningen van delfstoffen (turf, klei, leem, zand, grind) hebben tot gevolg dat in de betrokken zones niet alleen de topografie maar ook de bodem volledig kunstmatig is. Het lokaliseren van dergelijke zogenaamd "artificiële" bodemprofielen is van groot belang voor het archeologisch onderzoek en de hieraan verbonden landschapsreconstructie.

Archeologie multidisciplinair

De steeds groeiende aandacht voor de studie van bodems en organische resten heeft de archeologie als onderzoeksdiscipline verruimd. Vermits alle vondstcategorieën aangetroffen op en rond een site relevante informatie leveren, en die categorieën best door vakspecialisten worden bestudeerd, is een samenwerking gegroeid tussen de klassiek geschoolde archeoloog en bodem-, plant- en dierkundigen. Waar men binnen de archeologie deze natuurwetenschappelijke disciplines vroeger nog wel eens aanduidde als "nevendisciplines" of "steunwetenschappen", is nu het inzicht gegroeid dat alle onderzoeken moeten worden geïntegreerd om tot een betrouwbaar beeld te komen van het vroegere leven. Dit heeft tot gevolg dat de onderzoeksmethoden van de bodemkunde en biologie deel zijn gaan uitmaken van het archeologisch bedrijf. Het onderzoek is daardoor complexer geworden, maar het eindresultaat, de archeologische reconstructie, is tegelijk ruimer en duidelijker.

Een doorsnede van maritieme afzettingen in Walraversijde. De overwegend kleiige wadsedimenten rusten onderaan op een veenpakket.

Capita selecta

Recent onderzoek naar de steentijd

door Marc De Bie en Pierre M. Vermeersch

Het laatste decennium werden in verschillende regio's in Vlaanderen belangrijke nieuwe steentijdsites onderzocht. Tegelijk kwamen ook nieuwe onderzoeksmethoden aan bod. In deze bijdrage zullen beide ontwikkelingen worden geïllustreerd met enkele voorbeelden.

Neanderthalers in de Kempen? Oosthoven

Over de bewoning in Vlaanderen tijdens de laatste ijstijd is slechts zeer weinig bekend. Bovendien bevinden de nederzettingen uit deze periode zich meestal niet meer in situ. Vindplaatsen waar de stratigrafische context van de artefacten nog bewaard is, zijn daarom van het grootste belang. Een dergelijke site kon in 1993 in de Kempische gemeente Oosthoven (Oud-Turnhout) worden opgegraven.

Uit onderzoek van de bodemlagen bleek het archeologisch materiaal tussen 20.000 en 38.000 jaar oud te zijn. Uit de aard en samenstelling van de artefacten zelf kan een datering rond 35.000 jaar geleden worden vooropgesteld. Helemaal op het einde van het midden-Paleolithicum dus, een tijd waarin de Europese bevolking grote veranderingen heeft ondergaan. Inderdaad, iets later heeft de Neanderthaler plaats moeten ruimen voor de moderne mens.

In Oosthoven bestonden de werktuigen voor het grootste deel uit kleine vuistbijlen. Daarnaast kwam een zeer specifiek type spits voor. Beide suggereren dat de makers van deze werktuigen eerder met Centraal-Europese nederzettingen geassocieerd kunnen worden. In België zijn er naast vindplaatsen waar Oost-Europese invloed duidelijk is, ook talrijke sites die beter aansluiten bij Franse vindplaatsen. Waarschijnlijk was de regio in deze periode een contactzone tussen mensen afkomstig uit deze beide gebieden.

De kampplaats te Oosthoven lag op dat moment op de zuidelijke rand van een klein moerassig meertje. Mogelijk was dit de drinkplaats voor allerlei diersoorten, waaronder de mammoet en de wolharige neushoorn, en verbleven de mensen er om zich van dierlijk voedsel te voorzien.

- 1 Oosthoven
- 2 Zonhoven
- 3 Rekem

Jagers-verzamelaars op het einde van de laatste ijstijd: Rekem en Zonhoven

Waar in vroeger archeologisch onderzoek de meeste aandacht ging naar de vergelijkende studie van de vormen van de gebruiksvoorwerpen (typologie), en de verspreiding van deze vormen in ruimte en tijd, tracht men vandaag ook de activiteiten en de levenswijze van de prehistorische mensen te reconstrueren, zowel op regionale schaal als binnen de nederzettingen zelf. Nieuwe onderzoeksmethoden maken dit alsmat beter mogelijk. Op basis van een zorgvuldige opgraving, het in detail intekenen van de vondstverspreiding, het opnieuw samenvoegen van de bewerkte gesteenten en het onderzoek van gebruikssporen op de vuurstenen artefacten, alles onderbouwd met resultaten uit experimentele archeologie, kunnen we de activiteiten en de interne organisatie van een steentijkamp verregaand reconstrueren.

Een 13.000 jaar oude kampplaats die te Rekem werd opgegraven, maakt het onderwerp uit van dergelijk onderzoek. Met zestien verschillende concentraties vuurstenen artefacten, vormt deze site een van de grootste goed opgegraven nederzettingen uit het einde van de laatste ijstijd. De site bevindt zich op een uitgestrekte zandrug op de rand van de Maasvallei, een strategische ligging om zowel de alluviale vlakte van de Maas als het nabijgelegen terraslandschap van de Kempen te exploiteren voor pluk, jacht en visvangst. Bovendien bood de vallei ook het nodige vuursteen dat een basisgrondstof was voor werktuigvervaardiging.

Door scherven van vuursteen af te slaan bekwam men stukken met scherpe boorden, die verder omgevormd konden worden tot werktuigen. Door voorwerpen uit eenzelfde vuursteenkei opnieuw samen te kleven, kunnen we vandaag precies nagaan hoe de steenkapper daarbij te werk ging. In Rekem bijvoorbeeld werd een klassiek bewerkingsschema uit een vroegere periode (de klingtechnologie) in een vereenvoudigde vorm toegepast. De gereconstrueerde knollen suggereren bovendien dat de knowhow van de steenkappers erg varieerde. Ook resten van werktuigen kunnen worden samengekleefd. Verscheidene stadia in het gebruik en het aanscherpen van deze voorwerpen worden hierdoor opnieuw zichtbaar. Sommige typen van werktuigen blijken tijdens dit proces talrijke transformaties te hebben ondergaan.

Via microscopisch onderzoek, met vergrotingen van 200 tot 400 maal, en aangepaste experimenten, kan daarnaast worden bepaald waarvoor de vuurstenen voorwerpen zijn gebruikt (snijden, boren, schaven, schieten...), of ze gevat waren in een handvat of een pijlschacht, en vooral welke materie ermee werd bewerkt: been, gewei, verse huid, leer, vlees, hout, planten, vis, enz. Aangezien op de meeste openluchtsites de organische materialen niet bewaard bleven, is deze kennis van het grootste belang.

De kartering van al deze informatie leert ons niet alleen welke activiteiten in het kamp plaatsvonden, maar ook hoe een dergelijke nederzetting duizenden jaren geleden georganiseerd was. Experimentele tests toonden aan dat het gebruik van de speerdrijver vanaf deze periode werd verlaten ten voordele van pijl en boog. Te Rekem werd opgemerkt dat de verschillende stappen bij het vervaardigen en het onderhoud van de pijlen in het kamp ruimtelijk gescheiden waren. Uit smalle langwerpige vuurstenen scherven (klingen) werden eerst de pijlspitsen gemaakt. Dit gebeurde in kleine kap-ateliers. Bij het schachten van deze spitsen had men echter vuur nodig om de kleefstof (dennenhars) te smelten. Deze activiteit vond dan ook nabij de kampvuren van de grotere woonzones plaats. We vinden er de resten terug van de oude, gebroken spitsen, die uit de hergebruikte pijlschachten waren gehaald. Op een behoorlijke afstand van beide plaatsen werd ten slotte allerlei afval gedumpt.

De overschakeling van speerdrijver naar pijl en boog kan worden gezien als een van de antwoorden van de toenmalige jagers op hun verblijf in een aangroeiende bosvegetatie op het einde van de ijstijd. De jacht op solitair levend kleinwild in dat nieuwe milieu vergde nieuwe aangepaste technieken. De komst van standwild maakte ook de grote seizoensgebonden trektochten overbodig en men kan zich afvragen in hoeverre de prehistorische mens een zekere controle op zijn omgeving begon uit te oefenen.

De opwarming van het klimaat werd echter nog één keer grondig onderbroken, tussen zowat 12.800 en 12.000 jaar geleden. Opnieuw werd het bitter koud, en pasten flora en fauna zich aan. Het exploiteren van migrerende rendierenkuddes werd in Noordwest-Europa opnieuw een belangrijke vorm van voedsel- en grondstofverwerving. Het gebruik van pijl en boog bleef echter in voege. In Noord-Duitse sites uit die periode werden de eerste houten pijlschachten aangetroffen. De vormen ervan zijn wel geëvolueerd. Ook de wijze waarop vuursteen wordt bewerkt ondergaat veranderingen.

Van de bewoning in Vlaanderen in deze tijd was tot voor kort nagenoeg niets bekend. Sinds een vijftal jaar wordt in het Limburgse Zonhoven echter een jagerskamp opgegraven dat uit deze periode stamt. Ook hier gaat het om verschillende concentraties van vuurstenen artefacten die mogelijk samen horen, zoals blijkt uit de eerste resultaten van het samenkleven. Het zoeken naar gebruikssporen op de werktuigen werd er helaas bemoeilijkt door ernstige vormen van verwerking op het vuursteen. Wel kon worden vastgesteld dat binnen dit kamp bewerking plaatsvond van droge huid, been en gewei. Dit wijst erop dat het kamp wellicht méér was dan een kortstondig verblijf van enkele jagers op doortocht. Toch werden ook talrijke gebruikte projectielen achtergelaten. Verdere opgravingen kunnen hopelijk aanduiden of we ook hier met een uitgestrekte nederzetting te maken hebben.

Een versterkt landbouwersdorp uit de jonge steentijd: Spiere

Waar de archeologie er in het algemeen naar streeft natuurwetenschappelijke analyses in het onderzoek te integreren, zijn de mogelijkheden in steentijdsites vaak beperkt door gebrek aan organisch materiaal. Te Spiere (West-Vlaanderen) wordt sinds een aantal jaren een steentijdnederzetting opgegraven waar de omstandigheden wat dat betreft gunstiger zijn.

Het gaat om een landbouwersdorp van ongeveer 4.000 voor Christus, dat door een imposant verdedigingssysteem werd afgesloten. Het bestond uit een brede omheininggracht, een aarden wal en een palissade met daarin talrijke toegangen. Deze constructie sloot de nederzetting af op de plaats waar ze niet op natuurlijke wijze door de Schelde werd begrensd. Studie van de houtskool uit de palissade toonde aan dat ze volledig bestond uit eikenhouten palen. Uit de eerste resultaten van het stuifmeelonderzoek blijkt overigens dat de bewoners de omgeving grondig hebben ontbost. In tegenstelling tot de vroegere jagersverzamelaars oefende de mens uit het Neolithicum dus reeds een duidelijke invloed uit op het milieu.

Verbrande beenderresten bleven eveneens in de gracht achter; waaruit blijkt dat de boeren veetelers waren die zich toelegden op het kweken van runderen en varkens.

De talrijke stenen voorwerpen en het aardewerk worden op dit moment nog onderzocht. Op sommige plaatsen zijn de potten nagenoeg volledig bewaard gebleven. Andere konden reeds verregaand worden gerestaureerd. Uit een eerste studie blijkt dat er ongetwijfeld contacten bestonden met Noord-Frankrijk.

Voor het publiek zullen op deze site, naast enkele vitrines met archeologisch materiaal, ook reconstructies van het verdedigingssysteem te zien zijn.

De enkele voorbeelden die hier aan bod kwamen, zeggen zeker niet alles over het recent steentijdonderzoek in Vlaanderen. Ook uit de middensteentijd (Mesolithicum) werden de laatste jaren nieuwe bedreigde sites opgegraven, onder meer te Verrebroek, te Dilsen en te Weelde. Zij tonen mede aan dat het bodemarchief in Vlaanderen ook voor steentijdonderzoek nog heel wat te bieden heeft, maar tevens dat het op vele plaatsen snel met aantasting wordt bedreigd.

Het weer samenkleven van de vuurstenen artefacten geeft goed weer hoe deze steenkapper te Rekem te werk is gegaan.

Experimentele archeologie: de kampvuren te Rekem werden ondermeer gebruikt om hars te smelten. Zo werden oude, gebroken gebroken pijlspitsen uit de schachten gehaald en door nieuwe spitsen vervangen.

De bronstijd

Cirkelen over Vlaanderen: luchtfotografie en de bronstijd

door Jean Bourgeois

Onze kennis van de bronstijd in Vlaanderen is de laatste jaren met grote schreden vooruitgegaan, niet het minst omwille van de totaal vernieuwende bijdrage van de luchtfotografische prospectie.

Het basisprincipe bij het aanwenden van deze onderzoeksmethode is dat menselijke ingrepen in de ondergrond sporen nalaten die op naakte grond of meestal in het groei- en rijpingsproces van gewassen zichtbaar worden. Als een droge periode lang genoeg duurt en op het geschikte moment optreedt, gebeurt het weleens dat de gewassen kleurverschillen vertonen die vanuit een vliegtuig duidelijk merkbaar zijn. Deze kleurverschillen worden met het blote oog, zonder behulp van speciale technische middelen, opgespoord.

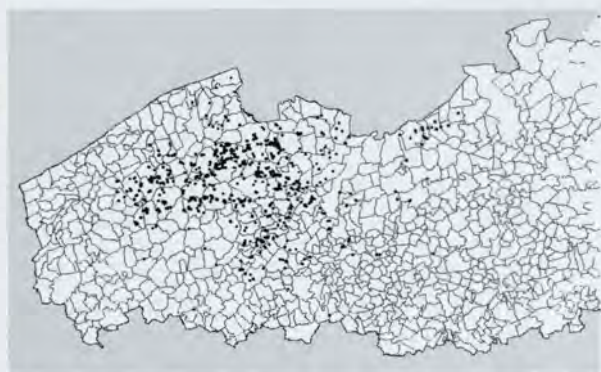
Hoewel luchtfotografie reeds vele decennia in Europa wordt beoefend, heeft men moeten wachten tot het einde van de jaren zeventig vooraleer deze methode in westelijk Vlaanderen op systematische wijze werd toegepast, met name door J. Semey, eerst op eigen initiatief, later in samenwerking met de Universiteit Gent. Het systematisch overvliegen van Oost- en West-Vlaanderen – ongeveer 100 vliegreizen per jaar – resulteerde in een bestand van meer dan 35.000 opnames die duizenden archeologische vindplaatsen omvatten, maar ook geomorfologische fenomenen aan het licht brengen. De archeologische sporen gaan van de neolithische periode (kampen) over de metaaltijden (grafheuvels, boerderijen, funeraire en religieuze monumenten), de Romeinse periode (wegtracés, kampen, gebouwen, perceelstructuren) en de middeleeuwen (sites met walgracht, perceelstructuren, mottes, gebouwen, enz.). Zelfs sporen uit een recenter verleden, zoals bijvoorbeeld uit de Eerste Wereldoorlog (loopgraven), werden opgemerkt.

Dit bestand vormt ongetwijfeld een meer dan belangrijke basis voor verder wetenschappelijk onderzoek – en de Universiteit Gent is daar volop mee bezig –, maar het is ons inziens tevens van kapitale waarde voor het beheer van ons archeologisch patrimonium, dat in Vlaanderen toch nog altijd maar stiefmoederlijk behandeld wordt.

Eén van de meest opmerkelijke sporen in het bestand zijn cirkelvormige structuren. Dankzij kredieten van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en van de Onderzoeksraad van de Universiteit Gent was het mogelijk dit aspect van het archeologisch patrimonium meer in detail te onderzoeken. Binnen het gebied zijn niet minder dan 914 dergelijke monumenten aangetroffen. Daarvan zijn er een 25-tal – door grootschalige opgravingen of door

Maldegem-Vliegplein. Meerdere cirkelvormige structuren zijn ook door opgravingen onderzocht. In dit geval betreft het een grote dubbele concentrische cirkel met een annex.

Een globale lokalisatiekaart van alle cirkelvormige structuren geregistreerd tot 31 december 1995.

proefsleuven – ook op het terrein onderzocht. Hierdoor kan men zich een zeker beeld vormen van de aard van deze sporen.

Het betreft cirkelvormige grachten aangelegd aan de voet van thans verdwenen grafheuvels. In 90% van de gevallen gaat het om één enkele, ononderbroken gracht. Zowat één op tien grafheuvels had twee concentrische grachten, waardoor hun monumentaal karakter nog werd benadrukt. Slechts in zeldzame gevallen zijn afwijkende vormen (als driedubbele grachten) aangetroffen. De diameter van deze monumenten schommelt van 10 tot 15 m voor de kleinste, tot 50 m en meer voor de grootste cirkels; het merendeel echter heeft een doorsnede van 20 tot 30 m. De grafheuvels bevinden zich veelal geïsoleerd in het landschap, maar dit heeft ongetwijfeld te maken met het medium van de luchtfotografie zelf. Soms werden meerdere cirkels bij elkaar aangetroffen. Doorgaans gaat het dan om kleine grafveldjes van 2 tot 5 heuvels. Grotere grafvelden, tot 12 monumenten, zijn niet onbekend, maar merkkelijk minder talrijk.

Opgravingen in het centrale deel van deze grafheuvels hebben nog geen duidelijke aanwijzingen opgeleverd over de graven zelf. Vermoedelijk zijn de ondiep ingegraven grafkuilen sedert lang door de ploeg vernield.

De grafveldjes zijn ingeplant in een licht golvend landschap, meestal op lichtjes hogergelegen ruggen, zodat ze beter tot hun recht kwamen. Het landschap is vrij bebost of soms halfopen. De onmiddellijke omgeving van de monumenten werd gedomineerd door heide of grasland. Akkers komen in de nabijheid niet voor:

Het weinige materiaal dat in de grachten werd aangetroffen, bestaat uit scherven van aardewerk versierd met vingertopindrukken op de rand of op de schouder. Zowel door hun vorm als hun versiering kunnen deze potten in verband worden gebracht met de Hilversum-cultuur, die in westelijk België, maar ook in de Kempen, in de midden-bronstijd aanwezig was. Ook de dateringen van houtskoolfragmentjes wijzen er duidelijk op dat de monumenten aangelegd zijn in de vroeg- of de midden-bronstijd, tussen 2000 en 1100 voor Christus, met een piek rond 1700–1400.

Dit aspect van de menselijke samenleving in deze regio tijdens de bronstijd was vóór de toepassing van de luchtfotografie totaal onbekend. Hiermede wordt nogmaals duidelijk geïllustreerd dat deze prospectietechniek een belangrijke bijdrage kan leveren tot zowel het wetenschappelijk onderzoek als het beheer van het archeologisch patrimonium.

Het bronsdepot van Heppeneert (Maaseik)

door Luc Van Impe

Eind 1990 leidde de vondst van een bronzen kokerbijl tijdens een aardappelooft tot de ontdekking van het grootste bronsdepot uit de bronstijd dat ooit in ons land het licht zag: 47 kokerbijlen en één lanspunt. Aanvankelijk was het depot zeker groter. Verschillende stukken kunnen onopgemerkt verloren zijn gegaan. Minstens één bijl bevindt zich in privé-bezit en al in 1906 verwierf het Rijksmuseum te Leiden twee kokerbijlen uit Heppeneert, waarvan het vaststaat dat ze uit hetzelfde depot afkomstig zijn. Het depot dateert van de overgangsfase van de late bronstijd naar de vroege ijzertijd, van het eerste kwart van de 8ste eeuw voor Christus dus.

Op één exemplaar na zijn alle bijlen van hetzelfde type. De versiering bestaat vooral uit brede randlijsten, rechte en gebogen ribbels (imitatie-vleugels) en "pukkels". De in een holle gietvorm gegoten kokerbijl betekende het eindpunt van een technologische evolutie waarbij er gestreefd werd naar een betere hechting van de steel aan de bijl zelf. In Heppeneert is vooral de Plainseau-bijl gevonden, zo genoemd naar de vindplaats van een groot depot bij Amiens (F.). Dit model werd meer dan waarschijnlijk massaal in Noord-Franse gieterijen geproduceerd en naar Noordwest-Europa uitgevoerd. De distributie verliep onder meer via de valleien van Schelde en Maas tot in het Nederlandse Grote Rivierengebied. De aanwezigheid in het depot van Heppeneert van een mooi sierlijk bijltje met waaier-vormige snede en afgeboorde trechtermond, meer dan waarschijnlijk van Zuid-Engelse oorsprong, is zeker het gevolg van handelscontacten over het Kanaal heen. In eigen land werden gelijkaardige bronsdepots opgegraven in Hoogstraten, Antwerpen, Gent, Spiennes, Jemeppe-sur-Sambre, Eprave, Lutlommel en Han-sur-Lesse.

"Depots" vormen in de voorgeschiedenis een wat bizarre, moeilijk te duiden vondstengroep. De term slaat op verzamelingen waardevolle voorwerpen die intentioneel in de bodem begraven werden: wapens (zwaarden, lanspunten, bijlen), sieraden, werktuigen (sikkels en smidsgereedschap). In een aantal depots werden metaalschroot en bij de klant opgekochte stukken van gebroken voorwerpen gevonden, wat leidde tot de idee dat het om in veiligheid gebrachte voorraden van in nood verkerende handelaars of rondreizende smeden kon gaan.

De geografische spreiding, de inhoud en de keuze van de deponeringsplaatsen – vaak op goed uitgekozen plekken, moerassen en veengebieden, oevers van rivieren of doorwaadbare plaatsen – leiden tot een minder prozaïsche verklaring. Het verzamelen van zekere hoeveelheden metaal, het opzettelijk begraven of uit de omloop nemen van waardevolle voorwerpen zouden eerder een weloverwogen act van een leidende klasse zijn. Offering of vernietiging van waarde-

en statussymbolen zou voortvloeien uit een complex en subtiel socio-religieus gebeuren waarvan de diepere achtergrond ons ontgaat. Met dit offer- en/of vernietigingsritueel kon de proliferatie van statussymbolen worden verhinderd en tegelijkertijd de suprematie van de eigen leidende en van gelijkgezinde groepen tegenover de ondergeschikten gedemonstreerd en bestendigd worden. Offering van intacte, ongebruikte voorwerpen en wapens duidt er op dat vele voorwerpen niet louter functioneel bedoeld waren maar ook een symboolfunctie hadden. Mogelijk zijn er heel wat bij die een goddelijk attribuut waren.

Het depot van Heppeneert.

Een mooi voorbeeld van een Plainseau-bijl.

De ijzertijd

Had Kontich een bijzondere betekenis in de Keltische samenleving?

door Rica Annaert

In het Zuid-Duitse landschap tekenen zich her en der nog restanten af van machtige, rechthoekige gracht- en walstructuren. Deze *Viereckschanzen* zijn opmerkelijke getuigen van een Keltisch verleden. Tot op heden werden slechts enkele ervan volledig onderzocht. Eerder dan verklaringen te bieden, doen de opgravingsresultaten nog meer vragen rijzen. Over de oorspronkelijke betekenis en functie van deze monumenten wordt dan ook reeds sedert jaren gespeculeerd.

In Frankrijk, in het gebied tussen Seine en Loire, werden gelijkaardige structuren onderzocht. Terwijl het gebrek aan vondsten in Duitsland voor interpretatieproblemen zorgt, werpen de massaal opgespitte wapens en menselijke en dierlijke botresten uit de Franse sites talrijke vraagtekens op.

Over het algemeen worden deze toch opmerkelijke archeologische sites in een religieuze sfeer geplaatst. Het zouden Keltische openluchtheiligdommen zijn geweest waar druiden en Keltische adel rituele én ook juridische, politieke, economische en sociale handelingen verrichtten. Een grondige studie van de Keltische godsdienst maakt immers duidelijk dat al deze aspecten nauw met elkaar verweven waren. Ook het brengen van mensenoffers hoort thuis in de wereld van de Keltische krijgersaristocratie.

Bij recent archeologisch onderzoek kwam een dergelijk Keltisch openluchtheiligdom in Vlaanderen aan het licht. De site op de Alfsberg in Kontich is meteen het meest noordelijke op de verspreidingskaart van de *Viereckschanzen*. Ze werd in de jaren 1990–1995 onderzocht door de amateur-archeologen van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (A.V.R.A.) in nauwe samenwerking met het gemeentebestuur van Kontich en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.).

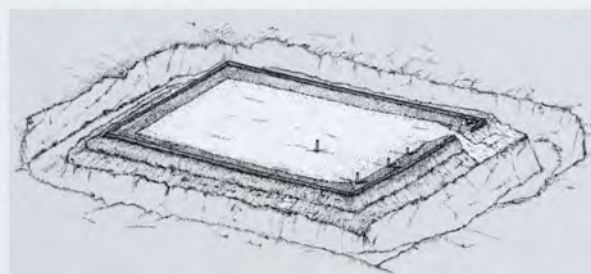
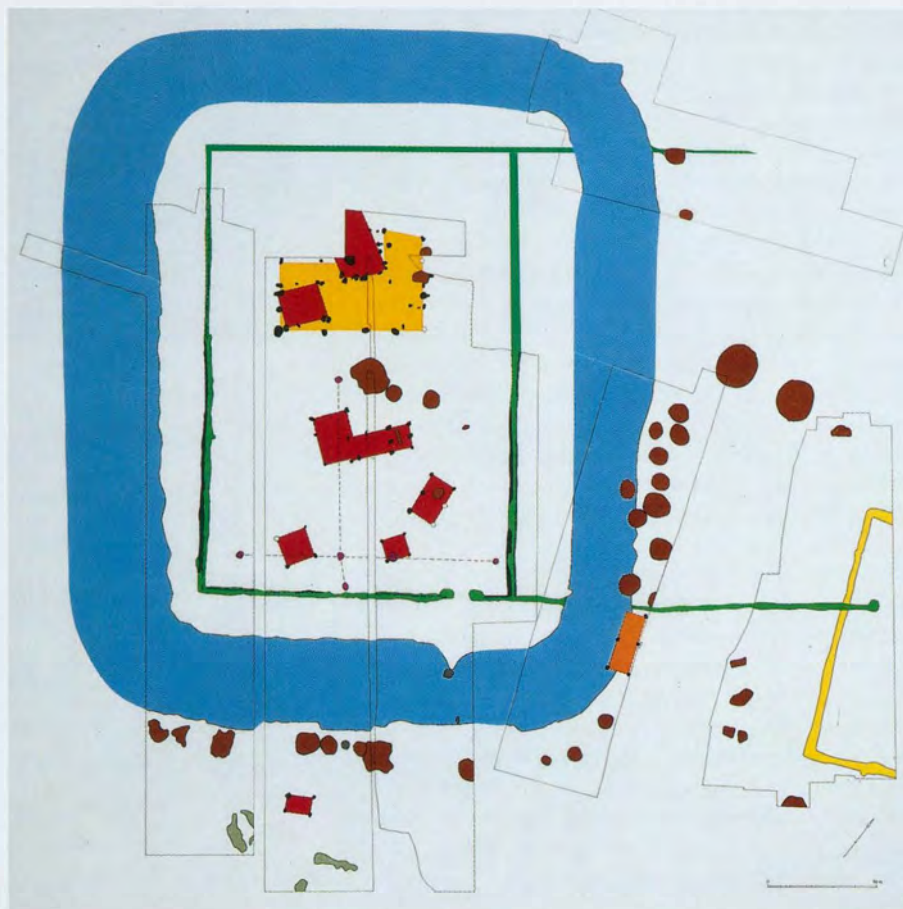
Talrijke kenmerken kunnen de site zonder veel twijfel als een *Viereckschanze* bestempelen. De belangrijkste daarvan zijn de topografische inplanting op een hoogte (de Alfsberg is met zijn 24 meter één van de hoogste punten uit de omgeving) en in de nabijheid van een moeras, bron of waterloop (in dit geval de moerassige laagte van het Broekbos), de rechthoekige vorm van de gracht met binnenwaarts opgeworpen wal (65 bij 55 m of 3.575 m²), de oriëntering van de vier hoeken naar de vier windstreken, de evolutie van een eenvoudige, rechthoekige palissade naar een gracht- en walstructuur; een toegang in het oosten of zuidoosten via een brug over de gracht, een lineaire palenstelling al dan niet gecombineerd met één of

meerdere eenvoudige, eenbeukige gebouwtjes en de aanwezigheid van centrale kuilen.

Zoals ook elders vastgesteld werd, groeide het complex te Kontich uit een midden-ijzertijd nederzetting. In de loop van de late ijzertijd vond een evolutie plaats van een tweevoudige gepalissadeerde ruimte tot een enkelvoudige immense gracht- en walstructuur. De uitzonderlijke afmetingen van de gracht, 8 m breed en 4 m diep, doen een strategische functie vermoeden en het is dus best mogelijk dat het complex in de bewogen periode van de late ijzertijd tevens fungeerde als vluchtburcht voor de bewoners van de omliggende dorpen. Wat zeker vaststaat is dat dit machtige geheel geen lang leven beschoren was: in het begin van de Romeinse periode werd het met de grond gelijk gemaakt om plaats te maken voor bewoning van een geromaniseerde bevolkingsgroep.

(Rood) Nederzettingssporen uit de midden ijzertijd.
(groen) Een tweevoudige palissade met lineaire palenstelling.
(Geel) Het centrale gebouw binnen de *Viereckschanze*.
(blauw) Een rechthoekige gracht- en walstructuur uit de late ijzertijd.

Een reconstructietekening van de gracht- en walstructuur uit de late ijzertijd.

De Romeinse tijd

De archeologie van de Romeinse stad Tongeren

door Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier

Atuatuca Tungrorum

In Tongeren bevond zich eertijds de enige Romeinse stad die op Belgische bodem werd gesticht: Atuatuca Tungrorum, de hoofdplaats van de civitas van de Tungri. Slechts enkele bovengronds bewaarde monumenten herinneren daar nog aan. Zo kan men bijvoorbeeld nu nog aan de noord- en ooststrand van de stad over een afstand van ongeveer anderhalve kilometer de overblijfselen van een monumentale stadsmuur uit de 2de eeuw bezichtigen. Al de rest is in de loop der eeuwen herleid tot een zogenaamd bodemarchief. Dit is de term die archeologen gebruiken om het geheel van de in de ondergrond bewaarde materiële resten uit het verleden aan te duiden. Een gedeelte daarvan is vernield, doordat zich op de puinen van de Romeinse nederzetting een middeleeuwse en moderne stad heeft ontwikkeld. Tot in een recent verleden waren deze vernielingen eerder kleinschalig, maar door de mechanisering van het graafwerk worden de archeologische resten van zowel Romeins als middeleeuws Tongeren in onze tijd in toenemende mate bedreigd. Indien het grondverzet aan het huidige tempo voortduurt, zullen omstreeks het midden van de volgende eeuw in het Tongerse centrum geen ondergronds bewaarde sporen uit het verleden meer bestaan.

Nochtans is het bodemarchief onze belangrijkste informatiebron om het verleden van de stad te reconstrueren. Geschreven bronnen zijn immers alleen voor de jongste eeuwen in voldoende mate beschikbaar en geven vaak een eenzijdig beeld van de stadsgeschiedenis. Sinds 1986 met tussenpauzes en permanent sinds 1991 voert het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap daarom een programma van noodopgravingen uit. Het zet daarmee een traditie voort die sinds het einde van de vorige eeuw gedragen werd door instellingen als het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, de Nationale Dienst voor Opgravingen en het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Maar tegenover de grootschaligheid van de hedendaagse bouwprojecten staat het gebrek aan mankracht en middelen van de archeologische wereld. Het streefdoel van het I.A.P. – 10% documenteren van wat er per jaar verdwijnt, in de hoop dat dit zal volstaan om het verleden van de stad te kunnen reconstrueren – wordt op ver na niet bereikt.

Ondanks dit wat sombere perspectief, werd de afgelopen jaren een enorme hoeveelheid informatie ingezameld. Op twaalf opgravingsterreinen werden vele tienduizenden sporen geregistreerd en naar schatting

twee miljoen vondsten ingezameld. Het uitwerken van die gegevens leidt tot een voortdurend herschrijven van de bewoningsgeschiedenis van de Romeinse stad Tongeren. Om richting te geven aan het onderzoeksproject zijn vier brede doelstellingen geformuleerd:

- de reconstructie van het bewoningspatroon in de onderzochte stadsdelen;
- de reconstructie van het consumptiegedrag in de stad en het landbouwsysteem op het platteland rond Tongeren aan de hand van ecologisch-archeologisch onderzoek;
- de reconstructie van sociale en economische processen die zich in het verleden op de opgravingsterreinen hebben voorgedaan door middel van statistisch onderzoek van het nederzettingsafval;
- het leveren van een bijdrage in de discussie over het ontstaan en functioneren van de civitashoofdplaatsen in Noord-Gallië.

De geschiedenis van de Romeinse stad, zoals wij ons die thans voorstellen, kende drie grote fasen die elk hun eigen kenmerken hebben: (1) de ontwikkelingen vanaf het ontstaan omstreeks 10 voor Christus tot de brand van 69/70, (2) de evolutie vanaf het laatste kwart van de 1ste eeuw tot de tweede helft van de 3de eeuw en (3) de situatie in de laatromeinse tijd vanaf het einde van de 3de eeuw tot het begin van de 5de eeuw.

Het ontstaan ca. 10 voor Christus en de ontwikkelingen tot 69/70

Voorzover we daar nu zicht op hebben, kende de stad in deze fase een gelijkmatige ontwikkeling over heel haar grondgebied. De oudste resten wijzen op de aanwezigheid van het Romeinse leger omstreeks 10 voor Christus. Slechts vage sporen herinneren daar nog aan, zoals langgerekte concentraties van kuilen en greppels, die afwisselen met zones waar geen grondsporen aan het licht zijn gekomen en waar waarschijnlijk ondiep gefundeerde houten gebouwen en tentenrijen hebben gestaan. De Romeinse troepen hebben onder meer gezorgd voor de uitbouw van het stratennet. De verkeersassen van het Tongerse dambordplan zijn immers op dezelfde wijze georiënteerd als de greppels en kuilenrijen van de militaire nederzetting.

In de loop van de eerste decennia van de 1ste eeuw werden langs de straten van de civitashoofdplaats zogenaamde tweebeukige woonstalhuizen gebouwd. Dit zijn boerderijen met een rechthoekige plattegrond, die door een rij diep ingegraven palen die de nok van het dak ondersteunen, in twee beuken of schepen verdeeld zijn. Dergelijke constructies waarbij stal- en woongedeelte zich onder één dak bevinden, passen in de inheemse bouwtraditie. De eerste permanente bewoners van Tongeren behoren dan ook tot de lokale samenleving. Nederzettingsafval toont evenwel aan dat

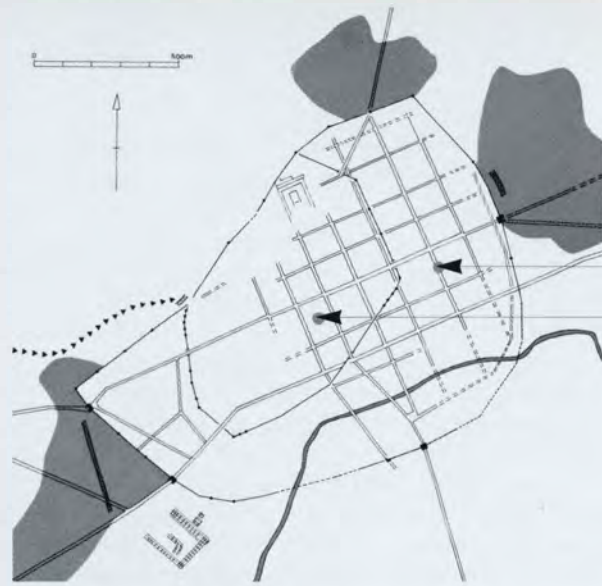

de meesten onder hen zich van bij hun vestiging in de stad een geromaniseerde levensstijl hebben aangemeten. Lokaal handgevoerd aardewerk ontbreekt. Een hoog percentage van het tafelservies is uit de mediterrane wereld geïmporteerd. Hetzelfde geldt voor tot dan toe zeldzame of ongekende voedingsproducten als wijn, olijfolie en vissaus, waarvan de verpakkingen in de vorm van amfoorscherven tussen het afval werden teruggevonden. Het ziet er dus naar uit dat vooral de vooraanstaande leden van de inheemse samenleving zich in de stad zijn komen vestigen. Door het betrekken van een tweede residentie in de pas opgerichte civitashoofdplaats was het voor hen mogelijk goede contacten te onderhouden met de Romeinse overheid, waardoor zij zich in hun traditionele machtspositie konden handhaven. Omgekeerd was het op die manier voor het Romeinse bestuur gemakkelijk greep te houden op de inheemse samenleving.

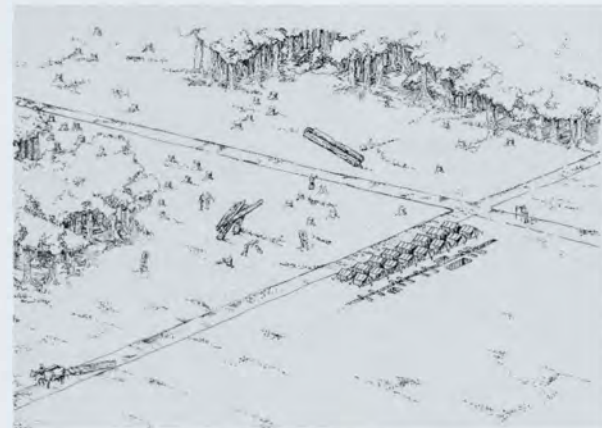
Nog voor het midden van de 1ste eeuw worden de tweebeukige woonstalhuizen vervangen door meer geromaniseerde vormen van houtbouw. Deze constructies bestonden uit verschillende vertrekken die rond een centrale binnenplaats waren aangelegd. In dezelfde periode werden ook nieuwe bouwtechnieken geïntroduceerd, zoals het gebruik van houten funderingsbalken en het aanbrengen van muurschilderingen in de belangrijkste ruimtes van de woning. Deze technieken zijn waarschijnlijk geïnspireerd op de Romeinse legerplaatsen in het Rijnland. We zien met andere woorden een romanisering in de huizenbouw tot stand komen. In 69/70 komt op bruuske wijze een einde aan deze ontwikkeling. Als gevolg van de Batavenopstand wordt de hele stad in as gelegd. De weerslag van deze gewelddadige gebeurtenis vinden we terug in de vorm van een brandlaag die zich over een oppervlakte van meer van 60 ha uitstrekt.

Onderzoek van dierlijke en plantaardige resten bracht aan het licht dat het landbouwsysteem rond Tongeren tot omstreeks 69/70 in vele opzichten geleek op dat van de voorromeinse ijzertijd. De akkerbouw was gekenmerkt door het verbouwen van een breed spectrum aan graansoorten, wat als een vorm van risicospreiding kan worden geïnterpreteerd. Aanvankelijk gold hetzelfde voor de veeteelt, waarin zowel het rund als het varken en het schaap een belangrijke plaats innamen. Maar vanaf het begin van de 1ste eeuw is een tendens waarneembaar, die wijst op een toenemend belang van de rundveehouderij. Dit is waarschijnlijk het gevolg van een meer marktgerichte productiewijze.

De plattegrond van Romeins Tongeren.

Kielenstraat
Hondsstraat

Zo kan de situatie op het terrein aan de Kielenstraat zich ontwikkeld hebben tussen ca. 10 v.C. en de grote brand in 69/70 n.C.: de aanleg van het stratennet door een in tenten verblijvende legereenheid.

Tweeschepige inheemse woonstalhuizen.

Meer geromaniseerde vormen van houtbouw op funderingsbalken.

De evolutie van het laatste kwart van de 1ste eeuw tot de tweede helft van de 3de eeuw

Deze periode wordt gekenmerkt door een geleidelijke overgang van houtbouw naar steenbouw. Dit proces is nooit helemaal voltooid en verliep ongelijkmatig in de verschillende stadsdelen. Het waren op de eerste plaats de publieke gebouwen die in duurzaam materiaal werden omgezet. Daartoe behoorden een grote tempel aan de noordrand van de stad en een officieel graanmagazijn in het zuidwesten. In de loop van de 2de eeuw bouwde men ook de grote stadsmuur, waarvan vandaag nog aanzienlijke resten bewaard zijn. Het verschillende tempo waarin per stadswijk houtbouw evolueerde naar steenbouw, blijkt uit de confrontatie van de opgravingsterreinen aan de Kielenstraat en de Hondsstraat. Aan de Kielenstraat bleef houtbouw in gebruik vanaf de brand van 69/70 tot na het midden van de 2de eeuw. In die periode ontwikkelde er zich een ambachtswijk, die kort na 150 afbrandde. In dezelfde tijdsspanne bouwde en bewoonde men aan de Hondsstraat een vrij luxueuze residentie, waarvan een galerij aan de achterkant voorzien was van een mozaïekvloer. Nochtans was deze woning slechts gedeeltelijk in steen opgetrokken. Alleen de fundering en het onderste gedeelte van de muren waren in duurzaam materiaal. De bovenbouw was in hout en leem. Ook deze residentie ging in vlammen op, waarschijnlijk in dezelfde brand die de

ambachtswijk aan de Kielenstraat had vernield. Na deze grote brand verscheen op beide terreinen echte steenbouw die bewoond bleef tot in de tweede helft van de 3de eeuw. In de 2de eeuw kreeg Tongeren ook het officieel statuut van municipium, een Romeinse vorm van stadsrecht.

Net zoals voor de 1ste eeuw kunnen ook voor deze periode uit de samenstelling van het stedelijk consumptieafval veranderingen in het landbouwsysteem rond de stad worden afgeleid. In de akkerbouw zien we een ontwikkeling naar de gespecialiseerde teelt van spelt. In de veeteelt neemt het belang van het rund, reeds te zien in de 1ste eeuw, alsnog toe. Eveneens verschijnen er allerlei fruitsoorten. De teelt van sommige, zoals de appel, de peer en de druif, zijn door de Romeinen in onze streken geïntroduceerd. Andere soorten, zoals de vijg, werden rechtstreeks uit de mediterrane wereld ingevoerd.

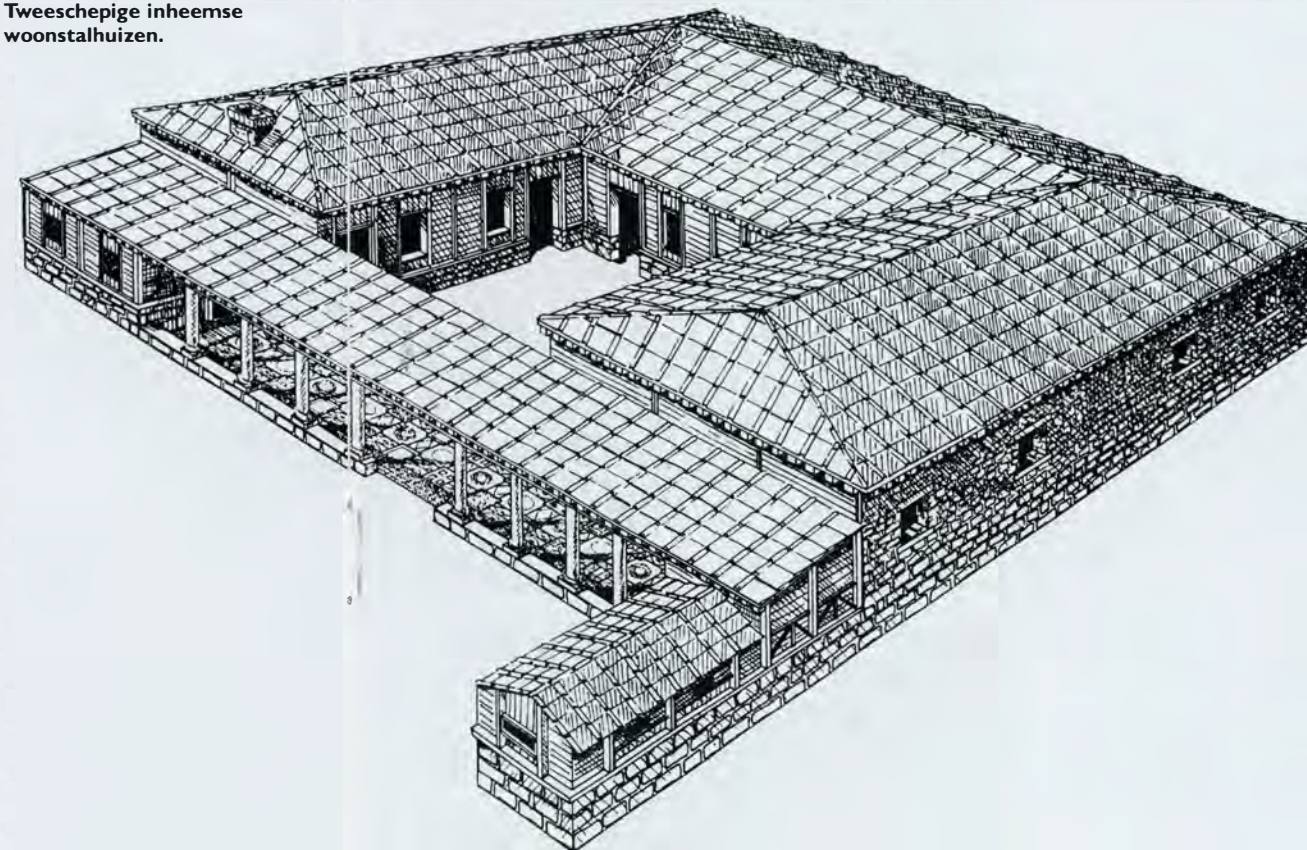
De laatromeinse stad

Het onderzoek van de laatste jaren heeft nauwelijks sporen uit de 4de eeuw aan het licht gebracht. Toch moet Tongeren in die tijd een aanzienlijke stad zijn geweest. Daarvan getuigen zowel de indrukwekkende nieuwe stadsmuur die onder keizer Constantijn werd opgericht als de talrijke laatromeinse graven in de Tongerse necropolen. Rijke grafensembles, vaak met wapens, wijzen op een gegermaniseerde militaire aanwezigheid. In de Jaminestraat ontdekte men de afgelopen jaren dan weer een grafveld van een belangrijke Christelijke gemeenschap. Maar op opgravingsterreinen binnen de laatromeinse stadsmuur zijn bijna geen bewoningssporen uit die tijd teruggevonden. Omgekeerd treft men buiten de 4de-eeuwse stad soms wel aanwijzingen van menselijke activiteit aan. Hoe de bewoning van Tongeren in de 4de eeuw er ook moogelijk uitgezien hebben, de stad schijnt het eerste kwart van de 5de eeuw nauwelijks overleefd te hebben.

We weten niet hoe de laatantieke nederzetting geëvolueerd is tot het middeleeuwse Tongeren. Het oudst bewaarde niet-Romeinse architectuurfragment is dat van de verdedigingsmuur van het monasterium en dateert uit de 10de eeuw.

De reconstructietekening van de eerste steenbouw aan de Hondsstraat, opgericht na de brand van 69/70.

Alleen de fundering en het onderste gedeelte van de muren zijn in steen. De bovenbouw was in hout en leem. De galerij aan de achterkant had een mozaïekvloer. Deze vrij luxueuze residentie brandde af kort na het midden van de 2de eeuw.

Onder de honderdduizenden mobiele vondsten zijn gave stukken, zoals dit terracotta beeldje, eerder zeldzaam.

Een residentiestad

Het onderzoek van de laatste jaren in diverse woonwijken van de Romeinse stad bracht aan het licht dat de hoofdplaats van de Tungri, naast bestuurlijk centrum, vooral een residentiële nederzetting was voor de vooraanstaande leden van de civitas. Sporen van ambachtelijke activiteiten komen slechts sporadisch aan het licht. Op de meeste opgravingsterreinen hebben we resten van luxueuze stadshuizen aangetroffen. De rijkdom die in dergelijke privé-woningen werd geïnvesteerd, was gebaseerd op de agrarische exploitatie van het omliggende platteland. Een ander deel van de winsten heeft gediend voor de financiering van openbare monumenten zoals de tempel aan de noordrand van de stad en wellicht ook de 2de-eeuwse omwalling. Dergelijke prestigeprojecten reflecteren de onderlinge competitie onder de inheemse aristocratie. Ze versterkte immers de sociale status van de bouwheren. Vele openbare gebouwen van Romeins Tongeren zijn nog niet teruggevonden. De resten ervan liggen verborgen in de ondergrond.

Een fragment van de mozaïekvloer.

Door intense recuperatie van bouwmaterialen bleven ook de muren van stenen gebouwen grotendeels slechts als verkleuringen in de bodem bewaard.

In een stedelijke context hebben de talrijke bouwfases een ingewikkelde stratigrafie opgebouwd: hier vertegenwoordigen de talrijke lagen ca. 300 jaar bewoning.

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake

door Hugo Thoen

Een van de meest spectaculaire ontdekkingen die in Vlaanderen werd gerealiseerd door het luchtfotografisch onderzoek van J. Semey (Evergem), is ongetwijfeld die van de Romeinse versterking van Vake. De typisch rechtlijnige verkleuringen in de gewassen ("crop marks"), veroorzaakt door de humeuze vulling van de twee spitsgrachten, waren duidelijk zichtbaar vanuit de lucht. De ontdekking zelf klimt reeds op tot het eind van de jaren zeventig, maar het archeologisch bewijs voor een Romeinse versterking kwam er slechts door de opgravingen van de Gentse Universiteit in 1984-1992. Ongeveer een derde van de versterking werd systematisch onderzocht. Het multidisciplinaire onderzoek, waarbij vooral een beroep werd gedaan op de natuurwetenschappen, leverde een totaal nieuwe kijk op de Romeinse militaire aanwezigheid in deze regio. Wegens het belang van de vondst werd de archeologische site van Vake, op voorstel van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen, op 22 juni 1994 als beschermd monument geklasseerd door de toenmalige bevoegde minister, de heer J. Sauwens.

De inplanting in het landschap

De versterking werd opgericht op een van de meest noordelijk gelegen droge zandheuveltjes van de zandrug Brugge-Maldegem-Eeklo, die de grens vormt tussen de zandstreek en de huidige Scheldepolders. Dit laatste gebied was in de Romeinse tijd een drassig veenlandschap. De ligging aan de overgang van hogere en drogere gronden naar nattere en lagergelegen

gebieden, wordt duidelijk weerspiegeld in de door de Romeinen gebruikte houtsoorten. Zo werd de eik op de zandgronden gekapt voor de bouw van barakken en verdedigingswerken, terwijl els en den werden aangewend voor de constructie van drinkwaterputten (de els groeide op vochtige plaatsen, de den op de drogere zandgronden).

De plaats waar het kamp zou worden opgetrokken, was reeds volledig in cultuur gebracht. De site werd gebruikt door een bescheiden landbouwbedrijf, waarvan het erf omgeven was door een greppelstructuur. Bij de bouw van het kamp werd de greppel gedempt, verdwenen de bedrijfsgebouwtjes en... sneuvelde ook de laatste schaarse bomen.

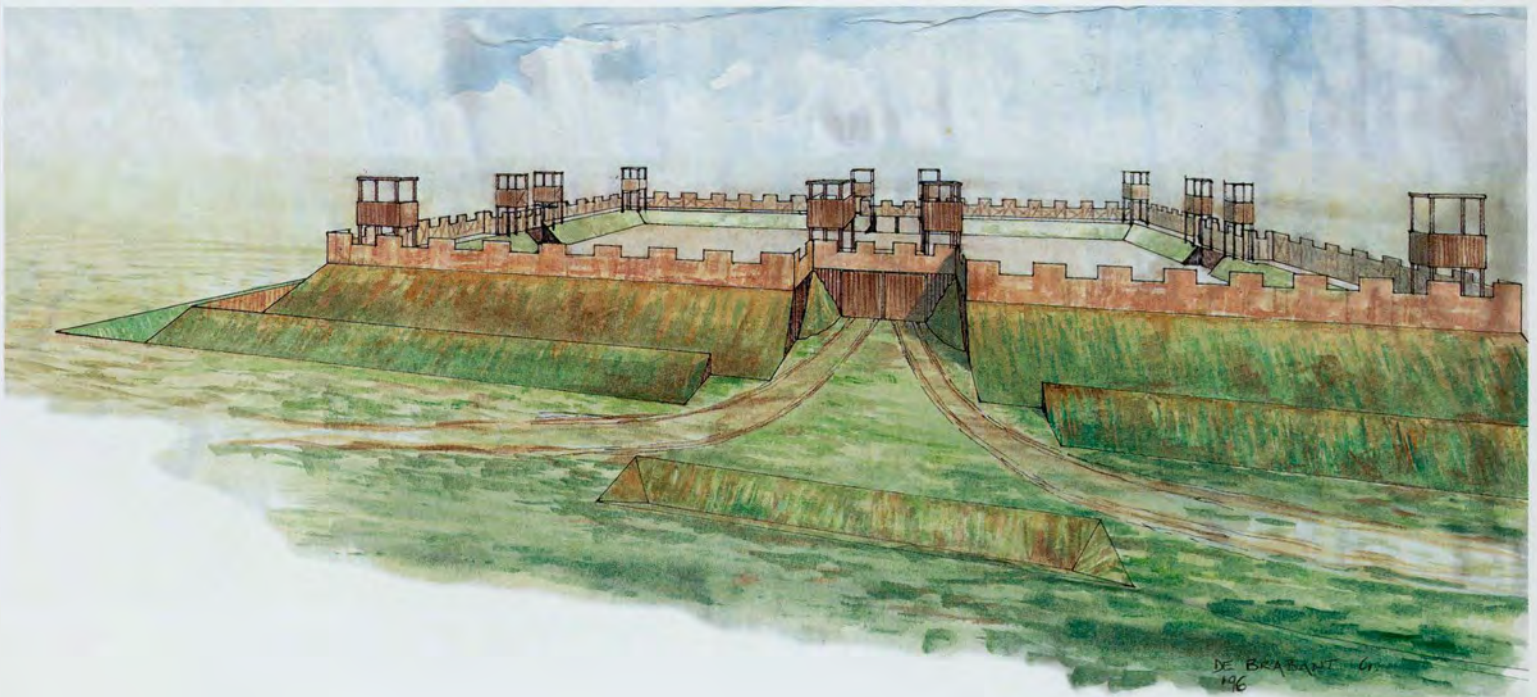
De constructie van het kamp

Het Romeinse kamp heeft een vierkantig grondplan met een zijde van 157,5 m (500 Romeinse voet) en omvat een areaal van nagenoeg 2,5 ha. Het was een typisch Romeins *castellum*, dat bemand was door hulptroepen. Het was volledig opgetrokken in hout en omgeven door een aarden wal. Dergelijke kampen worden in de literatuur beschreven als *Holz-Erde-versterkingen*.

Het klassieke maar imposante verdedigingsstelsel bestond uit twee spitsgrachten (*fossae*) van 4 m breed en 2 m diep en een aarden wal bekroond met een houten palissade (*vallum*). Door een combinatie van bodemkundige en archeologische waarnemingen was het mogelijk vrij nauwkeurig de afmetingen van het wallichaam te berekenen: basisbreedte 6,4 m, hoogte 3 m en breedte voor het

Een reconstructietekening van het Romeinse kamp.

loopvlak bovenaan ongeveer 2 m. Langs de frontzijde was de wal nog voorzien van een houten palissade, waarvan de met kantelen bekroonde borstwering 2 m boven het wallichaam uitstak. De totale hoogte van de wal en de palissade moet derhalve zo'n 5 m hebben bedragen. Het kamp had vier hoektorens, waarvan de basis in het wallichaam was ingegraven.

Grachten en aarden wal waren in het midden van de vier zijden onderbroken voor een houten monumentale toegangspoort. Tot hiertoe kon alleen de oostelijke poort worden vrijgelegd. Het poortgebouw had een vierkant grondplan van ongeveer 9 m zijde (30 Romeinse voet) en was langs weerszijden geflankeerd door twee hoektorens die met elkaar verbonden waren door een bovengronds platform. De eigenlijke poortdoorgang was ongeveer 3 m breed (10 Romeinse voet) en afgesloten door twee draaiporten van elk 1,5 m breed. De eerder kleine toegang pleit ervoor dat het vermoedelijk gaat om de *porta decumana*, de toegangspoort langs de achterzijde van de versterking. De toegang zelf was verder nog beveiligd door een grote (val)kuil of *titulum* van 13,8 m lang, 4,4 m breed en 2 m diep, die slechts een smalle, 3 m brede doorgang liet.

Van de houten gebouwen binnen het kamp konden drie barakken volledig worden onderzocht. Het betreft twee manschapsbarakken van 33 bij 6,5 m, waar telkens een *centuria* (= 80 man) was ondergebracht, en een dubbele barak van 33 bij 13 m, waarin ruitery was gelegerd. Elke barak had een eigen drinkwaterput. Verder werden nog structuren aangetroffen van een toiletgebouw (*latrina*), een werkplaats (*fabrica*) en een hoofdgebouw, waarvan de juiste functie echter nog niet kon worden achterhaald.

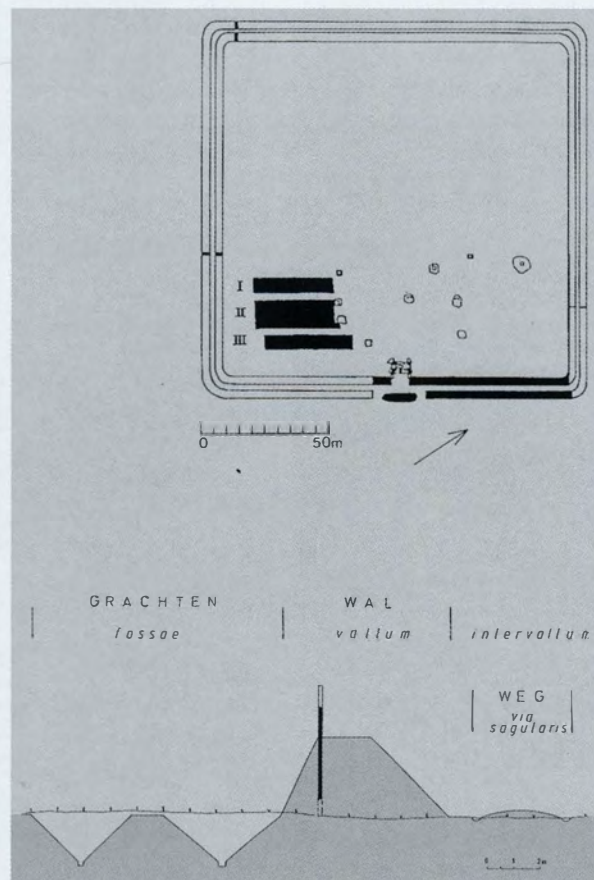
De troepenmacht

Grondplan, afmetingen en bebouwing verschaffen aanwijzingen over de in het Maldegemse *castellum* gelegerde militaire eenheid. Tal van elementen pleiten voor de aanwezigheid van een gemengde hulp troep bestaande uit infanterie en ruitery; een *cohors equitata (milliaria)*. Het totaal aantal manschappen van een dergelijke eenheid, officieren inbegrepen, bedroeg 1056 man.

Datering en historische context

Het kamp kan vrij nauwkeurig worden gedateerd in de jaren 170 van onze jaartelling. Uit een passage van de *Vita Didii Iuliani* (I, 6–9) weten we dat de provincie *Gallia Belgica* onder het gouverneurschap van Marcus Didius Iulianus (later kortstondig keizer in 193 na Christus) te lijden had van plundertochten van de Chauci. Deze Germanen waren vanuit hun woongebied aan de Noord-Duitse kust via de Noordzee ons kustgebied binnengevallen. Dit gebeurde in de jaren 172–174 na Christus, een datum die perfect past bij de chronologie van het *castellum* van Maldegem. Vermoedelijk werd het kamp opgegeven in 175 na Christus, toen Didius Iulianus door keizer Marcus Aurelius beloond werd met het consulaat.

Een van de belangrijkste gevolgen van de invallen van de Chauci was een drastische ommekeer in de Romeinse militaire politiek in deze regio. Voortaan zou ook *Gallia Belgica*, waar tot dan toe geen troepen waren gelegerd, door een permanente militaire bezetting worden beveiligd. De forten van Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) en Oudenburg (bij Oostende), die als reactie tegen de invallen van de Chauci kort na 175 werden opgetrokken ter bescherming van het kustgebied, zouden de voorlopers worden van het groots opgezet verdedigingssysteem uit de laatromeinse tijd: de *Litus Saxonicum*.

Grondplan en verdedigingssysteem van het kamp.

De Gallo-Romeinse bewoning in zandig Vlaanderen door Frank Vermeulen

Nadat in de jaren 69/70 een laatste Noord-Gallische opstand tegen de Romeinen in de kiem werd gesmoord, werd de romanisering van het platteland in deze noordelijke uithoek van het Imperium Romanum definitief ingezet. Benevens de directe omgeving van de stedelijke centra zoals Tongeren, werden vooral de vruchtbare leemgebieden van Midden-België in cultuur gebracht. De steeds toenemende vraag naar levensmiddelen voor de bevoorrading van de steden en de troepen aan de Rijn grens, leidde tot een goed georganiseerde ontginning van dit gebied, waar systematische landbouw een bron werd van welvaart en comfort. Het dichte netwerk van ruime en door zuiderse architectuur geïnspireerde landbouwbedrijven (*villae rusticae*), de beeldbepalende grafheuvels van welstellende grootgrondbezitters en de dichte en goed onderhouden wegeninfrastructuur zijn de voornaamste archeologisch waarneembare tekenen van een ontwikkeling die tot in de volle 3de eeuw kan worden gevolgd.

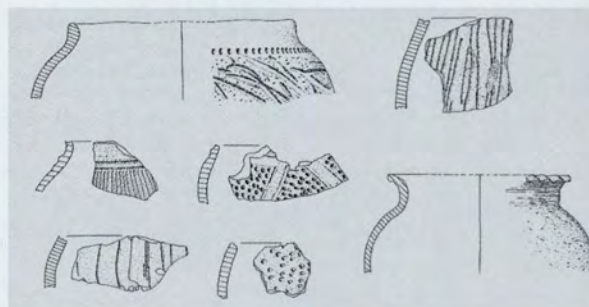
In het minder vruchtbare, zandige en overwegend steenarme noordelijk België is een geheel andere evolutie vast te stellen. Zowel in de Kempen als in zandig Vlaanderen ten westen van de Schelde verloopt de romanisering trager en is ze minder diepgaand. In deze meer traditionele, inheemse context ontbreken nieuwe stichtingen van op Romeinse leest geschoeide landbouwdomeneinen vrijwel helemaal. De evolutie van inheemse hoeve naar Gallo-Romeinse villa, die zich zuidelijker voltrekt, deed zich er niet voor. Doordat ook de andere tekenen van herorganisatie en Romeinse beïnvloeding (onder meer monumentale graven, stevige wegen, strakke landindeling) er schaars zijn en een minder blijvende indruk nalieten, kregen archeologen lange tijd geen greep op de situatie in zandig Vlaanderen in de Romeinse tijd. Systematisch onderzoek van de Universiteit Gent bracht de jongste twee decennia enige verandering in dit beeld. Door het sterk opdrijven van prospecties op het terrein en vanuit de lucht, gevolgd door sondages en opgravingen, kan men de aard van de romanisering in dit gebied stilaan beter inschatten. Regionale studies, zoals deze uitgevoerd in de streek tussen Leie en Schelde, konden aantonen dat het platteland hier even dicht bewoond was als in zuidelijker streken, maar dat het bewoningspatroon op de armere zandgronden veel gevarieerder was. Aangegraven vindplaatsen als Asper, Destelbergen, Eke, Sint-Denijs-Westrem en Sint-Martens-Latem zijn typische voorbeelden van nederzettingen waarvan de omvang en samenstelling varieert van alleenstaande boerderijen tot grote losse gehuchten van maximum een tiental wooneenheden. Men treft er vrijwel uitsluitend houtbouw aan, met op het erf rond de woningen eenvoudige stallen, schuurtjes, werkplaatsen, kuilsilo's en hooimijten. Grachten en eenvoudige houten palissades begrenzen of verdelen de

erven die door aarden wegen verbonden of toegankelijk gemaakt zijn. Het landschap rond deze overwegend agrarische nederzettingen omvat naast akkers en groententuin, waar onder meer emmerkoren, gerst en hakvruchten werden verbouwd, vooral ook goede grasweiden en bosrijke delen. Dat deze landelijke omgeving gunstig was voor veeteelt blijkt onder meer uit de vondst van dierenbot van vooral runderen, varkens en geiten of schapen. De teelt van schapen leidde ertoe dat textiel, en vooral wolverwerking, uitgroeide tot één van de voornaamste huisnijverheden. Het bestendigen van deze en andere tradities – zoals funeraire gewoonten – bleven kenmerkend voor het gebied waar vanaf de woelige laatromeinse tijd het minder uitgesproken Gallo-Romeinse element snel week voor de uit het noorden oprukkende Germaanse invloeden.

Het grondplan van een deel van de inheems-Romeinse nederzetting uit de 2de eeuw opgegraven in Eke:

een erf met woonhuis en bijgebouwen wordt omgeven door kuilsilo's en werkruimten en begrensd door grachten en een drinkpoel.

Een selectie van traditioneel voor-romeinse versieringswijzen op Gallo-Romeinse handgemaakt aardewerk uit het gebied tussen Leie en Schelde

**De Gallo-Romeinse vicus Waasmunster-Pontrave:
"Staddorp" aan de Durme**
door Rudi Van Hove

De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave is gelegen aan een meander van de Durme (zijrivier van de Schelde), op een zandrug met een gemiddelde hoogte van 5 m, die tot tegen de rivier loopt. De nederzetting heeft zonder twijfel het karakter van een *vicus*. In dit geval gaat het om een grotere agglomeratie, waarvan de oppervlakte op 15–20 ha kan worden geraamd en die een belangrijke, onder meer commerciële centrumfunctie vervulde voor een ruim hinterland. Het betreft hier een van de belangrijke *vici* in Vlaanderen, naast bijvoorbeeld Velzeke, Kortrijk en Gent. De archeologische resten getuigen van de relatieve welvaart van de bevolking die in een noordelijke uithoek van het Romeinse rijk leefde (binnen de *civitas Menapiorum*) en geleidelijk onder invloed is gekomen van de Romeinse cultuur (romanisering).

Het bestaan van de *vicus* situeert zich tussen omstreeks 70 en 275 na Christus. Mogelijk kan de teloorgang worden toegeschreven aan de Germaanse invallen van 270–275. Naar aanleiding van de plannen voor de bouw van een woonwijk werd door de Archeologische Dienst Waasland (A.D.W.) in 1989–1995 een onderzoek uitgevoerd in het noordoostelijke randgebied van de *vicus*, waar een oppervlakte van ongeveer 1 ha werd afgetast. Hierbinnen werden twee zones aangetroffen: een bewoningsareaal en een grafveldzone, die van elkaar gescheiden werden door een (niet-verharde) weg; deze liep over de Durme, waarschijnlijk richting Asse.

Het onderzochte bewoningsareaal heeft zich wellicht lintvormig ontwikkeld langs de weg en blijkt te dateren uit de 2de–3de eeuw. Het betreft een latere uitbreiding van de kernbewoning, die zich in de onmiddellijke omgeving van de rivier gesitueerd moet hebben. De aangetroffen woonhuizen zijn steeds met de korte gevel naar de weg georiënteerd (oost-west). Het blijkt hier om een open bebouwing te gaan met erfbegrenzingsen. In de directe omgeving van de woningen kwamen steeds diverse voorzieningen voor, zoals houten waterputten, bedrijfsgebouwtjes, een bakoven, enz. Voordat deze strook werd benut als woongebied, situeerde zich hier een artisanale bedrijvigheid. In de opvallingslagen van een laat-prehistorische holle weg, die tijdens de Romeinse bewoning is opgegeven, kwamen vooral sporen van ijzersmederij aan het licht. In de nabijheid bevond zich eveneens een pottenbakkersoven die gediend heeft voor de productie van *terra nigra* (zwart luxe vaatwerk) en dateert van het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw.

Het grafveld, dat van de woonzone was gescheiden door een weg, bestaat uit minstens twee afzonderlijke zones die een chronologisch onderscheid weerspiegelen: grafveld-oost (2de helft 1ste eeuw en 2de eeuw) en grafveld-west (wellicht 2de en 3de eeuw). In het totaal werden ruim 300 graven onderzocht. Deze behoren alle tot de crematieritus, die tot eind 3de eeuw de overheersende dodenritus was in de landelijke streken van Noord-Gallië. De dode werd met zijn eigen uitrusting (kleding, sieraden, enz.) en eventuele bijkomende offergaven op de brandstapel verbrand, waarna de resten (al dan niet selectief) in een kuil werden gedeponeerd, soms aangevuld met grafgiften.

Zoals ook elders in het Schelde- en Leiebekken, zijn brandrestengraven het in Pontrave meest voorkomende graftype (zeker 90%). In dergelijke graven werden de (meeste) brandstapelresten in een (veelal) rechthoekige kuil bijgezet. Daarnaast kwam een 30-tal urnengraven aan het licht. Merkwaardig is dat deze

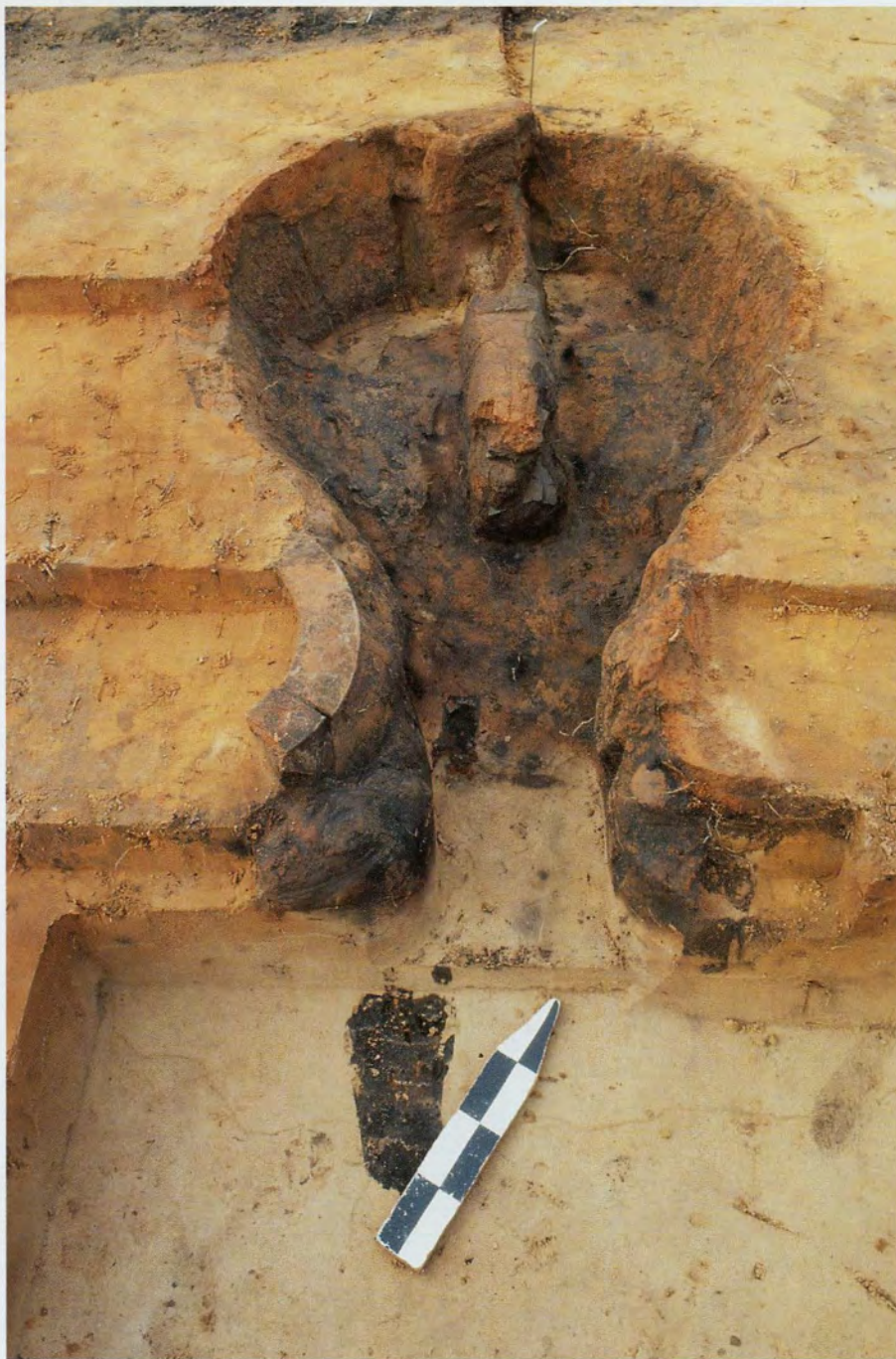

Groep van urnen waarin zich de gecremeerde resten van zeer jonge kinderen (pasegeborenen?) bevinden.

De vondst van deze urnen (een 30-tal) werpt een nieuw licht op de begrafenisritus van zeer jonge kinderen in de Romeinse periode; hierover is nog zeer weinig geweten. Deze urnengraven dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw en uit de 2de eeuw.

bijzettingenvorm voorbehouden was aan zeer jonge kinderen (pasegeborenen?). De kleine urne (steeds drinkgerei) bevat enkele verbrande beentjes, steeds vergezeld van een nagel (bescherming tegen het noodlot) en veelal van een bronzen munt (betaling van de overtocht naar het hiernamaals). In Pontrave kwam ook het zeer uitzonderlijke type van de grafpijler voor: Het betreft een monumentale funeraire constructie – vrijwel steeds met grafkamer – die in principe torenvormig is opgebouwd (verschillende geledingen bekroond met een piramidaal dak). Dergelijke grafpijlers stonden in regel langs een weg (bijvoorbeeld langs de Via Appia) en wezen op een hogere sociale status van de overledene. Van één grafpijler was nog het fundament bewaard gebleven, waarin een grafkamer (90 x 90 cm) was uitgespaard. Het betreft de enige grafpijler die tot nog toe in Vlaanderen in situ is aangetroffen.

De pottenbakkersoven van Pontrave na het verwijderen van het rooster en van de vulling.

Te onderscheiden zijn: de haard, de tong (steun van het rooster) en het stookkanaal. Deze oven was, zoals gebruikelijk, in de grond ingegraven; enkel de koepel van de bakkamer (waar het vaatwerk werd gebakken) was bovengronds. Het bewaarde gedeelte (160 x 120 cm) is volledig vervaardigd uit klei die bij het stoken van de oven is meegebakken.

De vroege middeleeuwen

Oudenburg, Boeren in de pagus Flandrensis
door Yann Hollevoet

Lange tijd is onze kennis van het vroeg-middeleeuwse Vlaanderen beperkt gebleven tot wat in geschreven documenten werd vermeld en tot de resultaten van het onderzoek van enkele begraafplaatsen. Men kon zich aldus wel een beeld vormen van de soms zeer complexe rituelen die menselijke gemeenschappen hanteerden wanneer ze geconfronteerd werden met het fenomeen van de dood, maar over wat zich werkelijk afspeelde tijdens het leven van degene die men ter aarde bestelde, was de beschikbare informatie doorgaans ontoereikend en vaak ook vertekend. Het dagelijkse leven speelde zich niet af op de begraafplaatsen maar in de nederzettingen waarvan men de sporen zo moeilijk kon terugvinden.

Hoewel de eerste vroegmiddeleeuwse nederzetting reeds in de jaren zeventig werd onderzocht te Kerkhove (West-Vlaanderen), was het vrij problematisch de aldaar verkregen informatie in een ruimere context te situeren. De jongste jaren is het onderzoek van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Vlaanderen in een stroomversnelling gekomen. Wel blijft het moeilijk verregaande conclusies te trekken omdat het aantal onderzochte sites nog steeds te beperkt blijft en daarenboven nagenoeg uitsluitend gelegen is in de regio Brugge–Oudenburg, de *pagus Flandrensis*, het kerngebied waaruit later het graafschap Vlaanderen zou ontstaan.

De sporen die werden aangetroffen op de verschillende sites, vertonen een vrij uniform beeld. Het gaat steeds om de resten van kleine landbouw-exploitaties met constructies die uitsluitend zijn opgebouwd uit vergankelijke materialen: hout, stro en huttenleem. Deze gebouwen laten in het zand wel sporen na – in de eerste plaats paalkuilen en wandgreppels – maar vaak stelt hun interpretatie heel wat problemen. Soms is echter de beschikbare informatie voldoende om een reconstructie te wagen. Bovendien de sporen van gebouwen treft men op de sites ook tal van andere structuren aan: afval- en/of voorraadkuilen, grachtjes of greppels alsook de restanten van waterputten. Deze laatste zijn in de vroege middeleeuwen nog vaak vervaardigd in hout, maar in enkele zeldzame gevallen werd ook Romeins bouwpuin aangewend, dat vooral afkomstig geweest moet zijn van de laatromeinse stenen versterking van Oudenburg.

Zoals vaak bij nederzettingencontexten is het vondstenmateriaal sterk gefragmenteerd. In de meeste sporen komen slechts kleine fragmenten aardewerk of glas voor; alsook enkele schaarse metalen kleinoden of slakkig materiaal. De aardewerkfragmenten zijn zowel afkomstig van gewone gebruiksceramiek van lokale makelij – dat doorgaans handgevormd is en grote

verwantschappen vertoont met bepaalde aardewerk-groepen uit Friesland en de Britse Eilanden – als van importstukken uit de kerngebieden van het Merovingische rijk, in de eerste plaats noordelijk Frankrijk en het Rijnland.

De vroegmiddeleeuwse sites in de regio zijn van groot belang omdat ze meestal een niet geringe hoeveelheid dierenbot opleveren. Het gaat hierbij doorgaans om slachtafval. Dit laat vooral toe beter inzicht te verwerven in de voedselpatronen van de vroegmiddeleeuwse mens en verschaft tevens heel wat informatie over de samenstelling van de veestapel. Verder hebben een aantal waterputten ook resten van kevers en kikkers opgeleverd. Samen met de zaden en de vruchten die erin werden aangetroffen, geven ze een beeld van het milieu waarin de sites waren ingeplant.

Een reconstructie van een woonstalhuis uit de 7de eeuw.

Ename: zorg om een middeleeuws erfgoed door Dirk Callebaut

Zelden gebeurt het dat archeologie en geschiedenis elkaar zo sterk aanvullen als in Ename. Dit stelt onderzoekers in staat om het verleden op zeer diepgaande wijze bloot te leggen. Omwille van de eigenheid en rijke inhoud van het erfgoed beperkt men zich echter niet tot het onderzoek alleen. Ook het behoud en de ontsluiting van dit patrimonium krijgen de grootste aandacht en zorg.

Ename ligt op de rechteroever van de Schelde, die vanaf 925 de grens vormde tussen het Franse koninkrijk en het Duitse keizerrijk. Samen met Nederename vormde het een vroegmiddeleeuws domein met een agrarische bewoning, kouter- en weidegronden, hooiland en bos. De lottbestemming van Ename wijzigde zich rond 974 bruusk, toen op een verheven stuk grond, omspoeld door Scheldewater; een indrukwekkende burcht werd opgetrokken. Deze versterking kaderde samen met die van Antwerpen en Valenciennes in het grensverdedigingssysteem van markgraafschappen dat de Duitse keizer in de Scheldevallei had uitgebouwd. Dit waren territoriale omschrijvingen met aan het hoofd een markgraaf die de bewaking van de rijksgrens moest verzekeren en daarom speciale militaire bevoegdheden kreeg. De verdedigingslinie was gericht tegen het opdringerige Vlaanderen dat zich aan de overzijde van de stroom bevond.

De familie Ardennen-Verdun, een roemrijk geslacht bekend om zijn trouw aan de keizer; zou Ename uitbouwen tot een bijzondere plaats, "de voornaamste zetel van Lotharingen" zoals een historische bron getuigt. Het complex omvatte inderdaad meer dan een burcht. Er was ook nog een *portus* aan verbonden, een nederzetting die onder meer door de extra stimulans die de handelsactiviteiten ter plaatse kregen, een pre-stedelijke allure aannam. Twee kerken, toegewijd aan Sint-Salvator en Sint-Laurentius, markeerden de sterke groei van dit havenstadje. Ename onderging een ware metamorfose: voorheen ingebed in een wereld van meersen en groene heuvels, doorbrak het op merkwaardig korte tijd dit lokale kader om onbeschoornd deel te nemen aan het internationale gebeuren. Als bestuurlijk en militair centrum van betekenis zou het zelfs mee instaan voor de stabiliteit binnen het Lotharingse deel van het keizerrijk.

Lang duurde die internationale uitstraling van Ename echter niet. Reeds in 1047 nam Boudewijn IV, graaf van Vlaanderen, de burcht en het havenstadje in bezit. Om de Ottoonse site te demilitariseren, stichtte Boudewijn V ter plaatse in 1063 een benedictijnenklooster. Oorspronkelijk namen de monniken, die van de Sint-Vaastabdij van Atrecht afkomstig waren, hun intrek in de burchtgebouwen. Zeven jaar later verhuisden ze reeds naar een complex dat tegen de

Sint-Salvatorskerk, een van de *portus*-bidplaatsen, aangebouwd was. Het andere stadskerkje dat Sint-Laurentius als patroonheilige had, evolueerde tot dorpskerk.

In de 12de en 13de eeuw kende de abdij een grote bloei. De bezittingen groeiden aan en er werd duchtig gebouwd en verbouwd. In de teksten uit die periode vinden we sporen terug van die activiteiten. Zo is er de melding dat het primitieve zaalkerkje, dat nog tot de *portus*-tijd terugging, in 1139 vervangen werd door een nieuwe kerk. Het gaat om een groots opgezette kruisbasiliek die tot de afschaffing van het klooster bleef bestaan. De godsdiensttroebelen tijdens de tweede helft van de 16de eeuw betekenden bijna de doodsteek voor het klooster. Toch kwam de abdij deze moeilijke periode te boven. Ze werd vanaf het begin van de 17de eeuw met grote luister hersteld.

Het museum dat centraal tussen beide groene dorpspleinen ligt, zal vanaf 1997 de geschiedenis van Ename laten herleven. De Sint-Laurentiuskerk, een merkwaardig getuigenis van de Ottoonse geschiedenis, geeft het museumverhaal een authentiek decor.

Het definitieve einde kwam er in 1794, toen ze onder het Franse bewind opgeheven werd.

Zoals de hierboven geschetste historische context aanduidt, vertoont het middeleeuwse leven in Ename zich in zijn meest diverse aspecten: landelijke bewoning, adellijke burcht, pre-stedelijke nederzetting, abdij, dorpsgemeenschap. Op zich is dit reeds een zeer boeiend studiegegeven. Wat Ename echter zo uitzonderlijk maakt, is het feit dat de teksten die dit verhaal brengen, kunnen worden gekoppeld aan materiële bronnen. Dit erfgoed is rijk gevarieerd en bleef – alle normen in acht genomen – uitstekend bewaard. Drie elementen springen in het oog: (1) een

8 ha grote archeologische site, gesitueerd in de Scheldemeersen, waar de grondvesten bewaard zijn van de Ottoonse burcht, de handelsnederzetting en de benedictijnenabdij; (2) de Sint-Laurentiuskerk, het enige nog opstaande vroegmiddeleeuwse monument; (3) het "Bos t'Ename", een 180 ha groot natuurgebied dat historisch met Ename verbonden is en uitzonderlijk is omwille van zijn historisch-ecologische, natuurwetenschappelijke en esthetische waarde.

Dit gevarieerd patrimonium kan dankzij de geschreven en iconografische bronnen op bijna unieke wijze in zijn juiste context worden geduid. Begrijpelijk dan ook dat wetenschappers door Ename ten zeerste aangetrokken zijn. Zij bundelen hun krachten om dit culturele erfgoed maximaal te onderzoeken, te beschermen en te ontsluiten.

Het onderzoek naar het verleden van Ename is diepgaand en sterk gedifferentieerd. Daarbij is het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.) verantwoordelijk voor de archeologische studie, terwijl het Bestuur voor Monumenten en Landschappen het historisch-ecologisch onderzoek van het "Bos t'Ename" op zich neemt. Diverse universiteiten (Amsterdam, Antwerpen, Brussel, Gent, Leiden, Leuven, Luik) alsmede het Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer; het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium verlenen hun medewerking. Dit teamwerk maakt een echte samenwerking tussen archeologie en geschiedenis mogelijk: uit de geschreven teksten worden de verhaallijnen gedistilleerd, terwijl de studie van het bodemarchief en het bouwkundig erfgoed concreet weergeeft hoe het samenspel tussen de mens, zijn woonmilieu en de natuur verliep en evolueerde. Door de complementariteit van de onderzoeksvelden wordt het beeld van het vroegere Ename verrassend scherp. Eén voorbeeld: de burcht die rond 974 in het rurale leven van Ename een ware omwenteling teweegbracht.

De versterking werd ingeplant op het uiteinde van een landtong, in een meanderbocht van de Schelde. Uit de geschreven bronnen weten we dat Godfried de Gevangene, lid van de familie Ardennen-Verdun en zijn vrouw Mathildis, weduwe van de Vlaamse graaf Boudewijn III, de bouwheren waren. Verder is bekend dat zich binnen het burchtareal een Onze-Lieve-Vrouwekapel bevond waaraan een kapittel van kanunniken verbonden was en dat de burcht zelf als "buitengewoon sterk" omschreven stond.

De archeologie vertelt ons echter heel wat meer. Ze maakt bijvoorbeeld duidelijk waarom het versterkingssysteem zo indrukwekkend was, dat men er in een tekst op alludeerde. Vooreerst was er de efficiënte afscherming van de burchtflanken. Men maakte daarbij grotendeels gebruik van de Scheldebocht waarin de sterkte geïnstalleerd was. De landzijde werd afgesloten door een 140 m lange en 18 m brede

gracht, waarop een weermuur aansloot. Wat de burcht echter zo bijzonder maakte, was een imposante verdedigingsstoren. Hij mat binnenwerks 27 bij 10 m en had een funderingsbreedte die van 3 tot 4,4 m varieerde. Gelegen in de hoek gevormd door de burchtgracht en de Schelde, was deze meestentoren een uitdagende uiting van macht, niet alleen door zijn massief volume, maar ook door zijn nieuwe architectuur. De glorie van de donjons kwam immers pas later, in de 11de en 12de eeuw!

Het bijzondere prestige dat de burcht genoot, stelde voor een belangrijk stuk ook op de residentiële zaalbouw die centraal in de burcht was opgetrokken. De constructie in Doornikse kalksteen was binnenin 40 bij 10 m groot, bezat hoogstwaarschijnlijk een verdieping en bestond oorspronkelijk uit een zaal en een kapel. In dit gebouw – het stenen prestigesymbool van het markgraafschap – grepen de officiële ontvangsten plaats, werden bestuurszaken afgehandeld en gebeurde de rechtspraak. Later werd er een woonkamer voor burchtheren bijgebouwd. De opgravingen werpen ook een licht op het leven van de adel. Zo leert het keukenafval ons wat er werd gegeten. Maakte varkensvlees de hoofdmoot van de vleesconsumptie uit, dan was ook wild (bruine beer, edelhert, kraanvogel, ever) op het menu vertegenwoordigd. Dit laatste had uiteraard te maken met het jachtprivilegie dat enkel de adel toekwam. Ceramiek uit het Rijnland en het Maasgebied, zeevis waaronder walvis en zeeschildpad, en bouwstenen uit Doornik wijzen dan weer op handelsrelaties waarover de geschreven bronnen met geen woord reppen.

Ondanks de belangrijke informatie die de archeologie voor de kennis van de burcht bijbracht, waren de onderzoeksomstandigheden ver van ideaal. Tijdens de jaren veertig werd de versterkingszone immers grondig verstoord door uitgravingen voor een steenbakkerij. Gelukkig is het anders gesteld met het archeologisch areaal dat ten zuiden bij de versterking aansluit. Daar ligt het deel van de *portus* met het Sint-Salvatorskerkje, waarboven in 1063–1070 de benedictijnenabdij opgericht werd. Hier kan grondig onderzoek worden verricht omdat het terrein, na de afbraak van de kloostergebouwen in de loop van de 19de eeuw als wei- en akkerland gebruikt werd. Tot nu toe richtten de opgravingen zich op het kloostercomplex. Tussen en onder het drukke muurwerk vinden we de restanten van de handelsnederzetting terug. Volledige gebouwplattegronden konden we nog niet intekenen omwille van de bovenliggende abdijconstructies. Wel is duidelijk dat het vroegmiddeleeuwse terrein opgesplitst was in percelen die door grachten van elkaar gescheiden waren. Binnen deze wooneilanden komen houten gebouwen voor (huizen en bijgebouwen). Er zijn aanduidingen voor artisanale werkzaamheden en landbouwactiviteiten. Tijdens de komende jaren zal het

In Ename bleef een belangrijk en gevarieerd monumtenbestand bewaard.

1. Een 8 ha grote archeologische site met de grondvesten van de vroegmiddeleeuwse burcht (vooraan), de handelsnederzetting en de benedictijnenabdij (achter de spoorweg).
2. De Sint-Laurentiuskerk. Het is het enige gebouw in opstand dat uit de Ottoonse periode dateert.
3. Het historisch landschap Bos t'Ename.

Een algemeen gezicht op de abdijgrondvesten
(zie ook blz. 44).

1. De Sint-Salvatorskerk;
2. de binnenkoer waarrond de pandgang en de vleugels van het kloosterpand liggen;
3. de abtswoning;
4. de artisanale sector;
5. de infirmerie;
6. de kapel die tot priorij werd omgebouwd.

Tijdens het vooronderzoek van de Sint-Laurentiuskerk werd een uiterst merkwaardige

muurschildering ontdekt:

een Majestas Domini waarvan de vormgeving naar een Byzantijnse oorsprong verwijst en de uitvoeringstechniek uniek is voor onze streken. C14-analyse dateert deze Tronende Christus in het eerste kwart van de 11de eeuw. Linda Van Dijk restaureerde de muurschilderingen in opdracht van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

onderzoek zich richten op de terreinen buiten de abdijgebouwen, waar we hopen intacte gedeelten van de *portus* aan te treffen, waaronder de haven.

Van het klooster zelf werden reeds vier vijftien van het totale bestand opgegraven. De abdij heeft een klassieke plattegrond. Enkel de ligging van het kloosterpand ten noorden van de kerk is minder gebruikelijk. De periodes van bloei en verval die we uit de teksten aflezen, vertalen zich ook in de bouwactiviteiten. Zo werd het 11de-eeuwse kloosterpand tijdens de voorspoedige 12de en 13de eeuw twee keer volledig afgebroken en herbouwd, richtte men tijdens die periode een infirmerie met pandgang op en legde men de grondslag voor een complex areaal met bedrijfsgebouwen. Na de sloping van een groot deel van het klooster in de tweede helft van de 16de eeuw, deed zich in de 17de eeuw een krachtige heropleving voor. Een statige abtswoning, waarvan de plattegrond een drukke voorgeschiedenis verraadt, staat als het ware symbool voor deze riant fase in de abdijschiedenis.

Zoals we reeds voor de burcht aantoonde, poogt het archeologisch-historisch onderzoek – waar mogelijk – ook de gebouwen uit de *portus*- en de abdijsfase in een zo ruim mogelijke context te duiden. Ze worden steeds beschouwd in hun relatie tot de mens die ze ontwierp en gebruikte. Ook de omgeving waarin ze ingeplant zijn, wordt vanuit diverse invalshoeken bestudeerd. Zo leveren bijvoorbeeld dierlijke en plantaardige resten uit grachtvullingen, afvalkuilen en latrines belangrijke informatie voor de reconstructie van het leefmilieu. Bij de “doorlichting” van het gebouwenbestand is het, zeker voor die constructies die boven het gewone uitstijgen, een intrigerende vraag wat de eigenlijke betekenis is van het architecturaal concept waarin de uitvoering gebeurde. Vaak ontbreken echter significante gegevens op archeologisch, historisch of monumentaal vlak om hierop een afdoend antwoord te geven. In Ename is dat gelukkig niet het geval. Daar staat nog een monument recht dat ons op zeldzame wijze binnenvoert in de denkwereld van een vroegmiddeleeuwse bouwheer: de Sint-Laurentiuskerk. Het gebouw is des te merkwaardiger omdat pas onlangs “ontdekt” werd dat het hier om een van de best bewaarde vroegmiddeleeuwse kerken van ons land gaat.

De Sint-Laurentiuskerk bevindt zich in het dorpscentrum van Ename. Naar aanleiding van verstevigingswerken aan de toren werden door het I.A.P. in samenwerking met het Bestuur voor Monumenten en Landschappen enkele controlesleuven getrokken. Dit vormde de aanzet tot een diepgaande studie waarbij archeologisch, historisch, bouwhistorisch en iconologisch onderzoek gekoppeld werd aan natuurwetenschappelijke dateringstechnieken (dendrochronologie, C14-analyses) en materiaalstudie. De resultaten van dit multidisciplinaire onderzoek waren dermate belangrijk dat de restauratieoptiek van de kerk erdoor bepaald werd. De constructie is uit meer dan één oogpunt relevant. Opgestart als een

eenbeukige kerk met vlak afgesloten koor, schakelde men op een bepaald ogenblik (in welke fase?) over naar een basilicaal bouwschema met aan weerszijden van het schip een koor. Vooral de oostelijke koorpartij met haar twee altaarverdiepingen, dubbel gelede wanden en rijke lichtinval is opmerkelijk. De architecturale ornamentiek binnenin wordt gedomineerd door blindbogen die de wanden van beide koren sterk ritmeren. De kerk werd vermoedelijk omstreeks 1000 gebouwd onder de zoon van Godfried de Gevangene, Herman van Verdun. Van uitzonderlijke waarde zijn de nog bewaard gebleven middeleeuwse interieurelementen, zoals graffiti en muurschilderingen. Onder die laatste neemt een *Majestas Domini* in frescotechniek een speciale plaats in. De schildering dateert uit het eerste kwart van de 11de eeuw, toen Herman van Verdun over Ename regeerde, en werd in een Byzantijns geïnspireerde vormtaal uitgevoerd.

Op zich zijn dit alles uiteraard reeds belangrijke gegevens. Maar er is meer. De iconologische studie van het gebouw werpt een licht op de diepere beweegredenen die de opdrachtgever dreven om de Sint-Laurentiuskerk haar specifieke karakter te geven. Dat in het opstellen van het bouwprogramma gevoelens van plichtsbewustzijn en trouw aan het keizerlijke huis een essentiële rol speelden, was misschien nog de meest verrassende ontdekking. Ten tijde van Herman van Verdun werd er strijd geleverd om de grens tussen het Franse koninkrijk en het Duitse keizerrijk. Ename nam daarbij een strategische positie van eerste orde in. Een historische tekst stelt het heel duidelijk: Ename moest tegen vijandelijke aanvallen standhouden “voor de stabiliteit van het rijk en trouw aan de keizer”. Om die trouw te symboliseren, koos Herman van Verdun voor een schema dat de directe band van de opdrachtgever met het Rijksgezag moest duidelijk maken. De aanwezigheid van een oosten en een westkoor herinnert aan de grote rijkskerken. De blindbogen zijn als architecturaal motief ontleend aan de bouwwerken in Ravenna, de ankerplaats van de Ottoonse keizers in Italië. Ook de patroonheilige, Sint-Laurentius, verwees naar de ideologie van de keizer. Om het elitaire van de constructie nog scherper naar voren te brengen, werd voor de beschildering van het interieur een beroep gedaan op kunstenaars van topniveau, die in Byzantijnse stijl werkten. Dit alles maakt dan ook dat de Sint-Laurentiuskerk een monument is dat, als stenen merkteken van keizerstrouw, nog op unieke wijze aan het Ottoonse verleden herinnert.

De verrassende resultaten van het vooronderzoek determineerden de keuzes die voor de restauratie werden gemaakt. Essentiële gegevens zijn uiteraard de uitstekende bewaringstoestand van de oorspronkelijke architectuur en het uitzonderlijke bouwconcept, waardoor de bidplaats in het Vlaamse kerkenlandschap een exceptionele plaats inneemt. De herkenbaarheid en de originaliteit van de vroegmiddeleeuwse bouw verantwoordden dan ook de optie om de centrale as

van de kerk in haar primitieve vorm te herstellen. De zijbeuken behouden de latere ingrepen. Dit restauratieconcept werd door de Europese Commissie in 1995 erkend als modelproject met het oog op de instandhouding van het Europees architectonisch erfgoed.

De behoudswerken aan het Eenaamse patrimonium beperken zich niet tot de Sint-Laurentiuskerk. Ook de opgegraven abdijgrondvesten worden geconsolideerd en aldus voor de toekomst beveiligd. Beide monumenten kaderen in een ruim en innoverend museologisch programma dat te Ename op initiatief van historicus Jean-Pierre Van Der Meiren opgezet wordt. Dit project voorziet de uitbouw van een archeologisch-historisch museum en een archeologisch openluchtpark. Het museum, een realisatie van het Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, wordt ondergebracht in een 19de-eeuwse woning met atelier en tuin, vlak naast de Sint-Laurentiuskerk. De bedoeling is de bezoekers te confronteren met een aantal tijdsdoorsneden waarin de evolutie van het leven in Ename geprojecteerd wordt tegen de materiële achtergrond van zijn monumenten en zijn historisch landschap. Belangrijk in dit verband is de directe nabijheid van de Sint-Laurentiuskerk en het "Bos t'Ename". De opening van dit museum wordt gepland in de lente van 1997.

In de brede Scheldebocht die de site eertijds omsloot – thans is een groot gedeelte van de meander gedempt of gekanaliseerd – komt het openluchtmuseum. Aan de uitbouw van dit park werken de provincie Oost-Vlaanderen en de Stad Oudenaarde gezamenlijk mee. Net zoals bij het museum in het dorpscentrum het geval is, staat het I.A.P. in voor de wetenschappelijke verantwoording van het geheel. De geconsolideerde abdijgrondvesten zullen uiteraard een van de bijzondere blikvangers vormen. Tegen een kleurrijk decor van heraangelegde kloostertuinen en afgelijnd door het grijze watervlak van herstelde grachtenstelsels vormt het areaal met de resten van gebouwen immers het concrete referentiepunt bij uitstek voor het abdijsverleden van Ename. Bij de ontsluiting van het monument stelt zich echter een probleem dat voor de meeste archeologische sites geldt, namelijk dat van de begrijpelijkheid. Omwille van de complexiteit en het ontbreken van bovenstructuren heeft de bezoeker immers de grootste moeite om oudheidkundige resten te begrijpen. Nog moeilijker kan hij zich een concreet beeld van het monumentenbestand vormen. Om hieraan te verhelpen poogt het archeologisch park Ename een oplossing aan te reiken met nieuwe presentatietechnieken die hoofdzakelijk op spitstechnologie steunen. De uitwerking van het basissysteem gebeurt door John Sunderland, een designer met internationale faam. De bedoeling is met behulp van interactieve programma's en virtuele realiteit boven de materiële werkelijkheid van de muurresten reconstructiebeelden van de gebouwen te schuiven. Het monumentaal verleden komt aldus concreet tot leven zonder dat aan het erfgoed zelf dient geraakt te worden.

Onder de abdijniveaus strekken zich de archeologische lagen van de *portus* uit. Om die vroegmiddeleeuwse fase te evoceren, zullen onder andere enkele houten gebouwen van de handelsnederzetting op ware grootte worden heropgericht. Hopelijk zal het daar echter niet bij blijven. Het "Europese moment" in de geschiedenis van Ename maakt het immers verantwoord verder te gaan dan die enkele reconstructies en een lokale duiding van het pre-stedelijke gebeuren. Een breder gezichtsveld opent zich wanneer men zich realiseert dat ten tijde van het Ottoonse Ename de drie middeleeuwse standen voor het eerst in geschriften klaar omschreven werden: zij die strijden, bidden en werken. Die drie klassen zijn in het Eenaamse erfgoed goed aanwijsbaar. De archeologische herkenbaarheid van die maatschappelijke ordening in een site met internationale draagkracht vormt dan ook de aanzet om de sociale gelaagdheid van het middeleeuwse leven te situeren in een Europees archeologisch-historisch kader. In het buitenmuseum zou een Archeo-Historium – een interpretatiecentrum waar onderzoeksresultaten naar het publiek toe vertaald worden – dit verhaal kunnen brengen. Om die geschiedenis zo volledig mogelijk uit te schrijven, zal een samenwerkingsverband met andere Europese onderzoekscentra noodzakelijk zijn. Om die geschiedenis bovendien ook zo concreet mogelijk weer te geven, zullen de archeologie en haar steunwetenschappen de blijvende pijlers moeten zijn.

Geen onderaardse vluchtgangen, maar gewelven van rioleringen.

De volle middeleeuwen

De verdwenen Sint-Michielsparochie in de "Verdronken Weiden" te Ieper

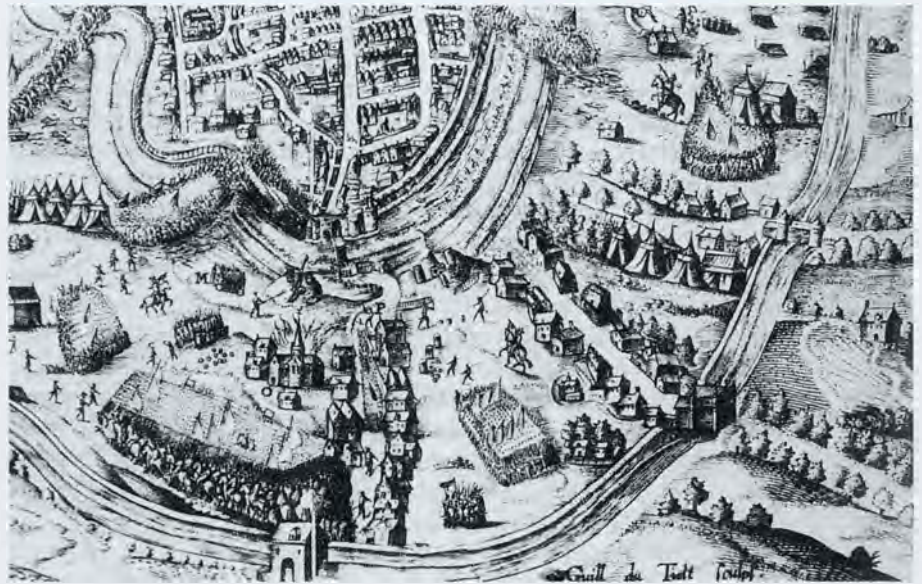
door Marc Dewilde en Stephan Van Bellingen

Opgravingen buiten de huidige Ieperse vesten lijken op een eerste gezicht niet direct tot het domein van de stadsarcheologie te behoren. Toch is het tegendeel waar. De stad Ieper besloeg in de late middeleeuwen immers een veel grotere oppervlakte. Dit uitgestrekte gebied was in de 14de eeuw zelfs door een vestinggordel verdedigd. Het zuidelijke gedeelte van de stad werd toentertijd ingenomen door de Sint-Michielsparochie, die zich net als de andere drie buitenwijken langs enkele verkeersassen ontwikkeld had. In dit geval betrof het de Ieperlee, de Komenstraat en de Zuidstraat (nu Rijselstraat). Enkele secundaire straten verbonden deze hoofdassen.

De Sint-Michielsparochie is al vóór 1249 vermeld. De bloeiperiode moet evenwel van 1275 tot 1350 worden gesitueerd. Toen de stad in 1383 door Engelsen en Gentenaars belegerd werd, werden de buitenwijken onder de voet gelopen en nooit meer heropgebouwd.

Het is een zeldzaam gegeven in het dichtbevolkte Vlaanderen dat een grote, open ruimte rechtstreeks aansluit op de historische binnenstad. Dit heeft alles te maken met de ingrepen van de Franse vestingbouwkundige Vauban in het laatste kwart van de 17de eeuw, waardoor het gebied onder water gezet kon worden. Dit bracht ook mee dat deze zone later nooit overbouwd raakte. Dat alsnog archeologisch onderzoek plaatsvindt, werd door de aanleg van een spaar- en wachtbekken genoodzaakt.

Het historisch onderzoek dat naar aanleiding van de opgraving werd heropgestart door O. Mus, toonde aan dat de wijk bevolkt was door ambachtslui. Meer dan drie kwart van hen was actief in de lakennijverheid. Uit een document van 1280 blijkt dat een vijfde van de Ieperse "drapiers" in deze parochie woonde. Archeologisch onderzoek kon dit beeld verder verfijnen en inkleuren. Substructies van eenvoudige huizen en ateliers bevestigden de idee van een artisanale wijk. Een laat 13de-eeuwse herenwoning laat evenwel doorschemeren dat in de wijk ook enkele rijke huizen stonden. Allerlei afval zoals loodstrips, ijzerslakken, slecht gegoten penningen en leersnippers wijzen op metaalbewerking en leerlooierij. Andere structuren, zoals overvloeren of al dan niet beschoeide kuilen zijn zo weinig specifiek, dat ze niet met een of andere definieerbare activiteit geassocieerd kunnen worden. De verschillende bewerkingen binnen de productie van laken of een andere artisanale bedrijvigheid zijn dan ook moeilijk toewijsbaar. De eerste resultaten van parasitologisch en botanisch onderzoek wijzen evenwel toch op lakennijverheid. Zowel het scheren, het kaarden als het verven van de wol wordt erdoor bewezen.

Misschien zullen andere fasen in het proces, zoals het vollen, door chemische analyses aanwijsbaar worden.

In tegenstelling tot de bewoning in de eigenlijke stad, kan hier van een losse bebouwing worden gesproken. De huizen zijn niet tegen elkaar aangebouwd maar staan verspreid langs de straat. Er is dikwijls zelfs voldoende tussenruimte voor de inplanting van ateliers. Woon- en werkruimten zijn doorgaans in afzonderlijke gebouwen ondergebracht. Zowel huizen als ateliers staan nu eens met de korte, dan weer met de lange zijde naar de straat georiënteerd. De gemiddelde oppervlakte van de huizen schommelt rond de 55 m². Het zijn hout- of vakwerkconstructies gemonteerd op een bakstenen sokkel. Ongeveer centraal ligt een bakstenen haardplaat. De ateliers zijn lichter van constructie en vertonen ook open gedeelten, waarbij de pijlers op peren rusten. De ovensvloeren bestaan uit pannen of aardewerkscherven. Aan weerszijden van de straten lopen sloten, waarover bruggetjes liggen. Een historische bron uit 1326 vermeldt het kasseien van een straat. Via het archeologisch onderzoek zijn ook steenslag en ijzerzandsteen als wegdek gedocumenteerd.

Het dagelijkse leven is in ruime mate in het vondstenmateriaal weerspiegeld. Vele aspecten komen daarbij aan bod. Honderden munten wijzen op talrijke handelscontacten en een bruisend economisch leven. Uitbetaling voor gepresteerd werk gebeurde met penningen. Lakenloodjes met verschillende opdrukken wijzen op de strenge reglementering waaraan de lakenproductie onderworpen was. Zegelstempels en schrijfstiften ademen de sfeer van handelstransacties uit. Verlichtingselementen, gebruiks aardewerk, messen en houten kommetjes roepen huiselijke taferelen voor de geest. Een intacte houten deur, nokversieringen,

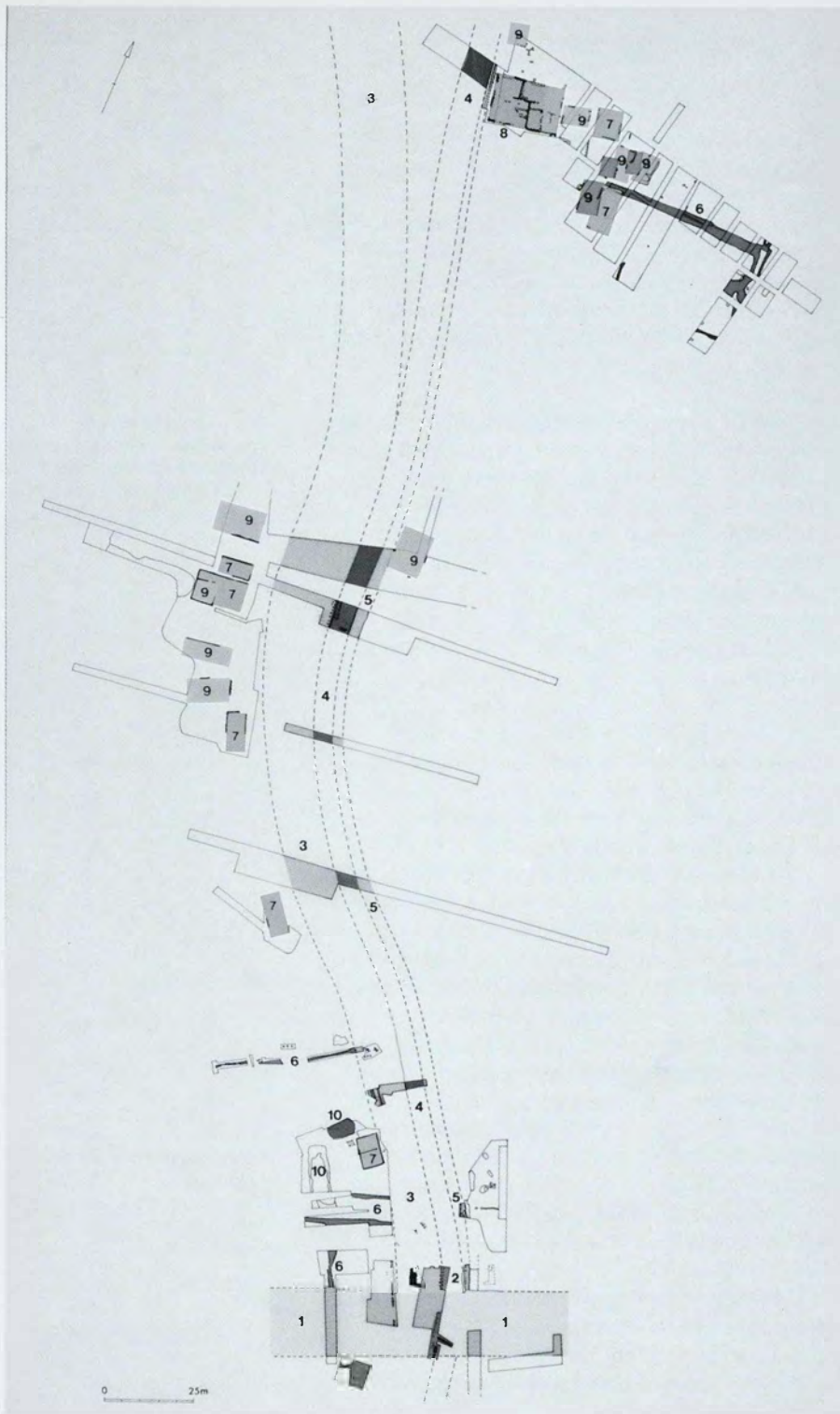

Detail van een 17de-eeuwse gravure door Guillaume du Tilt. Voorgesteld wordt het belag van Ieper in 1383, vermoedelijk gebaseerd op een verdwenen eind-14de-eeuws document.

Het leger trekt de Sint-Michielsparochie binnen. Stedelijk Museum Ieper.

Ook in de middeleeuwen speelden kinderen met tinnen soldaatjes.

Vereenvoudigd plan van de opgegraven sporen.

1. Uiterste veste;
2. Komenpoort;
3. Komenbeek;
4. Komenstraat;
5. oostelijke gracht;
6. perceelgreppels;
7. woonhuizen;
8. groot vierkant gebouw;
9. ateliers;
10. artisanale kuilen.

De rand van de Komenstraat.

Een strook kasseien en de beschoeiing van de berm sloot bleven bewaard.

ingegraven aspotten, enz. belichten de aankleding van de huizen. Bot-, vis- en fruitresten illustreren de eetgewoonten. Kammen en spiegeltsjes komen niet zo vaak voor; dit laat veronderstellen dat het hygiënisch besef van de modale leperling in de late middeleeuwen niet zo groot was. Spelen deden de kleintjes toen al met in miniatuur uitgevoerde gebruiksvoorwerpen of tinnen soldaatjes. Speelschijfjes en -koten waren ongetwijfeld bestemd voor de ouderen. Pelgrimsinsignes en -ampullen wijzen op boetetochten tot in Italië of Spanje. Gespen, gordelbeslag, schoenen en beurzen verschaffen gegevens over de kledij. Allerlei wapentuig, zoals dolken, een helm, pijlpunten, enz., getuigt van minder vredelievende bezigheden. Uiteenlopende gebruiksvoorwerpen zoals hamer; boor; dissel, zaag vertellen over de zoveelste huishoudelijke klus.

Ook de afwezigheid van sommige elementen kan bepaalde implicaties hebben. Het ontbreken van beerputten bevestigt dat we inderdaad niet zo'n hoge hoed hoeven op te hebben van de dagelijkse hygiëne. Vooralsnog werden ook geen waterputten gevonden. Historische bronnen rapporteren wel over loden drinkwaterleidingen vanaf de vestinggracht. Mogelijk was het grondwater te vervuild om waterputten aan te leggen en werd de drinkwatervoorziening georganiseerd vanuit een gedeelte van de vestinggracht, dat men dan ook niet liet vervuilen.

Het moet duidelijk zijn dat de studie van de enorme hoeveelheid vondsten en van de vele structurele resten zal toelaten een indringend beeld op te hangen van leven en werken in een laatmiddeleeuwse ambachtelijke wijk.

Walraversijde, een verdwenen middeleeuws vissersdorp nabij Oostende

door Marnix Pieters

Sinds april 1992 wordt door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.), het provinciebestuur van West-Vlaanderen en de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (V.D.A.B.) uitvoerig archeologisch onderzoek verricht naar het verdwenen laatmiddeleeuws vissersdorp "Walraversijde".

Van dit op het voormalige kusteiland Testerep gesitueerde vissersdorp is tot nu toe ongeveer 0,75 ha in detail onderzocht. Hierbij werd een 15-tal gebouwplattegronden geheel of gedeeltelijk vrijgelegd. Deze gebouwen en hun geassocieerde infrastructuur, daterend uit de 15de eeuw, zijn ingeplant op drie zogenaamde wooneilanden die van elkaar gescheiden zijn door een 3 tot 4 m brede gracht.

In de gebouwen, die overwegend NO-ZW zijn georiënteerd, is een basismodule te herkennen. Deze bestaat uit een rechthoekig geheel van 11 tot 13 m lang en 5 tot 6 m breed, dat op zijn beurt is opgedeeld in een grote en kleinere ruimte van respectievelijk 7 tot 9 en 3 tot 4 m lengte. In de grote ruimte werd waarschijnlijk gewoond. De verwarmingsvoorzieningen bevinden zich in elk geval meestal in dit gedeelte. Het betreft enerzijds de sokkels waarop de oven of de kachel geplaatst was en anderzijds ingegraven doofpotten en kuiltjes gevuld met as.

Bij een van de grootste gebouwen was een vierkante latrinekamer aangemetseld. Dit was de enige gemetselde latrine van de onderzochte zone. De bewoners van dit huis beschikten ook over een kleine ronde ingegraven bakstenen structuur die waarschijnlijk een koelruimte was. Van de aangegraven gebouwen zijn er slechts twee die opvallen door hun oppervlakte. Als beide bovendien ook over comfortverruimende structuren beschikken, ligt het voor de hand deze gebouwen toe te wijzen aan de best bemiddelde bewoners van de onderzochte zone. De gebouwen zelf waren waarschijnlijk opgetrokken in hout, bovenop een sokkel in baksteen, en afgedekt met galgaan, een eertijds in de natte duinvalleien veelvuldig voorkomend cypergras dat hiervoor geschikt was. Tussen de gebouwen zijn op diverse plaatsen de druipsporen van het dak teruggevonden, waarlangs het regenwater wegstroomde naar het grachtenstelsel of naar een van de grote in het terrein aanwezige depressies.

Behalve allerlei afval- en andere kuilen, zijn ook reeds heel wat tonwaterputten onderzocht. Het betreft waterputten waarvan de bekisting is opgebouwd uit boven mekaar geplaatste bodemloze eiken vaten. Deze voor de toenmalige bewoners vitale structuren zijn ook van kapitaal belang voor het archeologisch onderzoek. Niet alleen leveren zij via het jaarringenonderzoek van

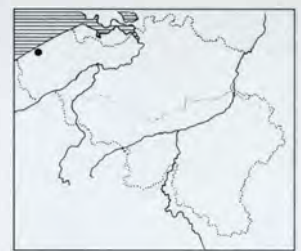
de eiken duigen een zeer precieze datering, maar tevens verschaffen ze heel wat vondsten in organisch materiaal die anders boven de grondwatertafel nooit bewaard zouden zijn. Bovendien bieden deze voor de kuststreek typische waterputten een inzicht in het omringende landschap. De talrijke loopkevers die er immers in terecht zijn gekomen toen de putten nog in gebruik waren, tonen aan dat ze zich in een met gras begroeide omgeving bevonden.

In het grondplan vallen twee grote kuilen op. De meest oostelijke ervan, minstens 40 bij 18 m, is minstens aan twee zijden omgeven met gebouwen. Uit het onderzoek is gebleken dat het grote veenwinningskuilen zijn die na het stopzetten van de ontginning als stortplaats werden herbruikt. Na het uitgraven van de ongeveer 1 m dikke veenlaag bleven lichte, vochtige depressies in het landschap over, die geleidelijk aan werden opgevuld met allerlei afval en door de wind aangebracht duinzand.

De mobiele vondsten tonen aan dat de leefgemeenschap toegang had tot allerlei producten die erop wijzen dat hun socio-economische positie waarschijnlijk iets boven die van de gemiddelde plattelandsbewoner uitstak. Niet alleen is er de consistente aanwezigheid van importeerderwerk als Rijnlants steengoed en Spaans-Moorse majolica, maar bovendien werden ook reeds verschillende kammen in ivoor aangetroffen. In dit kader past ook de recente vondst van een benen brillemontuur. Benen brillen zijn in de late middeleeuwen vrij dure objecten onder meer omwille van de lange tijd die hun productie in beslag nam. Ook andere gegevens tonen aan dat Walraversijde opgenomen was in het netwerk van de toenmalige internationale handel. Er zijn houten pekelvaten uit de streek van Gdansk (Polen), natuursteen van de Oostkust van Engeland, steenkool uit Newcastle-upon-Tyne (Engeland) en een schelp (*Charonia nodifera*) uit het Middellandse-Zeegebied.

Het onderzoek toont verder ook aan dat de bewoners van Walraversijde wel degelijk belang hechtten aan hygiëne en niet de traditionele vuilikken waren waarvoor men de middeleeuwer gewoonlijk aanziet. In waterputten waarvan de bodem vervuild was, werd regelmatig een laag filterend zand aangebracht zodat men opnieuw een tijd zuiver water kon putten. De woningen en hun omgeving werden regelmatig gebezemd zoals sommige kuilvullingen en de aanwezigheid van bezems suggereren.

De site Walraversijde levert ook heel wat dierlijk en plantaardig materiaal. De natte kalkhoudende klei vormt immers een ideaal bewaringsmilieu voor dit soort resten. Naast het klassieke spectrum van dierlijk bot (rund, schaap of geit en varken) zijn visresten uiteraard zeer goed vertegenwoordigd. Onder de reeds gedetermineerde zeevissoorten vindt men haring, platvissen, schelvis, kabeljauw, wijting, stekelrog, haai en

Een overzicht van de opgravingen, die nu evenwel opnieuw bedolven zijn.

Te zien zijn de grondvesten van de gebouwen 3, 4 en 5 uit het grondplan.

Een tonwaterput uit de 15de eeuw.

De eiken vaten zijn vervaardigd uit hout uit de omgeving van Gdansk (Polen).

tonijn. De collectie zeevis kenmerkt zich door de aanwezigheid van zowel ondermaatse vis als rariteiten zoals haaien. Deze vaststellingen passen in een op de markt gerichte vissersgemeenschap die voor zich houdt wat men minder gemakkelijk kwijt kon.

Tijdens de opgravingen.

Vereenvoudigd grondplan van de opgegraven 15de-eeuwse woonzone van Walraersijde met de plattegrond van de gebouwen (rood) en de lokalisatie van twee grote veenwinningsputten (bruin).

Van vel tot leer Brugse leerlooiers tijdens de middeleeuwen

door Bieke Hillewaert

Niettegenstaande de talrijke literatuur over het ambacht tijdens de middeleeuwen, is de bijdrage van de archeologie op dit domein meestal gering. Ambachtslieden hebben immers nauwelijks sporen in de bodem achtergelaten. Uitzondering vormen die ambachten die hetzij over een vaste installatie beschikten die in de bodem is bewaard, hetzij grote hoeveelheden herkenbaar afval hebben geproduceerd, of beide.

Te Brugge kon naar aanleiding van grootschalige graafwerken langs de Eekhoutstraat en de Garenmarkt heel wat informatie worden ingezameld over het looien van huiden tijdens de late en post-middeleeuwen. Uit de geschreven bronnen is bekend dat een grote groep leerlooiers hun woon- en werkterrein had in de omgeving van de Eekhoutstraat. Historisch onderzoek heeft aangetoond dat reeds voor 1300, maar vooral gedurende de 14de en 15de eeuw, het hoofdkwartier van de leerlooiersindustrie hier gevestigd was. Evenals andere milieuhinderende ambachten vestigden de leerlooiers zich in de 13de eeuw aan de buitenzijde van de toenmalige stadsomwalling. Onmisbaar voor het looien van huiden was de aanwezigheid van stromend water; in dit geval een aantal Reienarmen, zoals de Eekhoutrei en de Houtrei.

De archeologische gegevens omvatten in de eerste plaats de materiële uitrusting van de leerlooiers, namelijk de vaste installaties, zoals de houten kuipen, bedoeld als preparatie- en looibaden, en het losse gereedschap. De kuipen die teruggevonden werden, zijn doorgaans ronde houten vaten met bodem. Ze hebben een diameter die varieert tussen ca. 80 cm en meer dan 2 m. De hoogte van de houten kuipen was moeilijk na te gaan vermits de bovenzijde van de kuip hetzij weggerot was, hetzij reeds machinaal afgegraven was, vooraleer enige opmetingen konden worden gedaan. In veel gevallen was de kuip uitgebroken en wellicht als brandstof gerecycleerd, waardoor enkel nog een negatief spoor overbleef.

De verspreiding van de kuipen over het terrein heeft wellicht te maken met de organisatie van de leerlooiersactiviteiten. Het lijkt logisch te veronderstellen dat de kuipen op een soort binnenplein geplaatst waren, eventueel onder een of andere vorm van afdak, met goede verluchtingsmogelijkheden. Over de woningen en eventueel winkels van de leerlooiers kon geen informatie worden verkregen.

In een van de kuipen werden enkele werktuigen gevonden die vermoedelijk thuishoren in het leerlooingsproces. Een eerste voorwerp is een smeedijzeren haak die aan een stok bevestigd was en waarmee mogelijk de huiden in de kuipen werden bewogen of eruit werden gehaald. Daarnaast werd er een schraapijzer aangetroffen. Dit instrument, een lang gebogen mes met ijzeren lemmer en twee vermoedelijk houten handvatten, dat op een gebogen ondergrond, een looibok, werd gebruikt, diende om de huiden af te schrapen, ze te zuiveren van vet en vleesrestanten en ze uit te persen. Ook werden een aantal zware stenen teruggevonden, die gebruikt werden als gewichten om de huiden in de kuip onder de vloeistof te houden.

Een volgende vondstencategorie die bij het archeologisch onderzoek aan het licht kwam, is het afval van het leerlooingsbedrijf. Bijzonder opvallend zijn de duizenden hoornpitten waarmee een aantal afgedankte leerlooierskuipen, maar ook enkele kuilen, gevuld waren of die her en der over het terrein verspreid lagen. Het is bekend dat aan de huiden die de leerlooiers toekregen nog de hoorns en een deel van het schedeldak van het geslachte dier vastzaten. Misschien dienden de hoorns als garantiemerk of om een indruk te geven van het geslacht en de ouderdom van het dier. De hoorns en de staart en vermoedelijk ook de poten werden vrijwel zeker voor het looiproces verwijderd.

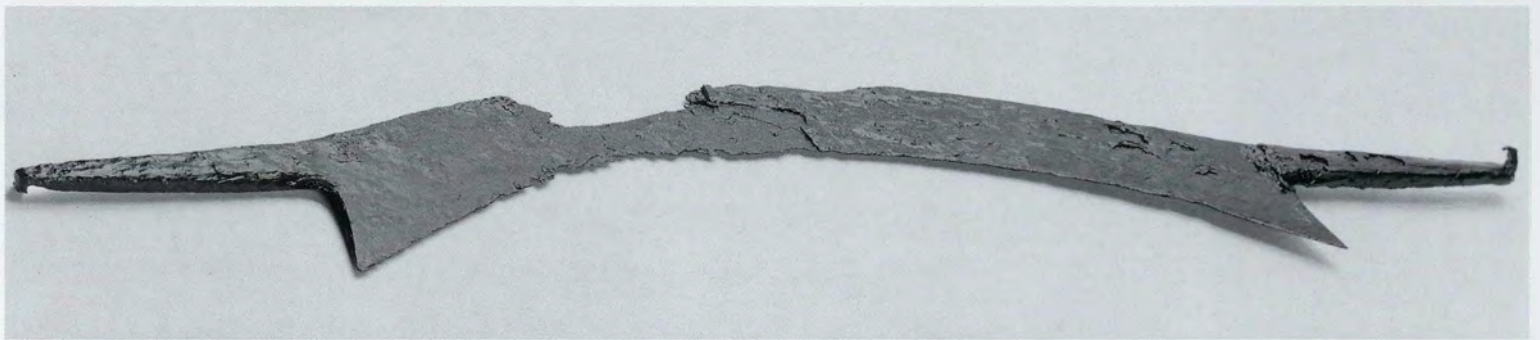
Merkwaardig is dat er in de oudste contexten, te dateren in het midden van de 13de eeuw, runder- en geitenhoornpitten te vinden zijn, terwijl vanaf de 14de-15de eeuw nog enkel runderhoornpitten voorkomen. Technisch gezien was het mogelijk om ook schapen- en geitenhuiden te looien met echter een mindere kwaliteit leder als resultaat. Het is mogelijk dat de reglementering van het ambacht tijdens de 13de eeuw nog minder streng was en dat zowel runder-, als schapen- en geitenhuiden werden gelooid. De aanwezigheid van verschillende paardenschedels doet trouwens veronderstellen dat er ook paardenhuiden werden gelooid.

Een volgend afvalproduct is de kalk. In enkele kuipen werd een witachtige slecht riekende substantie aangetroffen waarin duidelijk brokken kalk voorkwamen. In andere kuipen bevond zich op de bodem, onder ander afval, een aangekoekte kalklaag. Een mengsel van kalk en water diende om het haar en de opperhuid van de huiden te verwijderen. In de omgeving van de Eekhoutstraat en de Garenmarkt werd ook run of gemalen eikenschors aangetroffen. Ten gevolge van de chemische inwerking van de run verandert de huid in leer: De gemalen eikenschors werd in de kuipen tussen de te looien huiden gelegd en daarna werd er water aan toegevoegd. De restanten – een soort donkerbruine pulp – zijn overal te vinden: in de kuipen, rond de kuipen – sommige waren er zelfs in ingegraven – en als opvulling van grachten of depressies.

Een afgedankte leerlooierskuip, gevuld met runderhoornpitten.

Met een schraapijzer werden de huiden afgeschraapt en uitgeperst.

Ten slotte werden tussen de eikenschors af en toe ook lappen geloid leer gevonden. Vermoedelijk gaat het om afgescheurde fragmenten die in de kuipen waren achtergebleven. Af en toe werden ook leerfragmenten aangetroffen die mogelijk afschraapsels van de binnenzijde van de huid zijn. Ze doen zich voor als concentraties uitgerafeld vellerig materiaal waaruit geen enkele vorm af te leiden valt. Plukken haar kunnen afkomstig zijn van de huid of eventueel van de staart van de dieren.

Een heel uitzonderlijk geval vormt één kuip die onderaan een pakket lederresten bevatte. Het betreft de afgesneden zijkanten – met de aanzetten van de poten – en de kopstukken van een groot aantal huiden. Hieruit kan worden afgeleid dat er uit de huiden een grote lap werd gesneden die dan verder werd behandeld.

Al lijkt de informatie die op de werven aan de Eekhoutstraat en de Garenmarkt gesprokkeld kon worden, op het eerste zicht overvloedig, toch mag niet uit het oog worden verloren dat veel meer onopgemerkt verloren is gegaan. Bij gebrek aan middelen was het onmogelijk de bedreigde terreinen systematisch op te graven voor de aanvang van de bouwwerken. De waarnemingen werden verricht tijdens het uitgraven van de bouwputten. Alle sporen die zich in de bovenste lagen bevonden – waaronder resten van de woningen en de ateliers van de leerlooiers – werden gewoon weggegraven. Wat in de ons omringende landen een uitzondering aan het worden is, blijft in Vlaanderen jammer genoeg nog steeds de regel.

Een klooster komt weer tot leven
Archeologisch onderzoek in de Antwerpse
Sint-Pauluskerk

door Johan Veeckman

Antwerpen in de 13de eeuw. Aan de noordzijde van de stad bevond zich de Dries: een drassig en nat, laaggelegen terrein. Op deze zompige gronden, aan de rand van de stad, vestigden de dominicanen zich en startten met de bouw van een kerk en een klooster. Over de oorsprong en de vroege ontwikkeling van dit monastiek complex bleven maar enkele historische bronnen bewaard. Archeologisch onderzoek voegde een nieuw hoofdstuk toe aan het rijke verleden van dit belangrijk kloostercomplex. Medio 1995 begonnen in de kerk en de aanpalende kloostergebouwen de voorbereidende werkzaamheden voor de aanleg van een verwarmingssysteem. De graafwerken werden door de afdeling Opgravingen van de stad Antwerpen begeleid, waarbij al gauw tal van interessante archeologische gegevens aan het licht kwamen.

De voorganger van het huidige kerkgebouw

In het midden van de 13de eeuw startten de predikheren met de bouw van een klooster en een kerk, toegewijd aan Sint-Paulus, die volgens de bewaarde wijdingsoorkonde in 1276 in gebruik werd genomen. Over de exacte ligging en het uitzicht van kerk en klooster is weinig bekend.

Tijdens het archeologisch onderzoek bleek dat de architecturale resten in de bodem van de huidige kerk bijzonder goed bewaard bleven. Onder de viering van het huidige gebouw werden zowel de noordelijke als de zuidelijke koormuur van de oorspronkelijke kerk teruggevonden. Van het 8 m brede koor in Doornikse kalksteen bleef, naast de funderingen, plaatselijk tot bijna drie meter opgaand muurwerk bewaard. Over de grootte en de vorm van het schip van de eerste Sint-Pauluskerk zijn noch historische, noch archeologische gegevens bekend.

Een gotische kraagsteen met de afbeelding van een engel, waarschijnlijk afkomstig van het portaal tussen klooster en kerk.

Het oorspronkelijke klooster gelokaliseerd!

In het kader van de aanleg van het verwarmingssysteem werd ten noorden van de kerk, in de kelder onder de huidige sacristie, een technische ruimte voorzien. Bij de voorbereidende werkzaamheden kwamen belangrijke en zeer monumentale muren in Doornikse kalksteen te voorschijn. Ongetwijfeld gaat het hier om fragmenten van de oorspronkelijke kloostergebouwen uit de 13de eeuw, waarvan de juiste ligging tot op heden volstrekt onbekend is. In deze kloostermuur, die te volgen is tot aan het koor van de eerste kerk, werden de resten van drie portalen aangetroffen. Eén ervan kan worden geïnterpreteerd als de oorspronkelijke toegang tot het klooster. In de bestaande keldermuur komen na gedetailleerd onderzoek de resten van een zeer goed bewaarde, geprofileerde omlijsting in natuursteen te voorschijn, met sporen van rode beschildering.

In de huidige kerk, tussen het oorspronkelijk kloosterpand en de eerste kerk bevindt zich een derde, later toegevoegd portaal, mogelijk te interpreteren als de toegang vanuit het klooster naar de kerk. Dit portaal, waarschijnlijk te dateren op het einde van de 14de of in het begin van de 15de eeuw, is opgetrokken in baksteen metselwerk dat bepleisterd en beschilderd werd. Een prachtig stuk gotisch beeldhouwwerk dat in de nabijheid werd aangetroffen, namelijk een kraagsteen met de afbeelding van een engel die een banderol in de hand houdt, is waarschijnlijk van dat portaal afkomstig.

Een nieuwe kerk wordt gebouwd

In het begin van de 16de eeuw kregen de plannen vorm om een nieuwe, grotere kerk te bouwen. In tegenstelling tot wat in andere kerken het geval is, begon men niet met de bouw van een nieuwe koorpartij, maar met het schip, waarvan het vloerniveau bijna 4 m hoger ligt dan in de eerste Sint-Pauluskerk. Terwijl de nieuwe kerk werd gebouwd, werd de oude systematisch afgebroken. Toch bleef het oude koor nog gedurende een aanzienlijke periode in gebruik. Het archeologisch bewijs hiervan wordt gevormd door tal van verbouwingssporen aan de 13de-eeuwse koorpartij, waardoor de continuïteit in het gebruik van de kerk wordt verzekerd. Pas als ook het nieuwe koor in de loop van de 17de eeuw voltooid was, verloor het oude zijn functie en werd het afgebroken. De resten van de 13de-eeuwse kerk verdwenen dan definitief onder de grond tot de archeologen uit de 20ste eeuw ze opnieuw blootlegden.

Kerk... maar ook begraafplaats

Zoals in al onze kerken is het ook in de Sint-Pauluskerk eeuwenlang de gewoonte geweest om mensen in de kerk te begraven, een praktijk waar pas op het einde van de 18de eeuw, onder het Oostenrijks bestuur, een einde aan kwam. Naast gewone grafkuilen werden in de kerk ook bakstenen grafkelders aangelegd, bestemd voor meerdere bijzettingen. Een aantal van deze grafkelders is reeds verstoord en opgevuld met bouwpuin of beenderen, enkele andere zijn nog intact, zodat de bijzettingen onderzocht kunnen worden. De gunstige bewaringsomstandigheden in enkele grafkelders zorgden voor een zeer goede conservering van organische materialen, zoals hout en textiel. In enkele gevallen is het hout van de doodskisten perfect bewaard, waardoor deze volledig kunnen worden gereconstrueerd. Bij enkele priestergraven werden ook zeer goed bewaarde textielresten verzameld, afkomstig van het ambtsgewaad waarin deze begraven zijn. Bij verschillende personen, zowel priesters als leken, worden resten van houten kruisbeeldjes en rozenkransen teruggevonden. Deze gegevens zorgen voor een belangrijke aanvulling van onze kennis over de begrafenisgebruiken in het verleden.

Resten van de gesculpteerde omlijsting rond de toegang tot het 13de-eeuws klooster.

Een overzicht van de opgravingen vanuit de viering van de kerk.

Stadsarcheologie in Gent

door Marie-Christine Laleman

In Gent hebben de opgravingen in de oostelijke buitenvan van de Sint-Pietersabdij geleid tot het ontstaan van een dienst voor stadsarcheologie die op 1 juni 1975 officieel werd opgericht. Net zoals in andere historische steden van Noordwest-Europa, waar stadsarcheologisch onderzoek wordt verricht, wordt ook in Gent totaliteitsonderzoek beoogd: de reconstructie van het Gentse verleden, vanaf de oudste pre-stedelijke occupaties op het grondgebied van Groot Gent tot aan de vorming van de moderne industriële grootstad.

worden uitgewerkt, behoren het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de middeleeuwse stad, het ontstaan en de uitbouw van zowel de Sint-Pietersabdij als de Sint-Baafsabdij, de middeleeuwse stenen stadshuizen, de perceelsontwikkeling in de middeleeuwse stad, de verdediging van de stad van de 9de tot de late 17de eeuw, en zo veel meer: In het licht van die thematische onderzoeken kan men zich bijvoorbeeld ook afvragen wat de bijdrage was van de stadsarcheologie voor de kennis van de ziekenzorg in Gent. Verschillende projecten, gespreid over zo'n twintig jaar, hebben gegevens in dit verband aangereikt.

Een gezicht op de opgravingen in de oostelijke buitenvan van de Sint-Pietersabdij, 1975

(Archiefopname).

In deze sector van de voormalige benedictijnerabdij werden onder meer de restanten van drie opeenvolgende abdijsinfirmorieën en van de pitantie-priorij opgegraven. De oudere bodemsporen verschaffen inlichtingen over Gent in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot de heroprichting van de abdij na de Noormannentijd.

De materiële sporen die in het bodemarchief of in het bestaande gebouwenpatrimonium kunnen worden geregistreerd, vormen steeds het uitgangspunt. De terreininterventies worden beïnvloed door de aantasting van het archeologisch erfgoed door infrastructuurwerken, nieuwbouw, restauraties of renovaties. Meestal worden de materiële sporen in samenhang met natuurwetenschappelijke inlichtingen en geschreven bronnen verder uitgewerkt en worden zo nieuwe hoofdstukken stadsgeschiedenis ge(re)construeerd. Rondom verscheidene projecten worden onderzoeksprogramma's opgezet, die tot doel hebben bepaalde thema's in een ruimer perspectief verder uit te werken. Dit leidt tot nieuwe vraagstellingen die de richting aangeven voor toekomstig terreinonderzoek.

Tot de onderwerpen die al nader konden

De opgravingen in de oostelijke buitenvan van de Sint-Pietersabdij brachten de restanten aan het licht van drie opeenvolgende abdijsinfirmorieën. De oudste was opgebouwd met Doornikse kalksteen en moet van de 12de-13de eeuw dateren. Een tweede, kleiner infirmoriegebouw uit de 15de eeuw was opgetrokken in baksteen. Een derde ziekengebouw werd in de tweede helft van de 15de eeuw op dezelfde plaats gebouwd en kende verschillende aanpassingen in de 16de en 17de eeuw. Toen de infirmerie in 1761-1781 gesloopt werd en er op die plaats een imposante terrastuin werd aangelegd, werden heel wat gebruiksvoorwerpen ter plaatste achtergelaten. Het merendeel van het opgegraven materiaal lijkt gewoon gebruiksgoed.

Zalfpotjes of albarelli in majolica afkomstig uit de infirmeriesector van de Sint-Pietersabdij.

Daartussen bevonden zich ook geïmporteerde en versierde stukken. Voorwerpen zoals urinalen, medicijnflessen, distilleerkolven en distilleerhelmen verwijzen naar de infirmeriefunctie. Ook het grote aantal zalfpotten en kamerpotten kan met die functie verband houden. Mogelijk geldt dit ook voor een scheerbekken. In een hospitaal stond een barbier in voor het scheren, het knippen van het haar en het aderslaten. Of de grote hoeveelheid pijpen typisch zijn voor een dergelijke ziekenhuiscontext, blijft onzeker:

In het kader van een restauratie-opdracht konden de infirmerie en de brouwerij van het voormalige klooster van de geschoeide karmelieten, in het Patershol ten oosten van het Gravensteen, nader worden onderzocht. Deze infirmerie werd in 1658–1661 opgetrokken. De bakstenen constructie is kenmerkend voor de rijkere barokarchitectuur in de lage landen.

Het onderzoek van de stenen stadshuizen van middeleeuwse origine leidde tot gegevens over secundaire functies in deze gebouwen. Enkele begoede patriciërs stelden in de 12de–13de eeuw één van hun huizen ter beschikking voor de oprichting van een hospitaal. Materieel werden geen sporen teruggevonden die voor die tweede functie als typisch kunnen worden herkend. Dit geldt ook voor het huis van de familie Uten Hove naast de Sint-Michiëlskerk waar kort voor 1204 het Mariahospitaal werd opgericht. Deze vroege godshuizen verdwenen immers na korte tijd en werden vervangen door instellingen die specifiek voor die functie werden opgetrokken.

Sedert 1990 wordt archeologisch onderzoek verricht in het Bijlokehospitaal. De grote middeleeuwse ziekenzaal werd gebouwd met Doornikse steen en bakstenen van groot formaat. Een imposante sporenkap overdekt de zaalruimte. Dendrochronologisch onderzoek van het hout wees uit dat het wellicht uit de Ardennen geïmporteerd werd en laat toe de afdekking van de zaal 1251–1255 te dateren. De archeologische bevindingen stemmen overeen met de geschreven inlichtingen waaruit blijkt dat in 1228 werd besloten het Mariahospitaal van Onderbergen te verhuizen naar de Bijlokemeersen, toen nog buiten de middeleeuwse stad. Tussen 1265 en 1276, werd nabij de zuidwesthoek een rechthoekige kapel in Doornikse steen opgericht. Hoewel deze kapel later meermaals verbouwd werd, bleef de 13de-eeuwse structuur goed bewaard. Gedetailleerd muuronderzoek bracht de restanten aan het licht van een unieke wanddecoratie uit de late 13de of de vroege 14de eeuw. Ten oosten van de middeleeuwse ziekenzaal kon een tweede bouwvolume worden onderzocht. Het gaat om een bakstenen zaalgebouw dat in het begin van de 16de eeuw was opgetrokken. De verschillende hospitaalgebouwen lagen binnen een areaal dat door een muur was omgeven. Resten van de omheiningsmuur in Doornikse steen werden door opgravingen gelokaliseerd.

Dit beknopte overzicht geeft slechts enkele aspecten van wat stadsarcheologisch onderzoek over twee decennia voor een bepaald onderzoeksthema kan bijbrengen.

Musea

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Jubelpark 10, 1000 Brussel, 02/741.72.11

Open: dagelijks van 9u30 tot 17u., gesloten op maandag

Provinciaal Gallo-Romeins Museum

Kielenstraat 15, 3700 Tongeren, 012/23.39.14

Open: dagelijks van 10 tot 18u., op woensdag en donderdag tot 21u., gesloten op maandag

Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen

Paddestraat 7, 9620 Zottegem-Velzeke, 09/360.67.16

Open: dagelijks van 9 tot 12u. en van 14 tot 17u., gesloten op zaterdagvoormiddag

Museactron

Lekkerstraat 5, 3680 Maaseik, 089/56.68.90

Open: dagelijks van 10 tot 12u. en van 14 tot 17u., gesloten op maandag. Tijdens de maanden juli en augustus: dagelijks van 10 tot 18u., ook op maandag

Stedelijke Archeologische Dienst

Mariastraat 36a, 8000 Brugge, 050/44.87.05

Open: tijdens de kantooruren

Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek

Koninklijke Prinslaan 8, 8670 Koksijde, 058/51.19.33

Open: dagelijks van 10 tot 18u.

Daarnaast vindt men ook archeologische verzamelingen in vele stedelijke, regionale en lokale musea zoals bijvoorbeeld: Stedelijk Museum Oud-Hospitaal, Aalst; Museum Vleeshuis, Antwerpen; Vleeshuismuseum, Dendermonde; Zuidwestbrabants Museum, Halle; Museum Kempenland, Lommel; Archeologisch Museum, Oudenburg; Stedelijk Museum, Sint-Niklaas; Stedelijk Museum "Het Toreke", Tienen; Stedelijk Museum Hof van Busleyden, Mechelen; Archeologisch Sitemuseum, Werken (Kortemark).

Ename

In Ename (Oudenaarde) is de uitbouw van het archeologisch park volop aan de gang. Momenteel is de site vrij toegankelijk voor het publiek. Een gids kan u aanvragen bij de Dienst Toerisme van de Stad Oudenaarde (055/31.72.51) of bij de I.A.P.-buitendienst Ename, Beaucarnestraat 17, 9700 Oudenaarde (055/30.03.44).

Walraversijde

Het opgravingsterrein Walraversijde is vrij toegankelijk in het Provinciaal Toeristisch Recreatiepark Domein Prins Karel. In het Memoriaal van Prins Karel kan u een permanente tentoonstelling over de opgravingen bezoeken. Het Memoriaal is elke dag open van 10u30 tot 17u.

Provinciaal Toeristisch Recreatiepark Domein Prins Karel, Duinenstraat 147, 8700 Oostende, 059/70.22.85.

Auteursidentificatie

Prof. Dr. Guy De Boe studeerde archeologie aan de K.U.Leuven. Hij is directeur van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en deeltijds hoofddocent aan de K.U.Brussel.

Prof. dr. Pierre M. Vermeersch studeerde geografie aan de K.U. Leuven en is gewoon hoogleraar aan de K.U. Leuven, hoofd van het Laboratorium voor Prehistorie.

Prof. Dr. Frans Verhaeghe studeerde geschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit Gent. Hij is onderzoeksleider bij het N.F.W.O. en deeltijds hoofddocent aan de V.U.Brussel. Hij is eveneens voorzitter van de Vlaamse Archeologische Raad.

Prof. dr. Hugo Thoen studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en is hoofddocent aan de Universiteit Gent.

Prof. dr. Jean Bourgeois studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en is hoofddocent aan de Universiteit Gent en deeltijds hoofddocent aan de V.U.Brussel.

Prof. dr. Frank Vermeulen studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent en is onderzoeksleider bij het N.F.W.O. en gastprofessor aan de Universiteit Gent.

Luk Van Impe studeerde geschiedenis aan de K.U.Leuven en is werkleider aan het I.A.P.

Dirk Callebaut studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en is werkleider aan het I.A.P., leider van de buitendienst te Ename.

Dr. Anton Erynck studeerde biologie aan de Universiteit Gent en promoveerde aan de Universiteit Amsterdam en is wetenschappelijk medewerker aan het I.A.P.

Marc Dewilde studeerde oudheidkunde en kunstgeschiedenis aan de K.U.Leuven en is attaché aan het I.A.P., leider van de buitendienst te Diksmuide-Woumen.

Marie-Christine Laleman studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent en is verantwoordelijke voor de Dienst Stadsarcheologie, Gent.

Rudi van Hove studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent en is diensthoofd van de Archeologische Dienst Waasland.

Johan Veeckman studeerde kunstgeschiedenis en archeologie, en geschiedenis aan de Universiteit Gent en is archeoloog bij de Afdeling Opgravingen, Stad Antwerpen.

Bieke Hillewaert studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent en is archeologe bij de Stedelijke Archeologische Dienst Brugge.

Alain Vanderhoeven studeerde oudheidkunde en kunstgeschiedenis, en geschiedenis aan de K.U.Leuven, archeologie aan de Universiteit Amsterdam en is wetenschappelijk medewerker aan het I.A.P., leider van de buitendienst Tongeren.

Rica Annaert, Marc De Bie en Geert Vynckier studeerden oudheidkunde en kunstgeschiedenis aan de K.U.Leuven, Yann Hollevoet geschiedenis aan de Universiteit Gent, Marnix Pieters geschiedenis en bodemkunde aan de Universiteit Gent, Stephan Van Bellingen oudheidkunde en kunstgeschiedenis aan de V.U.Brussel, en zijn wetenschappelijk medewerker aan het I.A.P.

Verantwoordelijke uitgever:
R. Vercruyse
Oud Parochiehuis
Grote Markt 46
9100 Sint-Niklaas

Bijvoegsel bij OKV 1996/3
OPENBAAR KUNSTBEZIT
IN VLAANDEREN
Vierendertigste jaargang
september-oktober-november
1996/nr. 3
driemaandelijks periodiek
voor inwijding in de beeldende kunsten
door reproducties, teksten en
radiuitzendingen.

Uitgave van Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen v.z.w.
onder de auspiciën van de Vlaamse
provincies en in samenwerking
met de B.R.T.N.

Verantwoordelijke uitgever:
Rudy Vercruyssen

Secretariaat, redactie
en abonnementendienst:
Oud-Parochiehuis, Grote Markt 46,
9100 Sint-Niklaas
tel.: 03/760.16.40
fax.: 03/760.16.41

Publiciteit:
03/231.28.00 (B-Promotion)

B.T.w.-nummer: 427.190.176

Bankrelaties:
448-0007361-87
385-0590844-80
000-0099920-10
135.20 (NL)

Dit Mededelingenblad werd samengesteld
door: Rudy Vercruyssen,
Marijke Declercq, Marc Devos
en Geert Verstaen.

**Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen op BRTN-radio
"Archeologie in Vlaanderen"
komt aan bod:**

bij Radio 1 in "Eenhoorn"
op dinsdag 1 oktober

bij Radio 3 in "De Kunstberg"
op woensdag 2 oktober

bij Radio Donna in "Foyer"
op maandag 30 september

bij Radio 2 Limburg (97,5MHz)
Middageditie (12-13u.), zondag 15 september
De archeologie van de Romeinse stad
Tongeren
Het bronsdepot van Heppeneert (Maaseik)

bij Radio 2 Oost-Vlaanderen
(89,8 - 90,7 - 98,6Mhz)
Middageditie (12-13u.), maandag 16
september
Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake
Middageditie (12-13u.) dinsdag 17 september
De Gallo-Romeinse vicus Waasmunster-
Pontrave

bij Radio 2 West-Vlaanderen
(100,1MHz)
Middageditie (12-13u.), datum nog niet bekend
Oudenburg. Boeren in pagus Flandrensis

Mededelingen

OKV-Aanbieding

Liliane Vertessen

"Me My Self" 1996

Een reeks van 30 exemplaren

Foto: Herman Huys

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

p

r o v i n c i e Limburg

PROVINCE
VLAAMS • BRABANT

Nu ook
in de
tijdschriftenhandel!

OKV-Aanbieding

Abonnementsprijs 1996: 700,-BF of 41,5 NLG

In de abonnementsprijs voor 1996 zijn begrepen:

1. vier thematische afleveringen
2. vier Mededelingenbladen
3. de OKV-Museumkaart 1996

Hoe kan U zich abonneren?

Niets is eenvoudiger dan dat:

U stort 700,-BF (zonder opbergband) of 1.000,-BF (mét opbergband) op rekeningnummer 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Sint-Niklaas
Graag vermelden: "1996"

Vanuit Nederland kan U ook abonnee worden!

Uitsluitend door storting van 41,5,-NLG (zonder opbergband) of 61,5NLG (mét opbergband) op gironummer 135.20 van OKV in Sint-Niklaas
Graag vermelden "1996".

Vanuit alle andere landen bent U eveneens welkom als abonnee!

Een abonnement kost dan 1.000,-BF (zonder opbergband) of 1.400,-BF (mét opbergband), uitsluitend te betalen op PCR 000-0099920-10 van OKV in Sint-Niklaas of via internationale postwissel.

Losse nummers

Losse nummers kosten 250,-BF of 15,-NLG.
Bestellen kan door storting op rekening 440-0007361-87 (in België) of 135.20 (in Nederland) van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, met vermelding van de titel van de aflevering.

Spelregels gratis tickets

U kan een gratis ticket bekomen door een gele briefkaart te sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Grote Markt 46, 9100 Sint-Niklaas

Bij de tentoonstellingen die een gratis ticket aanbieden, vindt u onderaan het artikel een blauwe balk met het aantal ter beschikking gestelde tickets.

Door loting wordt bepaald wie een ticket krijgt toegestuurd.
Let op:

1. één ticket per tentoonstelling en per persoon
2. één ticket per gele briefkaart
3. de gewenste tentoonstelling vermelden

BRTN Departement Cultuur

Affiche

Elke week op zaterdag,
om 12u. op TV1,
om 20u. op TV2

Affiche bestaat uit volgende delen:

- **Agenda:** een vlugge en vlotte montage van een tiental komende of lopende tentoonstellingen, concerten, theater en dansvoorstellingen
- **Accent:** een korte reportage over een actueel kunstgebeuren waarin de betrokken kunstenaar centraal staat. Interviews door Régine Clauwaert
Kortom, een actueel en informatief programma over kunst in al haar vormen.

Het programma wordt verzorgd door Jan Blondeel en Marianne Soetewey (regie), Régine Clauwaert (samenstelling, redactie en presentatie), Nathalie Capiou (assistentie)

Deze "Mededelingen" zijn een bijvoegsel bij de OKV-aflevering nr.3 jaargang 1996: **Archeologie in Vlaanderen**

door een team van auteurs o.l.v. Prof.dr. Guy De Boe

Na een inleiding over historiek, organisatie, decreet en regelgeving van het modern archeologisch onderzoek, wordt aandacht besteed aan de integratie van het natuurwetenschappelijk onderzoek. Deze interdisciplinaire aanpak primeert nu in het onderzoek voor alle periodes, van steentijd tot late Middeleeuwen. Zo komen onder meer de nieuwe ontwikkelingen in het steentijdonderzoek aan bod, het bronsdepot van Heppenreert, bronstijdgrafheuvels en luchtfotografie, de Keltische zogenaamde "Viereckschanze" te Kontich, de Romeinse aanwezigheid in zandig Vlaanderen, het intensieve stadskernonderzoek in Romeins Tongeren, de Romeinse vicus in Waasmunster, het legerkamp in Maldegem, de abdij site in Ename, een 14de ambachtelijke wijk te Leper, de vroeg-middeleeuwse bewoning in Oudenburg, het laat-middeleeuwse vissersdorp Walraversijde en het stadsarcheologisch onderzoek te Antwerpen, Brugge en Gent.

Meer archeologisch nieuws kan u in deze "Mededelingen" vinden op pagina 7

Op 6 oktober en 12 oktober trekt OKV op archeologische ontdekkingstocht.
Zin om mee te zoeken naar de sporen van ons verleden?
Op pagina 7 leest u alles over de archeologische uitstappen van OKV.

Liliane Vertessen

"Me My Self" 1996

Voor Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen realiseerde Liliane Vertessen een emailplaat op 30 exemplaren.

Foto: Herman Huys

Technisch

Materiaal: emailpoeder, staalplaat.
Hoogte 39 cm, breedte 37 cm.
De foto werd met emailpoeder in de staalplaat ingebakken.
Oplage: 30 exemplaren.
Elk exemplaar is genummerd en getekend.

Prijs

Voor abonnees: 8.500,-BF (452,-NLG)
Niet-abonnees: 9.500,-BF (505,-NLG)

Levering

Het risico om per post te versturen is te groot. Daarom willen wij u vragen om het kunstwerk zelf af te halen in onze kantoren: Oud Parochiehuis, Grote Markt 46, 9100 Sint-Niklaas (tijdens de kantooruren).

Hoe kan u bestellen?

Door storting of overschrijving van het nodige bedrag op rekeningnummer 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen; vanuit Nederland: uitsluitend op gironummer 135.20 van OKV in Sint-Niklaas.

U kunt een exemplaar telefonisch (03/760.16.40) of per fax (03/760.16.41) reserveren.

Uw reservatie blijft 3 werkdagen geldig en wordt definitief bij ontvangst van uw betaling.

U kunt het kunstwerk zelf afhalen in onze kantoren na telefonische afspraak (03/760.16.40).

Liliane Vertessen geportretteerd

De vrouw die zichzelf de wereld wil geven.

Haar oeuvre is een niet aflatende poging om zichzelf bloot te leggen. Letterlijk. Maar dat resulteert – O paradox – uiteindelijk alleen maar in een eindeloze reeks zelfportretten waarin ze zichzelf vooral achter een zonnebril verbergt. Over de veelkantigheid en het ongrijpbare van de identiteit: een portret van Liliane Vertessen.

Er hangt een vrouw aan de gevel van het Mercator gebouw. Ze hangt reuzegroot in een nis van dertien bij zeven meter, op slechts enkele stappen van de Antwerpse kleine ring, en haast pal tegenover de entree van het Antwerpse kunstencentrum deSingel, dat zich aan de overkant van die razend drukke weg bevindt. En toch zie je haar niet meteen, die vrouw. Want dit is nu eenmaal niet het soort van plek waar je rustig gaat zitten. Het geraas en gebrul drijft je verder, naar elders en rust. En het wit van het ouderwetse kleed van de vrouw verdwijnt haast helemaal in het wit van het modernistische Mercator gebouw. Haar aanblik komt dan ook als een totale verrassing.

Naast mij, op de parking van deSingel, zit een andere vrouw. Ze draagt een zwart-wit gestreepte bril, en een landlopershoedje boven een t-shirt. Wie haar niet kent, zou allicht nooit kunnen vermoeden dat die statige vrouw die in de nis van het Mercatorgebouw een wereldbol op haar uitgestrekte arm heeft draaien, een zelfportret van dit olijk taterende ding naast me zou zijn. En toch is dat zo. Zoals haast steeds had Liliane Vertessen gewoon een foto van zichzelf genomen, die voor dit werk op een reusachtige rechthoek van 42 geëmailleerde platen, van 1 meter op 90 centimeter elk, uitvergroot werd. En dan krijg je dus iets gek: het zelfportret blijkt niet echt een zelfportret. Het toont alweer een onvermoed aspect. Al decennia lang blijft Vertessen ons bestoken met foto's van zichzelf die langs geen kanten op haar en op elkaar blijken te lijken. Telkens weer lijken ze andere dromen te reveleren die ergens deep inside lagen te sluimeren. Ze hebben het over een begrip als identiteit, en hoe moeilijk die identiteit van zo'n wezen van slechts

enkele tientallen kilogram zich laat grijpen. Hoe talrijker de zelfportretten, hoe minder Vertessen op zichzelf gelijk.

Voor de lezers van Openbaar kunstbezit heeft Vertessen nu in dertig exemplaren een geëmailleerd plaatje gemaakt. En wat daar dan op zal staan? "Wat dacht je dan wel?" zegt Vertessen, "Me and myself". Het project werd al van bij het begin aan een tentoonstelling in De Warande in Turnhout gekoppeld, en hopelijk beleven we daar nu geen toestanden zoals we die meemaakten bij een vorige expositie van Vertessen in diezelfde Warande. Werken van haar werden daar toen verwijderd toen er hoog bezoek langs de foto's moest wandelen. Officieel heette het dat sommige neons die in haar installaties verwerkt zaten te gevaarlijk waren, maar daar geloofde niemand wat van. Vooral in haar beginperiode maakte Vertessen immers nogal wat zelfportretten waar bloot in voorkwam. Ze etaleerde zichzelf onbevangen als vamp, stoeipoes, als hoer en femme fatale, als Lola Lisa, Tigra, en 'La Pantera Rosa'. Wulps en wuft, met veel glitter en glamour, naakt of in doorkijkpakjes, in tiggervel, getooid met veel pluimpjes en pluche, of poserend met een zweep, in SM-kledij. In Suicide, een cyclus van zwart-wit foto's uit 1987, kleedt ze zich echter ook dandyesk in mannenkleden. En snijdt ze zich met wazige blik de pols over. Of ze poseert in pilotenkleden. En altijd weer is er die zonnebril, waarachter het gezicht verborgen blijft. Ook dat heeft iets dubbelzinnigs: het exhibitionisme van Liliane Vertessen kent geen grenzen, maar altijd weer toont ze zichzelf als iemand die zich eigenlijk niet bloot geven wil, in een rollenspel vlucht, of zich achter het cliché van een typetje verbergt, de hoer, de vamp, of achter een zonnebril.

Foto: Jacques Sonck

Vertessen werd geboren in '52. Naast kunstacademie had ze ook nog regie gestudeerd, en die combinatie is ook in haar werk bewaard gebleven. Soms drappeert ze stoffen rond haar foto's, zet ze er zuilen bij, bouwt ze er een houten constructie rond met spiegels, of voegt ze er nog een accent aan toe in neon: een hart, een pijl, of woorden als 'Camp', 'Piano-me', of 'Very foxy Lola is here for you'. Ze verbouwt een bom tot vliegtuig, wat dan weer onvermijdelijk als een spel met het fallus-symbool wordt geïnterpreteerd. En is dat dan kunst? Het zal Vertessen een zorg wezen. "Ik doe het om mezelf. Die energie moet een uitlaatklep krijgen. En het is dus zeker ook niet zomaar een acteren, of poseren. Ik ben die personages ook echt". Ze verwijst naar Robert De Niro als ze haar voorbereidingen omschrijft: zoals die maandenlang kan verdikken om toch maar beter te kunnen beantwoorden aan dat beeld dat hij in zijn hoofd heeft.

Ze gaat het ook bij haar, ongeveer. En wat opvalt is:

met de tijd worden haar beelden genuanceerder. Ze schreeuwen minder. Ze spelen minder op de onderbuis, en op het onmiddellijk effect. De harde combinatie van rood en zwart is gaandeweg vervangen door zachte rijkdom aan kleuren. En gaandeweg blijkt Vertessen zich in haar oeuvre ook in heel andere figuren te transformeren. De ene keer lijkt ze wel weggelopen uit een schilderij van Vermeer, terwijl ze op de gevel van het Mercator de gedaante van de zus van Khnopff lijkt aan te nemen, melancholisch, langouereus. Met elk nieuw portret, zegt ze, wordt ook zij op die manier een vrouw die de hele wereldbol over haar hand laat gaan. Het hele vrouwendom, in een vrouw verenigd. Maar ondertussen blijven de doordeweekse huisvrouw of secretaresse voorlopig nog in dat scala ontbreken. Die droombeelden lijken alvast aan haar niet besteed.

MAX BORKA

Opening CC Stadsschouwburg Sint-Niklaas

Op 4 oktober 1996 opent de gerenoveerde stadsschouwburg van Sint-Niklaas de deuren. Een schouwburg fungeert van oudsher als platform bij uitstek waar mensen en kunsten elkaar ontmoeten.

Vanuit de 19de eeuw reeds onderschreven de diverse stadsbesturen het belang van de aanwezigheid van een schouwburg. Historische besluiten van aanpassingen en renovaties, respectievelijk in het interbellum en in het zog van de jaren 60, vertolken deze zorg. Het overheidsinitiatief in het cultureel veld verdiepte zich sinds de jaren zeventig, en resulteerde in 1985 in de fundamentele keuze tot algehele renovatie van de stadsschouwburg met als opdracht: aanpassing aan technische eisen van een hedendaags podiumgebruik, optimaliseren van gebruik en comfort naar het publiek toe, architecturale profilering van een cultuurgebouw in een stadsweefsel en de natuurlijke inpassing in een stedenbouwkundige verschijningsvorm van een historische binnenstad.

Een architectenduo wist op schitterende wijze deze opdracht vorm te geven en

de realisatie te begeleiden: architect Ro Berteloot, die reeds zijn sporen verdiende met de renovatie van het Gentse kunstencentrum Vooruit, en architect Koen Bogaert. Het concept werd bepaald op basis van drie dwingende criteria: het optimaal functioneren als schouwburg, het budget en de historische typologie die herkenbaar moest blijven. De financiële enveloppe bevatte 178 miljoen. De historische typologie werd vastgelegd in het bouwperceel, de neo-classicistische buitengevels, het behoud van de Art-Deco ingang, de algemene circulatie, het foyer en detailspecten zoals het tongewelf in de zaal.

Inhoudelijk wordt de programmatie in de schouwburg met 560 plaatsen gestuurd door de staf van het cultureel centrum van Sint-Niklaas. De programmatie richt zich op een steunfunctie voor podiumgebruik door de plaatselijke verenigingen,

logistiek inclusief, en op een aanbod van professioneel materiaal dat alle podiumkunsten bestrijkt en een stevig artistiek niveau als waarmerk draagt. Een opdracht als productie- of residentieplatform wordt niet geschuwd.

Het openingsweekend mag toonaangevend zijn voor de vernieuwde werking en de vernieuwingsimpuls die de gerenoveerde schouwburg met zich meebrengt: een exclusief Monteverdi programma, de Blauwe Maandag Cie te gast met de monoloog "Het Mens" door Chris Lomme, Frank Groothof met "Carmen" van Bizet en de door Bertolucci gekozen Sint-Niklase popgroep Hoover.

JAN BRAL,
directeur CC Sint-Niklaas

*De nieuwe stadsschouwburg van Sint-Niklaas.
Foto: Herman Huys.*

HET CC SINT-NIKLAAS
heet de abonnees van OKV welkom
en offreert 10 uitnodigingskaarten
(voor 2 personen)
tot het exclusieve

Openingsconcert

van de stadsschouwburg
Vrijdag 4 oktober om 20u.

Programma:

II. COMBATTIMENTO DI TANCREDI E CLORINDA
(Cl. Monteverdi)
MADRIGALEN
(Cl. Monteverdi)
met Anima Eterna & Guy De Mey, Jos Van
Immerseel,
Claron Mc Fadden, Johannes Chum

Om in aanmerking te komen
voor deze exclusieve vrijkaarten
volstaat het een gele briefkaart te sturen naar
Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen,
Grote Markt 46, 9100 Sint-Niklaas.
De gelukkige winnaars worden persoonlijk verwittigd.

Tentoonstellingen in Sint-Niklaas

Stadsschouwburg, Vierkante
Zaal CC
Richard Van Britsonstraat 21
• tot 20 nov.: Staf Pyl,
overzichtstentoonstelling glas-
in-lood. Deze tentoonstelling
werd gekoppeld aan een
glasramenroute doorheen de
hele provincie.

Stadsschouwburg,
Het Voorgeborchte CC
Richard Van Britsonstraat 21
& vanaf 4 okt.: "Renovatie in
beeld". Vijf persfotografen
legden de verbouwing vast op
gevoelige plaat.

Stedelijk Museum Zwijgershoek
CC Zwijgershoek
• tot 27 okt.: "Hugo Claus als
dubbeltalent"

Het ensemble op de Grote Markt (van rnaarl) gevormd door het "Landhuis" (1637, nr. 43), de "Cipierage" (1661-1162, nr. 45) en het "Oud-Parochiehuis" (nr. 46), getuigt van een statige voornaamheid. Links (nr. 47) is de westgevel te zien van de decanale kerk Sint-Nicolaas, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1262. Het gebouw op de hoek tussen "Landhuis" en "Cipierage" is het Postgebouw; dit gebouw werd opgetrokken in neo-renaïssancestijl en dateert uit 1902.

Foto's: Toeristische Dienst Sint-Niklaas

Een nieuw adres

voor Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

Door het Stadsbestuur van Sint-Niklaas werd eind vorig jaar het Oud-Parochiehuis aan Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen aangeboden om te gebruiken als kantoorruimte. En dit tegen een meer dan faire huurprijs. Het gaat om de Rode Zaal op de bovenverdieping en de Blauwe Zaal beneden. Beide kamers -zo genoemd naar de kleur van de muurbeschildering- kunnen exclusief door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen worden gebruikt. De Witte Zaal, in de aangrenzende Cipierage, kan worden aangewend in overleg met het Cultureel Centrum: de zolder die beide gebouwen -Oud-Parochiehuis en Cipierage- overspant wordt gedeeld met de Dienst voor Toerisme van Sint-Niklaas.

Het aanbod betekende voor Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen een invulling van de drie criteria die aan een eventuele nieuwe huisvesting werden gesteld: een geschikte ruimte, een interessante plaats en een stijlvol cachet. Met de 100m² kantoorruimte, plus de zolder en de Witte Zaal, werd aan de eerste voorwaarde ruimschoots voldaan. Een blik op de wegenkaart leert dat Sint-Niklaas direct aan de E17 zeer centraal gelegen is t.o.v. Antwerpen, Brussel en Gent; en wat het derde criterium betreft, dit laten wij over aan het kritisch oordeel van de bezoeker.

Het Oud-Parochiehuis

Op de kaart van Sanderus zien we al "int midden vande meert" een schepenhuisje staan. In 1653 zijn meier en schepenen er niet meer tevreden mee omdat het "maer is een plaetse alleene daer alle de weerelt moet hooren wat daer passeert ende getraceert wordt". Men vraagt en krijgt van de bisschop van Gent een stuk van het kerkhof en gaat naar Mechelen bij meester Ariaen Collaes, die diverse modellen maakt en hout en steen aankoopt. Oorlog, bevoorrading en logies van soldaten putten de stadskas zo uit dat er van bouwen niet onmiddellijk iets terecht komt. Pas in 1663-'64, kort na de aanpalende Cipierage, kwam dit Oud stadhuis tot stand. Meester

Pieter vanÉ Berleere uit Gent maakte de modelle en eind oktober 1663 stak men den mey op het dak. Meester-metselaar was Jan Laureys van Waasmunster, meester-steenhouwer was Merten van Bierge van Temse. Ook Lucas Fayd'herbe wordt vermeld bij de ontwerpfase.

Het Sint-Nicolaasbeeld boven in de rondboognis van de centrale topgevel werd oorspronkelijk vervaardigd in Avensnesteen door Philip Talboom in 1665. Nadat het tijdens een storm beschadigd werd, hemaakte Frans Van Havemaet het beeld in 1867. Van J.B. De Lateure is de sierlijke toegangstrap, gebeteld in blauwe hardsteen en voorzien van een gracieuze smeedijzeren leuning in rococostijl. De inscriptie boven de deurlatei werd uitgevoerd in 1776.

In de loop der tijden onderging het voormalige stadhuis diverse veranderingen en herstellingen. In 1823 werd de gevel in classicistische geest aangepast door het wit bepleisteren van alle bakstenen muurvlakken, het verwijderen van alle vensterkruisen en -luiken en het aanbrengen van houten ramen. Tot 1844 bleef het gebouw als stadhuis dienst doen, nadien was er de Handelsrechtbank in gevestigd.

Een reconstruerende restauratie had plaats van 1905 tot 1909. De restauratiewerken van 1980-'82 brachten ons weer voor ogen wat onze voorouders zagen na de veranderingen en herstellingen van 1761.

MICHEL BOURGOIS

**Openbaar
Kunstbezit in
Vlaanderen v.z.w.**

NIEUW ADRES

**Oud-Parochiehuis
Grote Markt 46
9100 Sint-Niklaas
Tel: 03/760 16 40
Fax: 03/760 16 41**

Professor Guy De Boe

Kamperen op een archeologisch veld

Hij zegt: "Ik geniet van het voorrecht om een hobby te hebben kunnen vertalen in een job".

En hij laat daar meteen op volgen dat wat hij voorrecht noemt door de onmiddellijke omgeving niet altijd zo begrepen wordt. De laatste letter van hobby vist met zijn lange arm immers naar alsmear meer tijd.

"Zodoende heb ik nooit gepast in het stramien van negen tot vijf". Professor Guy De Boe leidt het Vlaams Instituut voor het Archeologisch patrimonium en doceert aan de Katholieke Universiteit van Brussel. Hij is vader van drie zonen.

"Idealisme slaat op een bepaald ogenblik om in ambitie", zegt hij. "Je komt van de universiteit, je bent vervuld van verlangens, je gelooft in je vak, je droomt van projecten... en wat merk je?"

Professor Guy de Boe wacht een antwoord niet af: "Dat het hele gebeuren rond de archeologie van alle kanten verzand is en veronachtzaamd wordt. Dat archeologie van overheidswege slechter dan stiefmoederlijk behandeld wordt. Ik voelde dat aan als een scheefgetrokken onrecht zodat ik mijn idealen als jong archeoloog bijspijkerde met de ambitie om het archeologisch veld structuur en betekenis te geven. Ik was natuurlijk verplicht om een deel van mijn wetenschappelijke werkzaamheden te parkeren in de garage van de toekomst. Karrenvrachten taken en opdrachten in de administratie werden in ruil mijn deel. Het zwaarst te bekampen was en is de onverschilligheid. Altijd maar weer beleidsmensen over de streep trekken... Nu in Vlaanderen een nieuwe decreet- en regelgeving inzake de bescherming van het archeologisch patrimonium van toepassing is, wacht professor De Boe een verdere invulling van de personeelsformatie. "Een delicate opdracht", zegt hij. "In een tijd waarin de overheid de ene besparingsronde na de andere organiseert moet je met een vergrootglas naar financiële middelen zoeken. Bovendien moet het personeelsbestand met zorg worden opgebouwd. Mensen die goed en hard werken moeten tevens op een correct statuut kunnen terugvallen".

In Europa is Vlaanderen ondanks de recente inhaalbewegingen zondermeer een zwak broertje in het veld van de archeologie: "Ik durf de vergelijking met Nederland of

Duitsland niet te maken", zegt hij. "Over de grenzen zijn de middelen nu eenmaal veel groter. Ook Wallonië besteedt meer geld en mankracht aan archeologisch onderzoek. Wat we wel hebben in Vlaanderen is geestdrift. De mensen die bij het Instituut betrokken zijn verzetten in verhouding tot de beschikbare middelen veel meer dan onze Waalse confraters. Ik ben daar trots op".

Of professor Guy de Boe stilaan meer ruimte krijgt om zelf aan wetenschappelijk onderzoek te doen? "Ik wou dat het waar was, maar ben realist", zegt hij. "Weet je, er was een tijd waarin ik vakanties combineerde met onderzoek. Ik trok niet bij manier van spreken maar daadwerkelijk een tentje op naast een opgraving. Sedert een paar jaar geef ik voorrang aan mijn gezin en de vakantie zelf. We trokken naar Mexico en Kreta en gingen de confrontatie aan met land en bevolking. We genoten. Op Kreta gingen we op zoek naar die kleine Byzantijnse kerkjes, gingen we fresco's bezoeken, lekker eten in door toeristen verwaarloosde restaurantjes, van kleine lekkere wijntjes proeven... Sedertdien: musea mogen, hoeven niet. En toch. Beroepshalve was ik onlangs in Israël. En dan heeft het veldwerkvirus me zo weer te pakken. Ik zou best terug willen. Naar de aarde. Gewapend met het schoffeltje. En ik heb ook nog een hele boel wetenschappelijke studies uit te schrijven. Wat zou ik graag publiceren...". Hij zegt: "Archeologie bedrijfje niet in een labo, niet achter een computer, niet tussen vier muren. En archeologie helpt tal van mensen aan het werk: zowel wetenschappers als ongeschoolde krachten, ook mensen dus die vandaag door

Foto: Jacques Sonck

de gaten van de arbeidsmarkt vallen. Noem het gerust de sociale dimensie van de archeologie. Er is meer: een archeologisch park zoals dat van Ename opent toeristische perspectieven en heeft naast cultuur-historische mogelijkheden ook een economisch potentieel. Ik wil niet beweerd hebben dat archeologie alleen in de richting van de pretpark-industrie mag evolueren, maar ze draagt niettemin toegevoegde waarden in zich die van uitzonderlijk belang zijn".

Professor De Boe zegt regelmatig Mozart, Schubert en Brahms te draaien. Zijn muzikale interesse is groot en breed: "Ik ben nogal op werken voor houten

blaasinstrumenten zoals fagot en hobo. Moderne klassieke muziek ligt me minder. Je zal me ook niet veel op concerten zien. Het bijna fysiek deelgenoot worden van een uitvoering in een zaal hoeft niet voor mij". Is archeologie een hobby, tuinieren is een passie. Zo komen we weer bij veldwerk en spitten en graven uit, zeg ik. "Het is vooral rustgevend," zegt hij.

PAUL DE MOOR

Archeologie

Recent werden door het I.A.P. (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium) opgravingen verricht op de "Verdronken Weiden" te Ieper. Historisch onderzoek toonde aan dat deze site werd bewoond door lieden werkzaam in de lakennijverheid.

Veel geblaat, weinig wol!

Op 29 en 30 november organiseert het I.A.P. een symposium waarbij specialisten uit verschillende onderzoeksrichtingen rond het thema "Archeologisch en historisch onderzoek van de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen" worden samengebracht. Het symposium vindt plaats in de Lakenhalle, de voertaal is Engels. Info: I.A.P., M. Dewilde, Kasteel De Blankaart, Ieperse steenweg 56, 8900 Woumen-Diksmuide. Tel. 051/45.45.10, fax.: 051/54.58.12, e-mail: Geert.Vangrootel@rug.ac.be.

Grote vondsten uit de Kleine Gete.

In het Historisch Stadhuis van Zoutleeuw worden tot 27 oktober de recente archeologische vondsten tentoongesteld, opgegraven door de

Afdeling Archeologie van de K.U. Leuven. De tentoonstelling is toegankelijk van maandag tot vrijdag, van 10 tot 12u. en van 13 tot 16u., op zon- en feestdagen van 10 tot 12u. en van 13 tot 17u. **Habilis et Sapiens, Artefacten uit de prehistorie.** Deze tentoonstelling in het Museum van Deinze en Leiestreek geeft een overzicht van de Homo Habilis tot de Homo Sapiens Sapiens aan de hand van werktuigen gemaakt tijdens de prehistorie. Nog tot 30 september in het Museum van Deinze en Leiestreek, Lucien Matthyslaan 3-5, Deinze. Open op weekdagen van 14 tot 17u30, zaterdag, zon- en feestdagen: van 10 tot 12u. en van 14 tot 17u.

Graven naar de kerk van Rekem.

Op het kasteeldomein d'Aspremont-Lynden in de Maaslandse gemeente Rekem zoekt men naar de oude kerk die in 1704 werd afgebroken, maar waarvan de geschiedenis teruggaat tot de tijd van Karel De Grote. Er is een uitkijktplatform en er zijn didactische panelen. Elke weekend zijn er gratis rondleidingen. Info: vzw Maasland, Groenplaats 1, 3621 Rekem, 089/71.28.52.

Gallo-Romeinse tuin in Velzeke

Het museum van Velzeke wordt dit jaar nog uitgebreid met een unieke Gallo-Romeinse tuin. Centraal wordt een beeld van godin Diana opgesteld en ook een marmeren fontein en een pergola (begroeid met druivenranken) ontbreken niet. De paden van Balegemse zandsteen worden aangelegd en afgeboord volgens Romeinse technieken. De keuze van aanplanting is gebaseerd op pollenanalyses, zaden, vruchten, houtresten, teksten en muurschilderingen.

Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen
Paddestraat 7, 9620 Velzeke, 09/360.67.16
Open: zondag tot vrijdag, van 9 tot 12u. en van 14 tot 17u., zaterdag enkel in de namiddag van 14 tot 17u.
Toegang: gratis

Archeologische uitstappen

Heeft U al iets gevonden... is waarschijnlijk de meest gestelde vraag aan archeologen.

Bij deze uitstappen kan U zich niet alleen vergewissen van "vondsten", maar van de gehele reconstructie van ons verleden. Dit bezoek confronteert u met het werk van de opgraving, de interpretatie van sporen en gevonden materiaal, de uiteindelijke presentatie en bestemming.

De begeleiding ter plaatse gebeurt door de archeologen die de opgravingen hebben uitgevoerd. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen organiseert twee archeologische daguitstappen met telkens een verschillend programma.

Op beide uitstappen wordt U verwelkomd door prof. dr. Guy De Boe, directeur van Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.). Prof. De Boe geeft een inleidende lezing waarin wordt uitgelegd wat archeologie eigenlijk is en waarbij u reeds de eerste vragen kunt afvuren.

Zondag 6 oktober 1996

Een begeleid bezoek aan Provinciaal Archeologisch museum van Zuid-Oost-Vlaanderen (PAMZOV) in Velzeke.

In de namiddag brengen wij een bezoek aan de opgravingen van de abdij en aan de Sint-Laurentiuskerk in Ename, gevolgd door een natuurwandeling in het Bos 't Ename.

Zaterdag 12 oktober 1996

Een bezoek aan het museum en de opgraving van het verdwenen vissersdorp *Walraversijde*, nabij Oostende.

In de namiddag zijn wij te gast bij de stadsarcheologen in Brugge. Onder hun leiding bezoeken wij het archeologisch museum, de O.L.V.-kerk en (onder voorbehoud) de ondergrondse restanten van de Sint-Donaaskerk.

Praktische gang van zaken voor beide data

Alle verplaatsingen gebeuren per bus.

Opstapplaatsen:
8u30: Antwerpen - Berchem station
9u00: Sint-Niklaas - Cipierage
9u45: Gent - Sint-Pietersstation

Voorzien vertrek Ename en Brugge: 17u30
De bus voert U terug naar de opstapplaatsen.

Middagmaal vrij
(mogelijkheden in de buurt van de sites)

Prijs: 850,- BF per uitstap

Deze prijs omvat: gidsen, bus, fooien en toegangsgelden. Maaltijden zijn niet inbegrepen.

Hoe kunt u zich inschrijven?

Reservatie: telefonisch : 03/760.16.40
of per fax: 03/760.16.41

Uw reservatie is definitief na ontvangst van uw betaling op ons rekeningnummer 448-0007361-87.

Vergeet a.u.b. niet te vermelden voor welke excursie U inschrijft: archeologie 6/10 of archeologie 12/10.

Antiek J.M.A. Nachtergaele

*Gespecialiseerd in antiek en modern zilver
presenteert*

'Een huis vol zilver'

*een unieke expositie van modern
en design zilverwerk*

van 12 september tot 13 oktober 1996

13 & 14 september

Voordrachten door de zilversmeden
*Gabriele De Vecchi, Pampanoni, San Lorenzo,
Roland Daraspe, Robbe & Berking*

21 & 22 september

Expertise van uw zilverwerk
door *Dr. Louise van den Bergh, vast
conservator van het museum te Utrecht*

Mageleinstraat 41 - 9000 Gent
Bel naar Annelies op het nummer
09/224.33.20 voor verdere inlichtingen.

Memling vanuit een zetel

Vlaamse primitieven online

Steeds meer musea zijn terug te vinden op het Internet.

In Vlaanderen gaat het allemaal een beetje trager dan in Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk of de Verenigde Staten.

Het initiatief komt meestal van een brave ziel die de thuispagina van een Vlaamse stad op het world wide web zet. Op dit wereldwijd netwerk van multimediale publicaties vormen teksten met leuke plaatjes altijd een publiekstrekker. De officiële Internet-kiosk van de Stad Brugge toont hoe slechts enkele reproducties en de teksten van een veredelde brochure heel de wereld kunnen laten weten wanneer het Memling-museum open is. Alle Brugse musea staan op de web-pagina. Zonder veel franje weliswaar, maar toch mooier dan de meeste andere web-sites van Vlaamse musea. De web-pagina van "Steengoed Vandenbroucke" in Kortrijk heeft bijvoorbeeld een aartslelijke fluoescerende, gifgroene achtergrond. Qua stijl en goede smaak doen de Franstalige Belgen het opmerkelijk beter. Het Félicien Rops museum in Namen is zonder meer een virtueel bezoekje waardig. Naast tal van werk van Rops staat er eveneens een tamelijk goede inleiding bij Rops' werk en leven. Het is alleen zonde dat de conservator koos voor krom Engels als tweede taal. Namen ligt immers vlak bij Vlaanderen. Het Musée de la Photographie in Charleroi bevat evenmin een Nederlandse tekst, maar wie dacht dat de Walen de enigen zijn die resoluut voor het Engels als enige vreemde taal kiezen slaat de bal mis. Het Museum voor Fotografie in Antwerpen

is even anglofiel (of francofoob). Het Antwerpse museum overtreft dat van de Karolingers op verschillende vlakken. De vormgeving is in beide gevallen zwart-wit, maar in Antwerpen is het allemaal wat gepolijster. Vorm echter zonder veel inhoud in vergelijking met de collega's uit Charleroi. Over de taalgrens kiest men voor exposities op het Internet in plaats van een reclame-campagne met sexy looks. Vanaf 8 augustus staan er tal van foto's over de Italianen van Wallonië (in de marge van de herdenking van de ramp van Marcinelle).

De Brusselse musea geven qua taalbeleid wel het goede voorbeeld met Frans, Engels en Nederlands. Het leverde de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in verschillende Amerikaanse en Franse bladen terecht lof op. Voor de Vlamingen is het tof

<http://www.africamuseum.be/>
<http://www.vam.ac.uk>
http://www.atms.be/museum_fotografie/Index.html
<http://www.mbam.qc.ca>
<http://www.museums.ch>
<http://www.museumserver.nl>
<http://www.ciger.be/namur/musees/rops/>
<http://www.arkham.be>
<http://www.moma.org>
<http://www.brugge.be>
<http://www.kortrijk.be>
<http://www.cicb.be/shoah/>
<http://www.isdm.be>
<http://www.dma.be/kultuur/musea/>
<http://www.plugin.be/>
<http://www.riv.be>

dat ze de Japanse Toren, het Chinees paviljoen, het Museum voor Midden-Africa in Tervuren en tal van koninklijke musea in hun moedertaal kunnen volgen via het net.

Spijtig genoeg is er buiten het Museum voor Fotografie in Antwerpen slechts één Vlaams museum met een site op het Internet die kan wedijveren met de meest prestigieuze buitenlandse instellingen. In Frankrijk investeert de overheid veel geld in web-presence. Het is er aan te zien. In Groot-Brittannië opende het rijke Victoria & Albert Museum in juli een internet-site. Het Musée des beaux-arts de Montréal ging na de juni-examens online en het Museum of Modern Art in New York zette zijn laatste versie van de Internet-exhibitie online in hetzelfde weekend als het "Stedelijk" in Amsterdam. Het grote verschil tussen bijvoorbeeld het MOMA en het Horta-Lambeaux Paviljoen is dat de New Yorkers het nieuwe medium Internet begripen en zich dus niet meer blind staren op de techniek. Een schilder of een designer denkt bij elke streep die hij zet toch ook niet over de techniek en het materiaal dat hij hanteert. Zelfs het museum voor precolumbiaanse kunst in Santiago de Chile heeft een Internet-project van niveau. Vlaanderen ziet het nog een tikkeltje te primitief. De toegevoegde waarde, de lokvogel voor de binnen- en buitenlandse bezoeker ontbreekt. Hopelijk verandert één en ander nu de digitale kunst-site ISDM gehuisvest zal worden door Riverland.

LODE GOUKENS
lode@riv.be

Horta

Paleis voor Schone Kunsten,
4 oktober tot 5 januari 1997

Europalia organiseert dit najaar een eerste belangrijke retrospectieve rond de Belgische architect Victor Horta.

Horta-museum, eetkamer.
Tentoonstelling "Victor Horta" in het
Paleis voor Schone Kunsten.
Foto: Pol De Prins, Sint-Lukasarchief

Als pionier van de art nouveau heeft Victor Horta (1861-1947) een grote uitstraling in binnen- en buitenland. Vanaf 1893 introduceerde hij deze nieuwe architectuur met enkele opmerkelijke ontwerpen voor woningen in Brussel: het Tasselhuis, het herenhuis Solvay, het Van Eetveldehuis, zijn eigen woning en het Aubecqhuis. Voor de jonge socialistische partij bouwde hij het Volkshuis. Na zijn verblijf in de Verenigde Staten geeft hij zijn architectuur een nieuwe wending die duidelijk tot uiting komt in het Paleis voor Schone Kunsten, opgericht tussen 1922 en 1929.

Het PSK is 'gastheer' én een van de onderwerpen van deze tentoonstelling. Maquettes van inmiddels afgebroken Horta-gebouwen, reconstructies van art-

nouveau-interieurs, originele tekeningen, meubelen, details van de bouwcampagne van het PSK en bouwfragmenten illustreren Horta's evolutie van art nouveau naar art deco. Architectuur is voor Horta een totaalkunst. In deze uitzonderlijke tentoonstelling worden zijn opvattingen over natuur, licht, ruimte en planconcept in een indrukwekkend kader toegelicht.

Praktische informatie
Paleis voor Schone Kunsten
Ravensteinstraat 23,
1000 Brussel

Open: dagelijks van 10 tot 18u.,
op woensdag tot 22u. Gesloten
op maandag, 25 december en 1
januari.

Toegang: 250,-BF. (voorverkoop
bij Fnac: 070/34.46.44)

Van Eetveldehuis
(wintertuin).
Tentoonstelling "Victor
Horta" in het Paleis voor
Schone Kunsten.
Foto: Pol De Prins, Sint-
Lukasarchief

Horta -uitstap

Zondag 13 oktober

In de voormiddag brengen wij een begeleid bezoek aan de **Hortatentoonstelling** in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel met daarop een korte wandeling, via The Old England en de Ravensteingalerij naar het Centraal Station, eveneens een realisatie van Horta.

In de namiddag wordt met een autocar het grootste deel van zijn resterende architectuur te Brussel bezocht, waaronder het atelier-woonhuis, het huidige Horta-museum.

**Prijs
1.100,- BF**

Deze prijs omvat alle toegangsgelden, alle rondleidingen en de busrit.

Praktische gang van zaken

Afspraak om 10u in ontvangsthuis van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel.

Het middagmaal is vrij en niet in de prijs begrepen.

Wij kunnen voor U wel een plaats reserveren in de cafetaria van het Paleis voor Schone Kunsten. Indien U dat wenst, dient U dat te melden bij uw inschrijving. Deze reservatie is gratis. Einde voorzien omstreeks 17.30 u.

Hoe kunt U zich inschrijven?

Reservatie : telefonisch : 03/760.16.40
of per fax: 03/760.16.41

Uw reservatie is definitief na ontvangst van uw betaling op ons rekeningnummer 448-0007361-87.

Vergeet a.u.b. niet te vermelden voor welke excursie U inschrijft: Horta (+ reservatie middagmaal).

"Het Laddertje & Co"

Een gloednieuw kinderboekje over hedendaagse kunst

In het MUHKA, het Museum van Hedendaagse Kunst, zijn kinderen steeds welkom. Met actieve rondleidingen, leuke museumspelen en aangepaste folders ("Kinderpraat" en "Jongerengids") wil de Educatieve Dienst een brug slaan tussen de kunstwerken en de (jonge) bezoekers. De bedoeling is om kinderen op een plezierige wijze in contact te brengen met hedendaagse kunst.

"Velen zeggen: "een museum-bezoek, da's niets voor kleuters (...). Het tegendeel is maar al te vaak waar. De spontaneiteit en de openheid waarmee kleuters elke nieuwe uitdaging tegemoet treden, geeft hen een bijzondere kijk, ook op kunst. Ik ben er van overtuigd dat het ook voor de kleine kleuter een boeiende en bijzonder leerrijke uitstap kan zijn. (Kleuterleidster Els Van Havere, 1992)

Zo ontstond in 1996 bij de Educatieve Dienst de idee om een kinderboekje te maken: "Het Laddertje & Co". Uitgangspunt was de video "Het Laddertje" uit 1993, een samenwerking tussen de Educatieve Dienst en TV2, Dienst Jeugd (productie Wim Van Severen, regie Dirk Baert). "Het Laddertje & Co" sluit, net zoals de video, aan bij de Verzameling, de vaste collectie van het museum. Het boekje is bestemd voor kinderen tussen 4 en 8 jaar. Idee en concept van het boekje komen van Greet Stappaerts, educatief medewerkster MUHKA. De uitgave werd gerealiseerd door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.

"Het Laddertje & Co" bestaat uit 1 katem, het is uitgegeven in 4 kleuren en er worden 13 kunstwerken in getoond. Op elke dubbele bladzijde worden 2 werken met elkaar geconfronteerd, telkens voorafgegaan door een titel. De thema's *torens, robots, beelden, grijs en koud, dromen, een fiets of een fles* en *ladders* komen aan bod. Elk werk is voorzien van een korte tekst. Zo wordt er o.a. gewezen op de aard van het werk (schilderij of beeld), het gebruikte materiaal (vaak dagdagelijkse voorwerpen zoals ladders), het kleurgebruik en op de bedoeling van de kunstenaar. Achteraan in het boekje bevindt zich een lijst van gebruikte werken met titel, datum, materiaal, afmetingen en herkomst foto.

heus niet zo moeilijk te begrijpen, zij uiten hun belevingen en ervaringen net als een kunstenaar: met kleuren, vormen en materialen. Zo zien ze dat iedere kunstenaar zijn eigen taal spreekt en dus zijn eigen kenmerkende en persoonlijke stijl heeft.

GREET STAPPAERTS

Het MUHKA wil kinderen leren kijken naar kunst. Kinderen duidelijk maken dat kunst een vorm van communicatie is: een uiting van emoties en fantasie, een vertaling van ideeën en visies, een verwerking van ervaringen. Dat is voor hen

"Het Laddertje & Co" kost 250,-BF en is te verkrijgen aan de balie van het MUHKA. U kan het boekje ook bestellen op rekeningnummer 409-8537241-24. Het boekje wordt u dan opgestuurd. Het pakket van video en boekje kost 450,-BF.

Ben je tussen 4 en 8 en wil je binnenstappen in de wereld van de hedendaagse kunst? Bel ons dan op woensdag 2 oktober, tussen 10 en 17 uur (vragen naar Geert of Greet). Zo kan je deelnemen aan de rondleiding op woensdag 9 oktober tussen 14 en 16u. (max. 20 kinderen). Ons telefoonnummer is 03/238.59.60

OKV-abonnees hebben een laddertje voor.

OKV heeft een aantal exemplaren ter beschikking aan 120,-BF (verzendingkosten inbegrepen). Bestellen kan door storting op rekening 448-0007361-87 van OKV in Sint-Niklaas. "Het Laddertje & Co" wordt u per post thuisbezorgd. Opgelet: slecht 1 exemplaar per abonnee!

Praktische informatie

Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen
Leuvenstraat,
2000 Antwerpen, 03/238.59.60
Open: van dinsdag tot en met zondag, van 10 tot 17u.
Toegang: 150,-BF
Groepen kunnen een rondleiding aanvragen in de collectie en/of de tentoonstellingen.

Voor kinderen en jongeren worden actieve rondleidingen ingericht met aangepaste kijk-, zoek- en doe-opdrachten die uitvoeriger zijn in de rondleiding van het lange type.

Info:
Educatieve Dienst, 03/238.59.60,
Geert Pas en Greet Stappaerts.

AANWINSTEN

Twee diamantjuwelen rijker. Het Provinciaal Diamantmuseum van Antwerpen is sinds dit jaartwee uitzonderlijke juwelen rijker: een prachtige art nouveau-sierkam en een schitterend 17de-eeuws corsagejuweel. Het art nouveau-haarjuweel is met grote waarschijnlijkheid toe te wijzen aan de Belgische goudsmid en hofjuwelier Leopold Van Strydonk.

Het corsagejuweel is afkomstig uit Spanje en uitgevoerd in goud en bezet met een overvloed aan diamanten in tafelslijpsel.

Ook voor hen die er nooit een voet binnen zetten, lijkt het normaal dat de musea er zijn. Onze gemeenschap heeft in de loop der tijden een indrukwekkende berg kunstschaten en andere interessante dingen verzameld en die worden meestal bewaard in de musea. Daar kan u, als u er interesse voor hebt dat allemaal gaan bekijken. Het zijn de museumstukken, dingen die hun eigen praktische nut verloren hebben, maar toch bewaard worden. Meestal om hun financiële waarde. Als OKV-lezer neemt u misschien aanstoot aan deze al te negatieve benadering, maar u moet beseffen dat we met weinigen zijn die echt om ons kunstpatrimonium bekommerd zijn.

Dit blijkt al uit de geringe mediatische belangstelling die de musea genieten. Als er geen roof-van-de-eeuw is gebeurd of er een of andere blockbuster van een tentoonstelling kan worden aangekondigd, halen de musea het nieuws niet. Zij krijgen hooguit wat aandacht tussen de terrasjes en de andere geneugten in de toeristische magazines. Dat wel. Want Vlaanderen is niet alleen een vakantie-land het is ook een museumland. We tellen er zowat 370, musea. Kwatongen beweren dat ze niet te tellen zijn omdat er iedere week een bijkomt. De organisatie ervan is zeer verscheiden. Na de federalisatie van de Belgische staat kregen de grote Koninklijke Musea te Brussel een eigen statuut. Daar kan misschien later worden op ingegaan. Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen is materie voor de Vlaamse Gemeenschap, net zoals het Kasteel van Gaasbeek. Andere musea worden dan weer door de provincies bestuurd, zijn privé-initiatieven of v.z.w.'s met bijzondere toelagen zoals het Muhka. Maar het merendeel van de musea wordt toch in stand gehouden door onze steden en gemeenten. Dat geldt zowel voor het Brugse Groeningemuseum, dat we met de primitieven associeëren, als het museum van Hedendaagse kunst te Gent - dat van Jan Hoet. Ook heeft u er als bezoeker weinig boodschap aan, wie nu al dan niet het museum dat u aandoet beheert, de vergaande versnippering van de inrichtende machten bemoeit een goede museumwerking aanzienlijk.

Als instelling zijn de musea oud. Bijna zo oud als het verzamelen dat zo diep in de menselijke natuur zit. De term komt van het oud-grieks: mouseion, een plaats aan de musen gewijd. Met wat verbeelding kunnen we de wortels van onze huidige musea terugvinden in de schatkamers van de antieke tempels. Maar als modern instituut gaat het ons hedendaags museum veeleer terug op de kunstkamers en de studieverzamelingen uit de renaissance. Uiteraard een prerogatief van vorsten en een leidende klasse, werden deze gaandeweg open gesteld voor een breder publiek: kunstenaars, kenners en voornamelijk gasten. De verlichting trekt dit in de 18de eeuw open naar een breder publiek. Met de 19de eeuw krijgt het museum stilaan de vorm die het nu heeft. Bij het beheer ervan ontwikkelden zich twee verschillende systemen. In de angelsaksische wereld behield men de structuren van het ancien-regime en laat men het beheer van instellingen over aan stichtingen, die gebonden aan een maatschappelijke doelstelling, zelfstandig werken in een fiscaal klimaat dat bevorderlijk is voor schenkingen. Op het continent lieten de verworvenheden van de Franse revolutie zich gelden en beschouwde men cultuur en musea, net zoals de armenzorg als een taak van de staat, die er dan ook de nodige financiële middelen moet voor vrij maken. Een mooie gedachte. Dat wel. Maar welk beheerssysteem ook aan de grondslag ligt: het doel blijft het zelfde.

Intussen zijn er wereldwijd musea verspreid. Musea en museumprofessionelen vonden elkaar in de schoot van een Internationale museumraad: ICOM (International Council of Museums). Omdat er niet zo iets is als een absolute bepaling van wat een museum hoort te zijn, werd een van de belangrijke doelstellingen van ICOM het uitwerken van een universele museumdefinitie. In artikel 3 van haar statuten omschrijft de Internationale Museumraad een museum als: "een permanente instelling, zonder winstbejag, ten dienste van de gemeenschap en van haar ontwikkeling, toegankelijk voor het publiek, die de materiële getuigenissen van de mens en zijn omgeving verzamelt, bewaart, onderzoekt en tentoonstelt en hierover informatie verstrekt voor studie, educatie en recreatie".

Zoals vaker het geval is met statutaire teksten is ook dit hier nogal zwaar op de hand. Maar aandachtige lezing maakt snel duidelijk dat er heel wat initiatieven de benaming museum claimen, zonder eraan te beantwoorden. De ballans is snel gemaakt: hoe mooi het gebouw ook is, zonder collectie, geen museum. Zonder permanent karakter, is er geen spraak van een museum. Als er winst-oogmerken zijn, noem het geen museum. Zonder toegankelijkheid, maatschappelijk dienstbaarheid, geen museum...en men kan zo door gaan.

Men zou verwachten dat als het maatschappelijk belang bij de musea zo voorop staat, men ook de zorg voor die musea vertaald zou vinden in het beleid. Voor wat dit land betreft is niets minder waar. Ook al lijkt daar nu heel recent verandering in te komen. De museumsector heeft, in tegenstelling tot de bibliotheken, theaters, culturele centra nog steeds geen decretale onderbouw. De middelen die de Vlaamse gemeenschap in haar musea investeert zijn beschamend laag en nu er eindelijk een debat op gang komt over een algemeen museumbeleid, blijkt dat er niet eens een grondig overzicht van het museumlandschap in Vlaanderen voor handen is.

Voor wat de musea van provincies, steden en gemeenten betreft beperkte de hogere overheid zich tot een beleid dat steunde op een verouderd koninklijk besluit uit 1958, dat toeliet enkele subsidies toe te kennen. Sinds haar oprichting in 1971 stelde de Vlaamse Museumvereniging alles in het werk om tot een Museumraad te komen die werk kon maken van een museumdecreet. Die adviesraad kwam er in 1977. Maar werd pas in 1981 geïnstalleerd. In 1986, nu tien jaar geleden was de ontwerpdecreet voor het decreet klaar. Sindsdien was er aan dat front geen nieuws. In een persconferentie op 5 juli 11, kondigde de minister van Cultuur, Gezin en Welzijn, de heer Luc Martens aan dat hier verandering in zou komen. Hij stelt een raamdecreet voor dat snel en adequaat kan inspelen op wat men vandaag van een museum kan verwachten en ondersteunt zijn voorstel met een beleidsbrief die duidelijk maakt dat het decreet geen dode letter mag blijven. Voor de museumwereld is dit een hoopvol moment.

PAUL HUVENNE,
ondervoorzitter van de Vlaamse Museumvereniging (V.M.V. vzw.)

In juli startten de renovatiewerken van het Museum voor Schone Kunsten in de achtermuur van het museum. Museumzalen, kantoren en technische ruimtes worden grondig aangepakt. In 1997 wordt in de gerenoveerde museumzalen de grote tentoonstelling: "Paris-Bruxelles, Brussel-Parijs" voorgesteld, die in samenwerking met het Musée d'Orsay wordt georganiseerd.

Op 9 november openen zowel de Vereniging als het Museum opnieuw hun deuren voor het publiek. Het Museum doet dit in en met "de Rode Poort", een groepstentoonstelling waarin kunstenaars zullen inspelen op de specifieke gegevenheid van de verschillende ruimtes van het nieuwe tijdelijke museumgebouw. De multimediaal opgevatte tentoonstelling besteedt zowel aandacht aan schilderijen en installaties, als aan film, performances en muziek. Kunstenaars zijn David Bade, Bart Clement, Berlinda De Bruyckere, Danny De Vos, Stan Douglas, Jusuf Hadzifezovic en anderen. Tijdens het verblijf in "de Rode Poort" zal het Museum van Hedendaagse Kunst ook verder tentoonstellingen presenteren. Zo wordt van 30 november tot 2 februari 1997 een groots opgevatte retrospectieve van het werk van Marina Abramovic georganiseerd. Ondertussen gaan de werken aan het nieuwe Museum voor Hedendaagse Kunst in het voormalige Casino gestaag voort. Als alle werken volgens plan verlopen kan het museum haar deuren voor het publiek openen in het najaar van 1998.

Provinciale centren voor monumenten

De belangstelling van het ruime publiek voor ons cultureel erfgoed is onmiskenbaar. Iedere manifestatie, waarbij onze monumenten en ons historisch patrimonium in de belangstelling staan, spreekt de bevolking aan. Dit heeft zich in de laatste jaren ook vertaald in een sterke toename van beschermingen. Hierbij gaat de aandacht zowel naar type-objecten, zoals watermolens of mijnpatrimonium, als naar historische steden (Maaseik, Borgloon,...) en landelijke kernen (Oud Rekem)

De nieuwe rol van de Provincie Limburg is het beschermingsbeleid

Sedert 5 april 1995 heeft het Provinciebestuur Limburg, bij decreet, een bijzonder belangrijke rol gekregen in het beschermingsbeleid. De Provincie Limburg moet bij alle voorstellen tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten een gemotiveerd advies geven aan de minister. Uiteraard is dit advies een belangrijk element in de procedure tot bescherming. Zowel voor particulieren, als voor openbare eigen-

dommen, kan dit advies verstrekkende gevolgen hebben.

Een toenemend provinciaal aandeel in de restauratiepremie
Gedurende de voorbije tien jaar werd door de Provincie Limburg een bedrag van 262.709.581,-BF aan subsidies en premies uitbetaald. Opvallend is de sterke toename van de provinciale tussenkomst van ca. 10 miljoen in 1985 tot ca. 51.700.000 in 1995. Bovendien zijn er nu al toezeggingen gedaan voor een provinciaal aandeel van 218 miljoen naar de toekomst toe. De inzet van de Limburgse Monumentenwacht, welke via toestandsrapportages de eigenaars van monumenten wijst op hun verantwoordelijkheid terzake, is hier zeker niet vreemd aan.

Vijf maal meer renovatiekosten voor kerken op 10 jaar tijd
In 1995 bedroeg de provinciale bijdrage aan kerkelijke gebouwen 39 miljoen. Aan andere openbare gebouwen werd ca. 8,5 miljoen bijgedragen en naar privé-gebouwen gingen meer dan 4 miljoen. Bovendien is er voor

volgend jaar reeds 125 miljoen aan provinciale premies voor erediensten vastgelegd. Samen met het aandeel van het vastgesteld Vlaams budget betekent dit dat er op korte termijn voor 750 miljoen aan renovatie van Limburgse eredienstgebouwen zal worden uitgegeven. De hoogste renovatiepremie worden uitbetaald in Hasselt, Sint-Truiden, Tongeren en Maaseik.

De conservatiepremie voor roerend erfgoed

Tenslotte betaalt de Provincie Limburg eveneens een conservatiepremie voor waardevol roerend kunstbezit (schilderijen, interieur, enz...) eigendom van openbare gebouwen. In 1994 en 1995 werd hiervoor een totaal bedrag van 1,5 miljoen aan premies uitgekeerd.

Voor meer informatie of een uitgebreide brochure i.v.m. de conservatiepremie van de Provincie Limburg kan u steeds terecht bij het Kabinet van de Gedeputeerde Sleypen, Universiteitslaan 1, 3500 Hasselt, 011/23.70.31.

**ALLES VOOR
KUNSTENAAR EN KUNSTLIEFHEDDER**

Inlijstingen alle stijlen

Schilderijen - Zeefdrukken - Kunstreproducties - Etsen - Litho's
Spiegels

SCHONE KUNSTEN

Daler-Rowney, Winsor & Newton, Blockx, Lefranc & Bourgeois, Raphaël, Koh-i-noor, Caran d'ache, Derwent, Pantone, Schoellershammer, Canson, en vele anderen.

Winkel van 600 m² - Grote parking

Open van maandag tot vrijdag: 9.30/12 uur - 13/18.30 uur
Zaterdag: 10/12 uur - 14/17 uur.

**Brusselsesteenweg 261 - 3090 Overijse
(02) 687 73 26**

KORTE BERICHTEN

Ronde van Vlaanderen voor Jonge Kunstenaars.
Artforum v.z.w. organiseert van 21 februari t/m 21 april 1997 de derde Ronde van Vlaanderen voor Jonge Kunstenaars. Op het parcours van de wielervedstrijd werden zes tentoonstellingsruimtes geselecteerd. Zes beeldende kunstenaars, jongeren dan 36 (alle disciplines) krijgen de mogelijkheid om hun werk voor te stellen.
Info: Artforum v.z.w., 016/23.17.59, Diestsevest 19, 3000 Leuven.

Enquête. De Kunststichting Perspectief v.z.w. organiseert dit najaar een grootschalige enquête onder de kunstenaars. Aan bod komen o.a. het kunstenaarschap, galerijen, musea, overheidssteun, kunstonderwijs, kunstwedstrijden, de erkenning als kunstenaar.
Info: Kunststichting Perspectief v.z.w., 016/60.33.35, Mercatorlaan 25, 3150 Haacht..

Infodagen. De afdeling Beeldende Kunst en Musea van het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap organiseert infodagen op 16 september, 18 november en 16 december, telkens van 9 tot 12u. Op deze dagen kunnen museumconservatoren, museummedewerkers en initiatiefnemers van museale projecten er terecht met hun vragen over documentatie, contactpersonen,

subsidies... bij Ingrid Deporter en/of Martine Laureys. Vooraf inschrijven is noodzakelijk.
Info: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement W.V.C., afdeling Beeldende Kunst en Musea, Parochiaanstraat 15, 1000 Brussel.

Noord- en Zuidpool. In de nieuwe "Noord- en Zuidpool"-zaal neemt het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN) zijn bezoekers mee naar de fascinerende wereld van de poolgebieden. Twee immense diorama's (32m lang) geven de sfeer weer van het poollandschap onder de middernachtzon. De dieren van Arctica en Antarctica bevinden zich in een decor van water, ijsschotsen en rotsen.
Het KBIN, Vautierstraat 29, 1000 Brussel is dagelijks open van 9u30 tot 16u45, op zondag tot 18u., gesloten op maandag. Info: 02/627.42.52. Toegang: 120,-BF

Geen Teniers voor Gent. Op 3 juli werd bij Sotheby's Londen het schilderij "Pottenmarkt te Gent" van David Teniers de Jongere geveild. Het paneel had belangstelling gewekt van het Gentse Museum voor Schone Kunsten dat nog geen werk van Teniers de Jongere bezit. Het Gentse stadsbestuur wou tot 24 miljoen bieden. Het doek werd uiteindelijk verkocht voor 34 miljoen en verdwijnt in een privé-collectie.

NEKKERHAL MECHELEN

Ter Borch - Nekkerspoel

INTERNATIONAAL KUNSTSALON & KERAMIEKBIENNALE

11 - 14 oktober 96

dagelijks van 10 tot 20 uur

Info: Kunststichting Perspektief vzw
Mercatorlaan 25 - 3150 Haacht
tel. 016.603335 - fax. 016.603034
Tijdens Salon: tel. 015.551001 - fax. 015.556682

Tentoonstellingsnieuws

Antwerpen

Schatten uit Bibliotheken van de Hogeschool Antwerpen

16 oktober tot 9 november

De Hogeschool Antwerpen bezit een aantal zeer diverse en waardevolle bibliotheken. Het zijn de bibliotheken van vier gerenommeerde instituten met een lange bibliotheektraditie, namelijk de voormalige Antwerpse Academie, de Lierse Rijksnormaalschool, de Industriële Hogeschool Antwerpen en het Koninklijk Vlaams Conservatorium. Er zijn oude drukken, curiosa, manuscripten, partituren, schilderijen, beeldhouwwerken, foto's, boeken en diverse archivalia te zien.

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven

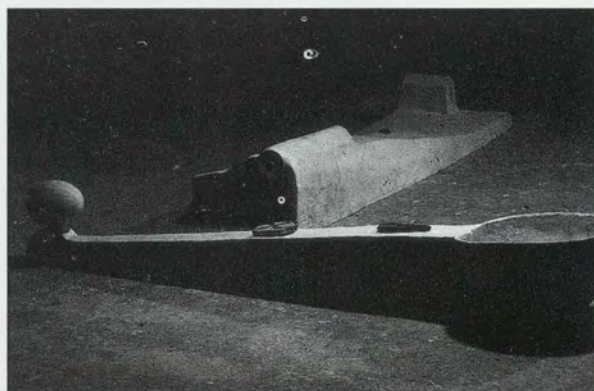
Minderbroedersstraat 22, 2000 Antwerpen, 03/232.55.80

Open: dagelijks van 10 tot 17u., gesloten op zondag en maandag Toegang: 75,-BF - 30,-BF reductiehouders - gratis voor scholen en inwoners van Antwerpen

Philip Aquirre Y Otegui tot 3 november

In tegenstelling tot kunstenaars die in de voetsporen van Marcel Duchamp het leven doen overvloeien in de kunst, beoogt Aguirre het omgekeerde. In zijn ogen moet dus niet de zoeter de kunst, maar veeleer het leven dringend gered worden. Kunst verleent kwaliteit aan het leven; ze is levensnoodzakelijk.

Uit de schijnbaar archaische technieken - boetseren in klei, afgieten in brons - blijkt Aguirre's belangstelling voor het "traditionele" beeld-

"Zonder titel". Twee gipsen beelden van Philip Aquirre Y Otegui, 1995.

Foto: Koen de Waal

houwersmétier. De ambachtelijkheid wordt echter gerelativeerd door "modernistische" procédés als de assemblage en het object trouvé. (J. Pas)

Centrum Elzenveld - Sint-Jorispad

Sint-Jorispoortstraat 27bis, 2000 Antwerpen, 03/223.56.10
Open: van donderdag tot en met zondag, van 12u30 tot 17u30

Wiel Arets. Virologische architectuur

20 september tot 7 oktober

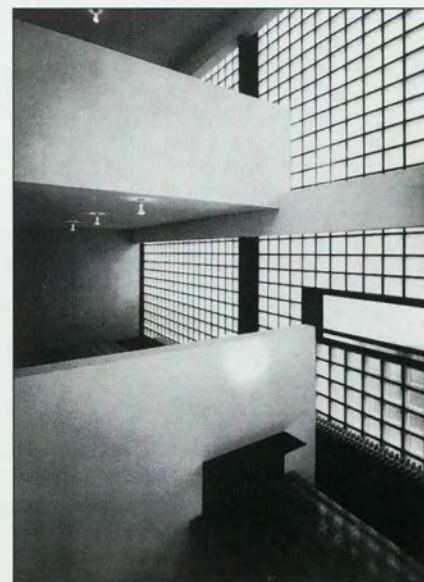
Wiel Arets is een van die "nieuwe" architecten die relatief weinig bouwen, maar daarentegen veel aandacht besteden aan onderwijs en theorievorming. Zijn eigen ontwerptheorie is sterk geïnspireerd door de ideeën van Rossi en Grassi. Ook deze architecten beschouwen architectuur als een samenspel van theorie, ontwerp en individuele interpretatie, waarin heden, verleden en toekomst vervat zijn. Architectuur is voor hen een dynamisch proces, waarbij continuïteit in ruimte en tijd centraal staat.

deSingel

Desguinlei 25, 2018 Antwerpen, 03/248.38.00
Open: dagelijks van 14 tot 18 uur. Gesloten op maandag
Toegang: gratis

Medisch centrum en woonhuis, Hapert, 1988-1989. "Virologische architectuur, Wiel Arets", architectuurtentoonstelling in deSingel.

Foto: Kim Zwarts

TOURING CLUB REIZEN

Onze begeleide culturele reizen zijn het neusje van de zalm.

Ook in het najaar hebben wij nog tal van aantrekkelijke en boeiende programma's.

Vraag onze brochure
De Vijf Continenten.

Touring Club Reizen
Quellinstraat 9
2018 Antwerpen

Tel. (03) 231 87 18
Fax (03) 233 02 35

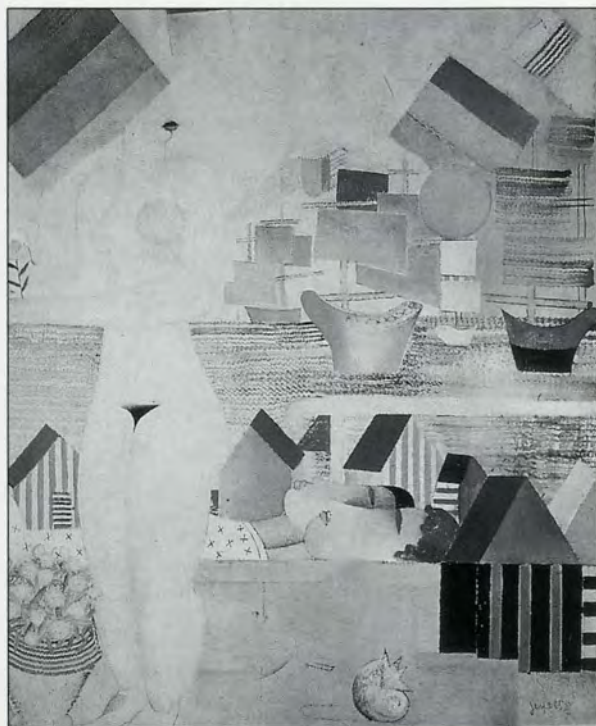

Het object als bemiddelaar
22 november tot 5 maart 1997

Voorwerpen afkomstig van acht verschillende culturen worden met elkaar geconfronteerd. Deze voorwerpen fungeren in rituelen waarbij men een verbinding tot stand brengt met het bovennatuurlijke.

De regalia van een Luba-heerser (Zaire) wezen op zijn goddelijke afkomst. De Dan-maskers (Ivoorkust) zorgen voor een harmonieuze verhouding tussen voorouders en nageslacht. De divinatiesculpturen van de Senufo personifiëren de natuurkrachten waarop waarzeggers beroep doen. Van de Eskimo wordt een bijzondere selectie maskers getoond. De Irokese "False Face"- en "Husk Face"-maskers werden gebruikt bij genezingsrituelen. De Cherokee Booger-maskers parodiëren de blanke overheersers en zouden een psychotherapeutische werking hebben. Uit de Sepik- en Asmatregio's in Oceanië zijn er objecten te zien die te maken hebben met de koppencultuur. In onze gewesten kennen we het verschijnsel van mirakuleuze heiligenbeelden en relieken.

Etnografisch Museum
Suikerrui 19, 2000
Antwerpen, 03/232.08.82

Floris en Oscar Jespers
tot 3 november

De expositie focust op het kunstenaarsduo Floris en Oscar Jespers in hun modernistisch avontuur tot aan het eind van de jaren twintig. De Antwerpse dichter Paul van Ostaïjen

20 vrijkaarten voor 2 personen

volgde het debuut van de gebroeders Jespers in het ontluikend modernisme op de voet. Zijn haarscherpe analyse van Floris, de schilder, en Oscar, de beeldhouwer, vindt een synthese in zijn essay "Ekspressionisme in Vlaanderen" (1918). Tegen die tijd hebben de gebroeders Jespers hun plaats gevonden in het artistieke veld. Als ze in 1930 opnieuw samen exposeren in de reeks tentoonstellingen die door "Kunst van Heden" in het kader van de Antwerpse Wereldtentoonstelling werd ingericht, betekent dat zoveel als de afsluiting van hun "modernistische" periode. Het kritische essay van Van Ostaïjen levert commentaar bij de kunstwerken die op de huidige tentoonstelling zijn te zien.

"Strand te Oostende", 1927. Floris Jespers.
Foto: Bart Huysmans

Hessenhuis
Falconrui 53, 2000
Antwerpen, 03/232.84.28
Open: dagelijks van 10 tot 16.45 uur. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 100,-BF - 75,-BF - 50,-BF - gratis

De buren viert feest. Geboorte, overgang en huwelijk bij Antwerpse bevolkingsgroepen.
tot 15 december

Het Marokkaans huwelijk
Foto: Provinciaal Veiligheidsinstituut.

In een multiculturele stad als Antwerpen is het boeiend om de rijke volksculturen van joden, Marokkanen, Turken en Vlamingen met elkaar te vergelijken. Hiervoor werden drie familievieringen uitgekozen. Eerst en vooral wordt de geboorte en de eerste levensdagen van het kind, met het doopsel en de joodse besnijdenis belicht. Een tweede belangrijk moment is de overgang van het kind naar de status van volwassene, met de katholieke hemieuwing van de doopgeloften, het feest van de vrijzinnige jeugd, de joodse bar mitsva en de eerste ramadan-deelname bij de islamieten. Tenslotte wordt het huwelijk uit de doeken gedaan, vanaf de voorbereiding tot aan de voltrekking.

Koninklijke Fabielaal
Jezusstraat 28,
2000 Antwerpen
Open: dinsdag tot zondag van 10 tot 17 uur, woensdag van 10 tot 21 uur.
Gesloten op maandag.
Toegang: 40,-BF

Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa, 1875-1915
24 november tot 16 februari 1997

De term "naturalisme" in de schilderkunst wordt gebruikt voor laat-negentiende-eeuwse, monumentale, soms fotogetrouwe voorstellingen

uit het dagelijkse leven van het gewone volk. Zelfs op klein formaat zorgt de verhouding tussen de voorgrond en achtergrond voor een monumentaal effect. Zo wordt de toeschouwer ooggetuige van een uit het leven gegrepen tafereel. De naturalistische schilders kozen hartverscheurende, aandoenlijke, charmante of louter fascinerende onderwerpen uit het gewone leven van de volksklasse.

"Schoolkameraden", 1884. Sir James Guthrie, Museum voor Schone Kunsten, Gent. Tentoonstelling "Het volk ten voeten uit".
Foto: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

Verschoppelingen, emigranten, straatkinderen, ouderlingen, vissers en zeelui kwamen aan bod. En alle mogelijke aspecten van de

schilderijen illustreren daarenboven klederdracht en gebruiken van boeren en stedelingen in Europa. Bekend zijn de schilderijen van Constantin Meunier, Léon Frédéric of Eugène Laermans, die ten onrechte louter gebruikt werden als illustraties van de trieste 19de-eeuwse sociale toestanden. Het naturalisme is echter meer dan enkel een illustratie en dat wordt duidelijk gemaakt tijdens deze tentoonstelling.

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten
Plaatsnijdersstraat 2, 2000
Antwerpen, 03/238.78.09
Open: van dinsdag tot zondag van 10 tot 17 uur, woensdag tot 21 uur. Gesloten op maandag, 25 december, 1 en 2 januari 1997
Toegang: 200,-BF - 150,-BF - 100,-BF - gratis

Antwerpse Muziekdrukken. Vocale en instrumentale polyfonie (16de-18de eeuw)
tot 29 september

De stad Antwerpen werd in de zestiende eeuw als centrum voor de uitgave van meerstemmige muziek, zowel vocale als instrumentale, in één adem genoemd met Lyon, München, Venetië en enkele andere centra. Het unieke aan het repertoire verschenen in Antwerpen is

De lof der muziek. Encumium musicus, Filips Galle naar Joannes Stradanus, ca. 1590. Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet.

nijverheid, het labuur op het land en industriële arbeid, religieuze gebruiken en feesten documenteren op een schijnbare objectieve, etnografische wijze het leven van het gewone volk. Kortom, de naturalisten schilderen het volk ten voeten uit. Deze

dat het niet beperkt bleef tot de muziekwerken van lokale componisten. Het drukken van polyfone muziek gebeurde door enkele

gespecialiseerde firma's. De drukkerij van Plantijn vormde hierop een uitzondering, want naast haar enorme boekenproductie gaf de drukkerij ook muziekdrukken uit. En bij Plantijn ging het steeds om werken van één componist. Hoe de verdere evolutie van de Antwerpse polyfone muziekuitgaven in de zeventiende eeuw verloopt, is minder duidelijk. Zeker is dat de laatste Antwerpse polyfone muziekdruk werd geleverd door Hendrik Aertssens in 1710.

De boekillustraties ten tijde van de Moretus
19 oktober tot 7 januari 1997

C. Calle naar P.P. Rubens, *De stervende Seneca*, in: *SENECA, Lucius Annaeus. Opera, quae exstant omnia. Ed. J. Lipsius. Weduwe en erfgename Jan I Moretus, 1615. Museum Plantin-Moretus.*

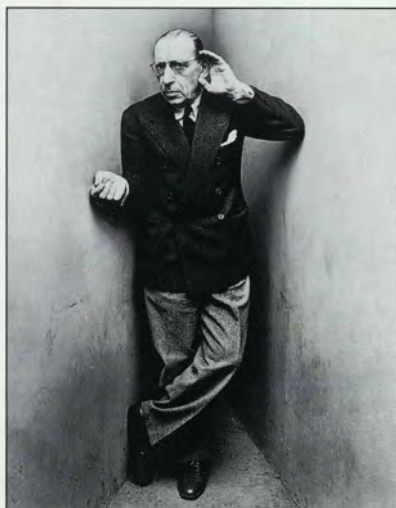
Vierhonderd jaar geleden begon Jan I Moretus werken van de Plantijnse uitgeverij onder zijn eigen naam uit te geven. Nadat Christoffel Plantijn de basis legde voor de bijzondere faam van de Plantijnse drukkerij in heel Europa, leidde zijn schoonzoon en opvolger Jan I Moretus het bedrijf succesvol doorheen de moeilijke jaren na de "Val van Antwerpen" (1585). Hij slaagde erin de drukkerij weer de internationale uitstraling te geven die ze gekend had tijdens de bloeiperiode van de Plantijn drukkerij-uitgeverij. Jan I Moretus en zijn zoon Balthasar I Moretus legden sterk de nadruk op de hoge kwaliteit van vormgeving en illustraties van de door hen uitgegeven boeken. Op een bepaald moment bezorgde

zelfs Pieter Paul Rubens ontwerpen voor titelpagina's en illustraties. Door deze samenwerking tussen typograaf en kunstenaar ontwikkelde zich een nieuwe stijl in de boekillustratie die in heel Europa navolging zou kennen. Ook kunstenaars als Abraham van Diepenbeeck, Erasmus Quellin, Jan Boeckhorst en Jan Claudius de Cock tekenden illustraties voor de Moretus. En natuurlijk wordt tijdens de tentoonstelling ook aandacht besteed aan de gravures. In dit verband moet zeker gewezen worden op de familie Galle. Na het huwelijk van Dirk Galle met Catharina Moretus, dochter van Jan I Moretus, in 1598, werd het grootste deel van de illustraties in Moretus-drukken door het Galle-atelier gegraveerd en gedrukt.

Museum Plantin-Moretus
Vrijdagsmarkt 22-23, 2000 Antwerpen, 03/233.02.94
Open: dagelijks van 10 tot 16.45 uur. Gesloten op maandag, 1 en 2 november, 25 en 26 december, 1 en 2 januari 1997
Toegang: 75,-BF - 30,-BF - gratis

David Nash, Liliana Moro
tot 3 november

Nash woont en werkt in Wales, ver van het drukke kunstgebeuren. Oorspronkelijk vervaardigde hij eenvoudige geometrische vormen uit recuperatiehout. Nadien speelt de interactie van tijd en natuur een steeds grotere rol. Het in-situ project "Fledged-over Ash Dome" (1983) is een cirkelvormige aanplanting van 22 jonge esdoorns die hij gedurende 30 jaar zal ombuigen tot ze een "natuurlijke" koepel vormen. Deze constructie zal ongeveer honderd jaar stand houden waarna de aftakeling onherroepelijk intreedt. In het werk van de Italiaanse Liliana Moro staat de problematische relatie tussen subject en de

conditionering waaraan het subject constant onderworpen wordt centraal. Kinderen krijgen een ideale wereld voorgeschoteld met "Barbie", en volwassenen kunnen de "Happy Days" van Samuel Beckett nog moeilijk negeren. Ook confronteert zij de toeschouwer met een peepshow en opblaaspoppen, het zijn immers stereotypen die de economische uitbuiting van sexualiteit domineren.

MUuseum van Hedendaagse Kunst Antwerpen
Leuvenstraat 32, 2000 Antwerpen, 03/238.59.60

Irving Penn. Honderd foto's
21 september tot 7 november

Fotograaf Irving Penn schonk enige tijd geleden een merkwaardige collectie foto's die zijn gehele loopbaan overspant aan de fotoafdeling van het "Moderna Museet" in Stockholm. Hij deed dat ter herinnering aan zijn Zweedse echtgenote Lisa Fonsagrives-Penn. In deze selectie komen alle aspecten van het oeuvre van Penn aan bod: zijn trendsetten mode-opnamen, indringende portretten van kunstenaars, schrijvers en andere beroemdheden, onconventionele naaktstudies, en ook selecties uit "Worlds in Small Rooms" en latere reeksen.

Museum voor Fotografie
Waalse Kaai 47, 2000 Antwerpen, 03/216.22.11

Igor Stravinsky gefotografeerd door Irving Penn.
Museum voor Fotografie, Antwerpen.

Uit het bovenste laagje

De cursussen en lezingen van AMARANT over de geschiedenis en de actuele ontwikkelingen van de beeldende kunst, over theater en filosofie én de kunsthistorische daguitstappen en reizen. Wil U onze gratis cursus- en reisbrochures thuisgestuurd krijgen, schrijf, bel of fax ons.

A M A R A N T
AMARANT vzw • HOOGPOORT 50 • 9000 GENT • TEL (09) 233 03 24 • FAX (09) 233 42 36

Galerij Spaarkrediet

stelt ten toon

'Leieziichten

van *Marc De Cock*

van 8 november

tot 1 december 1996

Vernissage en receptie

op 8 november om 19.30 uur

Galerij Spaarkrediet

Kouter 19-21, 9000 Gent

Openingsuren:

ma, wo, vr, za: 14-17 uur

zo 10-12.30 uur

Info:

Edite Van den Heede-Van Simaey
(09) 282 51 04

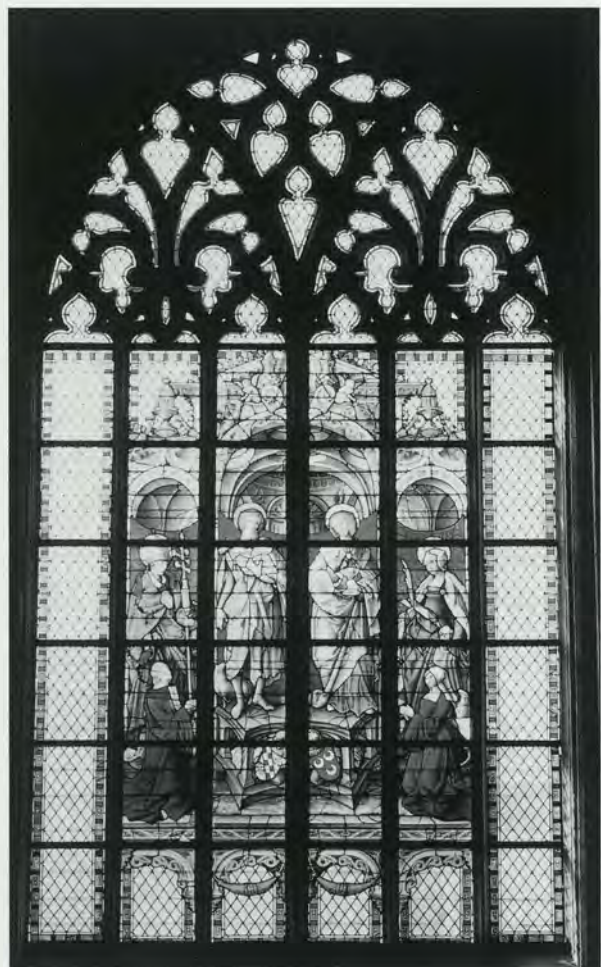

Een venster op de hemel.
De glasramen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen
tot 31 oktober

De Antwerpse kathedraal kan bogen op een indrukwekkende verzameling glasramen waarin de verschillende stijperiodes vertegenwoordigd zijn: laat-gotiek, renaissance, barok en neogotiek. Bij elk glasraam komen de onstaansgeschiedenis, de iconografie en latere restauraties aan bod.

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal
Handschoenmarkt, 2000
Antwerpen, 03/231.30.33
Open: maandag tot vrijdag van 10 tot 17u.; zaterdag van 10 tot 15u.; zondag van 13 tot 16u.

Toegang: 60,-BF
Rondleidingen: Acanthi (03/457.19.69) en stadsgidsen (03/232.01.03)
Catalogus: 750,-BF

Heilige Johannes de Doper en Heilige Johannes de Evangelist, ca. 1520-1525.
Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, zuiderzijbeuk.

Belgisch Briljant.
Diamantjuwelen van Siegfried De Buck
11 oktober tot 10 november

Siegfried De Buck (°1949) is in Europa bekend als een vooraanstaand juweelkunstenaar maar hij beschouwt zichzelf in de eerste plaats als vormgever, designer. Zijn kunstjuwelen breken met het klassieke westerse juweel en sluiten aan bij het etnische door hun uitdijnde dimensie. Zijn armbanden, halsjuwelen, oorkingen, sierspelden zitten niet alleen "op" maar ook rond het lichaam.

Provinciaal Diamantmuseum
Lange Herentalsestraat 31-33,
03/202.48.90

Brussel

75 Belga (1921-1996).
Drie kwarteeuw actualiteit in foto's
tot 15 oktober

Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het persagentschap Belga werden voor de tentoonstelling in het Rijksarchief 180 foto's geselecteerd uit de meer dan 1.000.000 persfoto's van het Belga-archief.

Algemeen Rijksarchief
Ruisbroekstraat 8, 1000
Brussel, 02/513.76.80
Open: elke werkdag van 9u30 tot 12u30 en van 13u. tot 16u15
Toegang: gratis

Vlaams leven te Brussel in de 19de en de 20ste eeuw
tot 31 maart 1997

Sinds april van dit jaar is het Archief en Museum van het Vlaamse Leven in Brussel volledig gerenoveerd en vernieuwd. In de nieuwe ruimte wordt de tentoonstelling "Vlaams leven te Brussel in de 19de en de 20ste eeuw" gepresenteerd. Hier vindt de bezoeker een overzicht van verdwenen en nog bestaande Vlaamse verenigingen in Brussel. Ruime aandacht wordt besteed aan toneelverenigingen en gouvonden. Vervolgens gaat de aandacht naar studenten- en jongerenverenigingen, dans- en muziekafdelingen en seniorenkringen.

Archief en Museum van het Vlaamse Leven
Visverkopersstraat 13, 1000
Brussel, 02/512.42.81
Open: dagelijks van 10 tot 18 uur, elke eerste woensdag van de maand van 10 tot 20 uur.
Gesloten op zaterdag, zondag en feestdagen
Toegang: gratis

De brand in het warenhuis Innovation in 1967.
Foto R. Vanden Brugge.

Veiling Sylvie's

Gespecialiseerde Wijnveilingen

Eerstkomende veilingen

Antiek:

*Zondagen 1 september - 13 oktober -
24 november*

Muziekinstrumenten:

Zondag 6 oktober

Wijnen:

*Zondagen 15 september - 20 oktober -
8 december*

telkens om 14 uur

Gerechtelijke expertises

*(Gratis expertise van uw wijnkelder bij verkoop)
Discreet afgehandeld - Zeer snelle uitbetaling*

Frans Van Cauwelaertlaan 179 - 157

9100 Sint-Niklaas

Tel./Fax (03) 777 42 68

Tel. Zaal (03) 776 90 77

*(Zeer regelmatig kunst- en antiekveilingen
alsook inboedels)*

De geboorte van Blake en Mortimer, 50 jaar geleden
8 oktober tot 5 januari 1997

E.P. Jacobs hemam het door de Nazi's gecensureerde werk van Alex Raymond, "Flash Gordon" en creëerde nadien, als opvolger "De U-straat". Twee strips uit de volle oorlogsperiode. Ook zijn eerste "Blake en Mortimer"-sagarond de "Zwaardvis" is een weerspiegeling van deze nog "warme" oorlog. In de vijftiger jaren wordt het oeuvre van Jacobs een afspiegeling van de Koude Oorlog en de daarmee gepaard gaande angstideeën.

Centrum voor Beeldverhaal
Zandstraat 20, 02/219.19.80
Open: dagelijks van 10 tot 18u., gesloten op maandag

Bloemen in de schilderkunst van de 16de tot de 20ste eeuw
25 september tot 3 november

In de Noord-Europese kunst ontwikkelde de bloemschilderkunst zich in de 17de eeuw tot een ware specialiteit. Een grote verscheidenheid aan soorten werd met een verrassende zin voor realisme in beeld gebracht. Bovendien hadden veel bloemen ook een symbolische betekenis. Vandaar dat bloemen werden afgebeeld in portretten en taferelen, vaak in rechtstreekse relatie tot het onderwerp. In de 19de en 20ste eeuw kende de bloemen- en stillevenschilderkunst een ware explosie. Talrijke onbekende kunst-

"Bloementuil in een gebeeldhouwde vaas", Jan Frans Elkaerts (doek, 90x71 cm). Tentoonstelling "Bloemen in de schilderkunst van de 16de tot de 20ste eeuw".
Foto: Galene van het Gemeentekrediet.

naars schilderden bloemen om den brode, maar ook grote kunstenaars als Van Gogh, Gauguin en Picasso en dichter bij huis Ensor, Wouters en Gust de Smet beoefendden het genre. De tentoonstelling in de Galerie van het Gemeentekrediet is ingericht in samenwerking met het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen en illustreert aan de hand van een 80-tal kunstwerken diverse aspecten van de bloemschilderkunst.

Galerie van het Gemeentekrediet
Passage 44, Brussel
Open: dagelijks van 11 tot 18u., gesloten op maandag
Toegang: gratis

Marionetten vertellen ...
27 september tot 12 januari 1997

Van het marionettentheater "Tijlone" bezit de afdeling Volkskunde van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in de Hallepoort een mooie verzameling poppen, decors en toebehoren. Maar ook van het marionettentheater Van West-Weersch uit Sinaai-Waas, het oudste rondreizende marionettentheater uit Vlaanderen, zijn de decors en marionetten terug te vinden in de verzameling. Het nieuwe boek met getuigschriften van de gemeenten waar vertoningen werden gegeven, begint in 1828. De Luikse marionetten komen van de Luikse theaters. Deze vormt een mooi overzicht van traditionele

marionetten uit de periode 1825-1955. De Brusselse marionetten zijn draadpoppen aan een stang. Ze zijn gemaakt van papierdeeg, plaaster, stro en jute. De Luikse marionet wordt met een enkele stang bewogen en is uit berken-, dennen, of eikenhout gesneden.

Hallepoort
Zuidlaan, 1000 Brussel, 02/534.25.52
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag en feestdagen
Toegang: 120 - 80 - 50,-BF

"Karel de Grote", Luikse marionet, theater Impérial. Tentoonstelling "De marionetten vertellen...".
Foto: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

Boeddha's van Siam. Kunstschaten uit het koninkrijk Thailand
11 oktober tot 16 februari 1997

Thailand was eeuwenlang omgeven door grote koloniale machten. Vanaf de zeventiende eeuw werden er Franse missie- en Engelse en Hollandse handelsposten opgericht. Toch kon Thailand steeds zijn onafhankelijkheid behouden en een eigen karakter bewaren. De kunstschaten die te zien zijn in het Jubelparkmuseum dateren van het tweede millennium v.C. tot de 19de eeuw. Monumentale stenen en bronzen sculpturen staan opgesteld naast symbolische voorwerpen als blijvende getuigen van het boeddhisme. De stukken illustreren de belangrijkste stijlen uit de koninkrijken Sukothai, Ayutthaya en Bangkok. Enkele beelden vertonen duidelijk Khmer-stijlinvloeden. De rijkdom van Siam, de oude benaming voor Thailand, is aanwezig met koninklijk goud, gouden boeddha's en reliëfhouders met ingelegde stenen gevonden in een schatkamer onder een stoepa. De schilderkunst is vertegenwoordigd met enkele typische grote schilderijen die als banieren werden opgehangen. Ze verhalen het leven van Boeddha en taferelen uit het "Ramakien", de Thaise benaming voor het "Rāmāyana".

Boeddha in bhumiṣṛsa-mudra. Vroege Ayutthaya-stijl. U Thong C-type, 14de-15de eeuw. Nationaal Museum Bangkok. Tentoonstelling "Boeddha's van Siam".
Foto: Dirk Bakker.

Ook de maskers en de schaduwpoppen uit het Thais theater zijn geïnspireerd op dit bekende Indische epos.

Jubelparkmuseum
Jubelpark 10, 1040 Brussel, 02/741.73.08
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag, 1 en 11 november, 25 december en 1 januari.
Toegang: 250,-BF - 200,-BF - 120,-BF
Rondleidingen: 02/741.72.68

"Het bekoorlijke is mooi". Irene, Scut, Magritte and C°
tot 15 december

Precies twintig jaar na zijn vriend René Magritte overleed op 15 augustus 1987 Louis Scutenaire. Gedurende zijn hele leven bezocht Scut samen met zijn echtgenote Irène Hamoir de wereld van Belgische en buitenlandse surrealisten. Scut verzamelde meer dan honderd schilderijen, objecten en tekeningen van Magritte, Mesens, Mariën, Eemans, Permantier, Simon, Baes, Graverol, Van Assche en andere surrealisten. En Scut en Irène hadden ook aandacht voor de "jongere generatie" met Alechinsky, Danielle, Delcol, Bossut, Brenta en Stas. Deze collectie bevindt zich nu in het Museum voor Moderne Kunst, de verzameling boeken van de bibliotheek Scut en het archiefmateriaal gaan naar de Koninklijke Biblioth. Albert I. De tentoonstelling toont een selectie van 125 werken, waaronder een prestigieus ensemble gerealiseerd door Magritte. Het zijn 23 schilderijen, 26 gouaches, tekeningen, een beschilderde fles en

"Bel Canto", 1938, René Magritte. Copyright Charles Hersovic c/a Sabam, 1996.

een sculptuur. Deze werken, waaronder het bekende "Portret van Paul Nougé" en "De ontdekking", situeren zich tussen 1927 en 1958. Maar er zijn ook doeken uit de "vache"-periode die groot schandaal verwekten, zoals "De hongersnood" en "De psycholoog".

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Museum van Moderne Kunst Koningsplein 1-2, 1000 Brussel, 02/508.34.50
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 150,-BF - 120,-BF - 80,-BF

S.O.S. Schilderijen op paneel

4 oktober tot 8 december

geselecteerd en toevertrouwd aan gespecialiseerde restaurateurs. Schilderijen op paneel zijn bijzonder onderhevig aan klimatologische omstandigheden. Panelen zijn immers samengesteld uit een aantal opeenvolgende lagen, -houten drager, preparatielaag, picturale lagen en vernislaag-, die elk op een eigen manier reageren op vochtigheid en droogte. Hierdoor kunnen ernstige barsten in het hout en bijgevolg craquelures in het verfoppervlak ontstaan. De resultaten van de restauraties zijn nu in herwonnen glorie te bewonderen. U ziet onder meer de beroemde "Madonna" van J. Fouquet (collectie Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen), het "Festijn" van H. Van Baelen, de "Heilige Familie"

EDMOND GOLBERT

oudheden
antiquaire-expert

*Stilleven met bloemen (afmetingen 46 X 68 cm)
Frans Mortelmans (Antwerpen 1865-1936)*

Hoek Leopoldstraat en Arenbergstraat 16
2000 Antwerpen
Tel. en fax: (03) 232 05 67

Lid van de Kamer der Antiquairs van België en de Cinoa

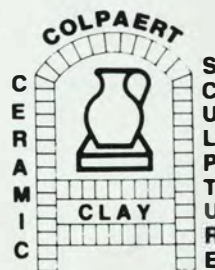

J. Fouquet, "Madonna met kind", 1455 (eik: 94x85,5cm). Tentoonstelling "S.O.S. Schilderijen op paneel".
Copyright A.C.L.-Brussel

In 1994 lanceerde het Fonds voor het Roerend cultureel erfgoed van de Koning Boudewijnstichting de campagne "S.O.S. Schilderijen op paneel" voor de conservatie en restauratie van schilderijen op paneel. Twintig werken daterend uit de 15de tot de 17de eeuw en afkomstig uit de verzamelingen van verschillende kerken en musea in België, werden

van J. Van Cleve en een 17de-eeuwse clavecimbel versierd met landschappen van A.F. Vandermeulen, hofschilder van Lodewijk XIV.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Museum van Oude Kunst Koningsplein 1-2, 1000 Brussel, 02/508.34.50
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 150,-BF - 120,-BF - 80,-BF

De Gentse Vuurvaste Produkten BVBA (sinds 1854)

COLPAERT

Ceramic & sculpture materials

Kwaliteitsbenodigheden voor de keramist, pottenbakker en beeldend kunstenaar
Gratis prijslijst/katalogoog op eenvoudige aanvraag

Open: dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 12.30 en 13.30 - 17.30 uur
zaterdag: 9.30 - 12.30 uur
Gesloten: iedere maandag

Groendreef 51, B-9000 Gent
Tel. (09) 226 28 26 - Fax (09) 237 00 67

Belgische elegantie
tot 31 december

De Belgische modehuizen kenden hun grootste faam vanaf de eeuwwisseling tot aan de Eerste Wereldoorlog. Centrum van het Belgische modegebeuren was Brussel dat zich, in tegenstelling tot andere Europese hoofdsteden, vooral naar Parijs richtte. De tentoongestelde kledingstukken dragen de naam van hun ontwerper en komen voornamelijk uit Brusselse ateliers als "Hirsh & Cie", "Degrox & Parys" of "Watrigant-Thévenet". Het gaat bijna altijd om kleding voor speciale gelegenheden: avondjaponnen, staatsieklere, bruidsjaponnen, die zorgvuldig van moeder op dochter werden bewaard maar soms slechts op het nippertje ontsnapt zijn aan de spelende kleinkinderen.

31 maart). Zaterdag, zondag en feestdagen van 14u. tot 16u30. Gesloten op woensdag.

Museum voor het Kostuum en de Kant

Violetstraat 6, 1000 Brussel, 02/279.49.10
Open: maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag van 10u. tot 12u30 en van 13u30 tot 17u. (16u. van 1 oktober tot

Deurne

David Huycke
tot en met 13 oktober

Het Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum besteedt voortaan jaarlijks een deel van het aankoopbudget aan een hedendaagse creatie die speciaal voor de museumcollectie wordt gemaakt: de Sterckshofopdracht. De eerste Sterckshofopdracht werd toegewezen aan David Huycke (*1967). Deze jonge edelsmid kreeg in 1990 de Provinciale Prijs voor Kunstambachten van Oost-Vlaanderen en in 1994 de VIZO-prijs Henry Van de Velde voor Jong Talent. Voor het museum ontwierp David Huycke een tienschalenet in gemat en zwart zilver.

Cultureel Centrum Deurne (Rix)
de Gryspeerdtstraat 86, 2100 Deurne, 03/325.66.00
Open: maandag tot vrijdag van 14 tot 17u., zaterdag en zondag van 14 tot 18u.
Toegang: gratis

IgAg (één gram zilver)
8 oktober tot 24 november

Met de verrassend nuchtere titel "IgAg", de scheikundige omschrijving van één gram zilver, willen de organisatoren aanduiden dat deze tentoonstelling om meer gaat dan om het tonen van hedendaags zilversmeedwerk. 1 gram zilver is een bijzonder kleine hoeveelheid. Het ziet er uit als een mat en vuil klompje metaal, totaal waardeloos als belegging, en het kan moeilijk op de conventionele manier (smelten, smeden en solderen) bewerkt worden. 30 hedendaagse kunstenaars gaan de confrontatie met het kleine hoopje zilver aan en stellen daarbij hun "ambacht" in vraag.

Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum
Hooftvunderlei 160, 2100 Deurne
Open: dagelijks van 10 tot 17u30. Gesloten op maandag, open op maandag 11 november

Geel

Het gelaat van Geel
28 september tot 2 november

In de periode 1979-1980 maakte Hugo Minnen een reeks foto's over de Geelse gezinsverpleging. De tentoonstelling omvat een 50-tal foto's die elk op hun manier de franciscaanse eenvoud uitstralen."

Cultureel Centrum De Werft - Oude Stadhuis
Markt, 2440 Geel, 014/57.08.66
Open: donderdag (14-16u.), vrijdag (16-20u.) en zaterdag (10 tot 12u. en 14 tot 17u.)
Toegang: gratis

TIC

TIJDSCHRIFT VOOR INDUSTRIËLE CULTUUR

- HET ENIGE ALGEMENE TIJDSCHRIFT OVER INDUSTRIËEL ERFGOED IN VLAANDEREN ... EN ELDERS
- RIJK GEÏLLUSTREERD
- VERSCHIJNT 4X PER JAAR

JAARABONNEMENT VOOR 4 NUMMERS
500 FR + 100 FR PORTKOSTEN

STORTEN OP REKENING NUMMER 001-0951892-10
ASLK MET VERMELDING : VIAT vzw 9000 GENT

EEN UITGAVE VAN VZW VIAT OUDVEST 18 9000 GENT TEL 09/223 59 69 FAX 09/233 07 39

Foto: Hugo Minnen

Gent

Muranoglas uit de 20ste eeuw - Van kunsthandwerk tot design

12 oktober tot 12 januari

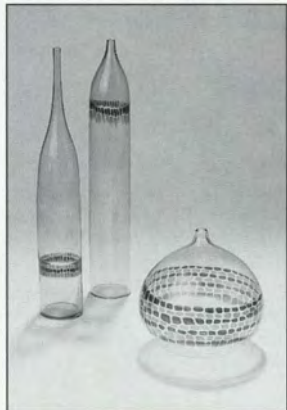
Het eigenlijke begin van het Muranoglas vinden we terug in 1291. Toen werd namelijk beslist dat alle glasblazenij verspreid over geheel Venetië zich op het eiland Murano moesten vestigen, enerzijds omwille van het brandgevaar, maar anderzijds ook om beter

controle te kunnen uitoefenen op het angstvallig bewaarde geheim van de glassamenstelling en het glasblazen. De bloeitijd van het Venitiaans glas situeert zich begin van de 16de eeuw. Naar het einde van de 17de eeuw vestigen steeds meer glasblazers zich in andere landen waar ze werken "in de stijl van Venetië": "à la façon de Venise".

Vandaag zijn er op Murano nog steeds meer dan 3000 glasblazers. Er wordt nog steeds zuiver handmatig gewerkt, met traditionele technieken.

Museum voor Sierkunst en Vormgeving
Jan Breydelstraat 5, 9000
Gent, 09/225.66.76
Open: dagelijks van 9u30 tot 17u., gesloten op maandag
Toegang: 100,-BF
(permanente collectie inbegrepen)

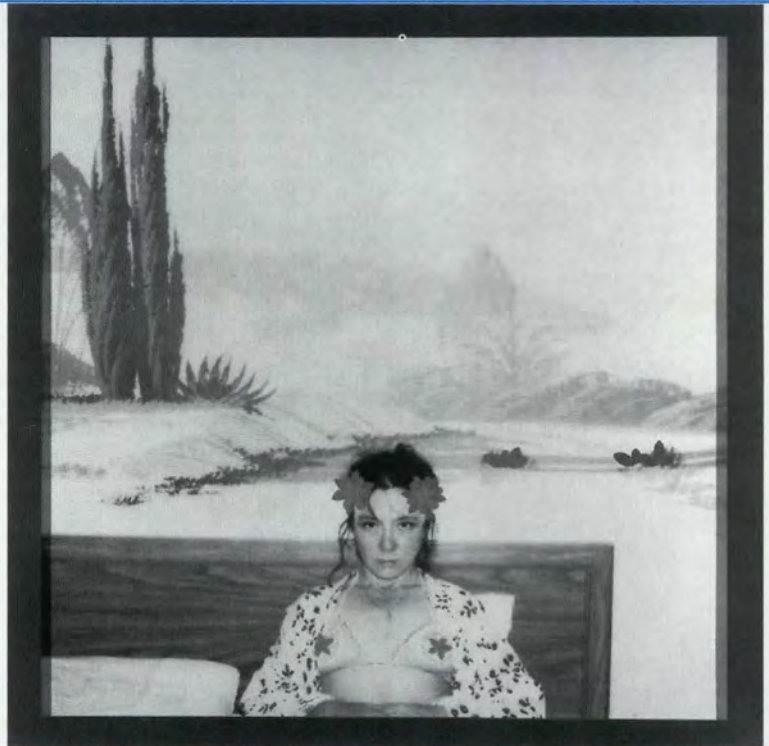
Vazen. Vistosi, Peter Pelzel, 1962.
Vrij geblazen, Murrinetechniek.
Tentoonstelling "Muranoglas uit de 20ste eeuw. Van kunsthandwerk tot design". Foto: Frank Michta.

TENTOONSTELLINGEN de Warande

van 28 september tot en met 3 november 1996

LILIANE VERTESSSEN

i.s.m. Openbaar kunstbezit in Vlaanderen

dagelijks vrij toegankelijk van 14.00 u. tot 18.00u.,
zondag van 10.00 u. tot 12.00 u.
en van 14.00 u. tot 18.00 u.,
maandag gesloten.

Catalogus beschikbaar.
de Warande, Warandestraat 42, 2300 Turnhout.
Tel.: 014 - 41 94 94 Fax.: 014 - 42 08 21

**700 Jaar Augustijnen.
Een kloosterorde schrijft
geschiedenis**

28 september tot 5 januari
1997

Een driehonderd kunstwerken van hoge kwaliteit (schilderkunst, edelsmeedkunst, miniatuurkunst, textilia, enz.) evoceren de bewogen geschiedenis van de Orde der Augustijnen in de Lage Landen en te Gent in het bijzonder. Het rijke, maar nooit eerder tentoongestelde kunsthistorisch patrimonium van het Gentse Sint-Stefanus klooster staat hierbij centraal. Het is immers het enige convent van de eens zo bloeiende Provincia Belgica dat de storm van de Franse revolutie heeft overleefd. De schatten uit het kloosterbezit zijn aangevuld met topstukken uit binnen- en buitenland. Een uitgebreide wetenschappelijke publicatie begeleidt de tentoonstelling.

Centrum voor Kunst en Cultuur - Sint-Pietersabdij
St.-Pietersplein, 9000 Gent
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag, 25 en 26 december, 1 en 2 januari 1997

Interieur van de bibliotheek van het Sint-Stefanus klooster te Gent.
Foto: Centrum voor Kunst en Cultuur.

Mens en machine
tot 29 september

Het ontwerpen en het maken van werktuigen is sinds mensenheugenis verbonden met de esthetische behoefte van de mens. Van topniveau is het werk van kunstenaar-architect-uitvinder Leonardo da Vinci. All-round-kunstenars vandaag zijn Jean Tinguely, Pol Bury en Panamarenko, hun machines verrichten echter niets productiefs. Met deze voorkennis en met het uitgangspunt gebruiksvoorwerpen te maken uit machine-onderdelen togen de studenten grafische vormgeving van de Gentse Academie aan het werk.

Museum voor Industriële Archeologie en Textiel
Minnemeers 9, 9000 Gent,
09/223.59.69
Open: dagelijks van 9u30 tot 17u., gesloten op maandag

Hasselt

Schatten van de Virga Jesse
tot 20 oktober

De tentoonstelling situeert Virga Jesse in de geschiedenis aan de hand van een verscheiden keuze aan zilverwerk, kostbaar textiel, schilderijen

en gravures. Bovendien is er aandacht voor het Sacrament van Mirakel dat ook in Hasselt intens vereerd werd en meermaals werd meedragen in de zevenjaarlijkse ommegang.

Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof

Jenever in de Lage Landen
21 september tot 31 december

De geschiedenis van de jenever vangt aan in de 13de eeuw wanneer Jacob van Maerlant in zijn "Der Naturen Bloeme" de jeneverboom en de lofzing van zijn medicinale toepassingen. De jeneverbes zou de melancholie verdrijven en bijzonder effectief zijn tegen buikkrampen. In dezelfde periode zorgden de alchemisten voor de verspreiding van de destilleerkunst. Tijdens de pestepidemie van 1347 werden op grote schaal jeneverhout en jeneverbessen gebruikt, zowel preventief als curatief. Men brandde het hout om de lucht te reinigen, dronk jeneverbessen gekookt in wijn of gebruikte jeneverbesolie in "pestneuzen". Naar analogie met het branden van wijn ging men ook bier en mede distilleren. Op het einde van de 16de eeuw was de "gebranden wijn" niet langer een genees- maar een genotsmiddel.

Nationaal Jenevermuseum
Witte Nonnenstraat 19, 3500 Hasselt, 011/24.11.44
Open: dinsdag tot vrijdag van 10 tot 17u. Zaterdag, zondag en feestdagen van 14 tot 18u. Geleide en groepsbezoeken volgens afspraak.
Toegang: 90,-BF met gratis borrel

Hasselts zilver
tot 20 oktober

Een geduldige speurtocht in de archieven en een discrete zoektocht bij tientallen eigenaars, waaronder kerken, schuttersgilden en particulieren, hebben een rijke verzameling zilveren objecten geogst. Ook kent men nu bij naam tal van zilvermeden uit het Hasseltse. In de geïllustreerde catalogus worden biografische gegevens en de verzamelde kunstobjecten

verweven tot een boeiend historisch verhaal. Maar tijdens de speurtocht stelde men ook vast dat er sinds enkele jaren opnieuw creatieve zilvermeden in Hasselt werkzaam zijn. Hun hedendaagse creaties worden naast deze van hun historische voorgangers gepresenteerd.

**20 x 2
vrijkaarten**

Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof
Maastrichterstraat 85, 3500 Hasselt, 011/24.10.70
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur, weekend en feestdagen van 14 tot 18 uur. Gesloten op maandag
Toegang: 90,-BF - 70,-BF

Theepot van Frederic Hendrik Arnold (1722-1786). Museum Stellingwerff-Waerdenhof, Hasselt.
Foto: Eddy Donkers

Kortrijk

Damast
17 oktober tot 15 december

Damast is een weeftechniek waarbij een tekening kleur op kleur wordt ingeweven. In Kortrijk pasten de wevers deze techniek toe op linnen. Damasten toonden de rijke tafels. Het waren luxeproducten die tot ver buiten onze grenzen bekendheid genoten. De verzameling damast van de Stedelijke Musea Kortrijk telt zo'n 450 stuks en is daarmee de grootste in België. Voor de tentoonstelling "Damast" worden de honderd mooiste aanwinsten van de laatste tien jaar uitgepakt.

Groeningeabdij
Houtmarkt, 8500 Kortrijk,
056/25.78.92
Open: dagelijks van 10 tot 12u. en van 14 tot 17u.
Gesloten op maandag
Toegang: gratis

Lier

Filips de Schone en Johanna van Castilië in de kunst van hun tijd
tot 31 oktober

500 jaar geleden, op 20 oktober 1496, trad te Lier Filips de Schone in het huwelijk met Johanna van Castilië. De tentoonstelling in het Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly brengt een overzicht van de portretten van Filips de Schone en Johanna van Castilië, ontstaan tijdens hun leven. Omdat het niet haalbaar was de originele

Filips de Schone en Johanna van Aragon afgebeeld op de "koninklijke" glasramen in de Sint-Gummaruskerk te Lier. Deze ramen werden geschonken door keizer Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel bij diens blijde intrede te Lier als hertog van Brabant in januari 1516. Ze werden geplaatst in 1519.
Foto: Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly.

kunstwerken naar Lier te halen wordt gewerkt met fotografische vergrotingen, tekeningen, miniaturen, prenten, beeldhouwwerk, wandtapijten, munten en zegels.

Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly
F. Van Cauwenberghstraat 14, 2500 Lier
Open: dagelijks van 10 tot 12u. en van 13u30 tot 17u., gesloten op maandag en vrijdag
Toegang: 40,-BF, 20,-BF voor groepen en reductiehouders, gratis voor scholen

Lokeren

Auromatic. Filip Naudts
tot 23 oktober

Het werk van Filip Naudts bestaat uit gesuggereerde emoties, gevisualiseerd op voornamelijk anonieme vrouwelijke figuren. Deze werden geplaatst in een pseudo-tijdloos decor van nostalgie en melancholie.

Foyer Cultureel Centrum
Kerkplein 5, 9160 Lokeren
Open: tijdens de kantooruren en voor, tijdens en na manifestaties
Toegang: gratis

"Lien", 1996. 'GUARDIA LA FOTOGRAFIA, foto: Filip Naudts.

Van Academie tot Stedelijk Museum
tot 24 november

Het eerste luik van deze historische tentoonstelling belicht de architectuur van het gebouw en de verbouwingen. Het tweede luik van de expositie geeft een overzicht van de collectie, de Museumcommissie en haar werking, de tijdelijke tentoonstellingen en enkele merkwaardige gebeurtenissen uit de 100-jarige geschiedenis van het Museum. De belangrijkste schenking is ongetwijfeld de negentiende-eeuwse boekencollectie van de oude Academie van Lokeren.

Stedelijk Museum
Bovenzaal, Markt 15A, 9160 Lokeren, 09/348.99.02
Open: zondag van 10 tot 12 en van 14 tot 17 uur.

Mechelen

Hedendaagse Karakter- en Kunstenaarspoppen
tot 6 oktober

De porseleinen poppen uit de 19de eeuw zijn een perfecte weergave van het beeld van het ideale kind: schattig, mooi en netjes. Op het einde van de 19de eeuw volgt een reactie op dit Victoriaanse ideaalbeeld. Kleine meisjes kregen een eigen identiteit en hun poppen volgden. Marion Kaulitz exposeerde in 1908 in München de eerste "karakterpoppen". Elke pop had zijn of haar eigen

markt wordt uit de doeken gedaan. En tenslotte wordt ook aandacht besteed aan de hedendaagse ontwerpers die bewust "oude" materialen in hun designs verwerken.

Provinciaal Textiel- en Kostuummuseum Vrieselhof
Schildesteenweg 79, 2520 Oelegem-Ranst, 03/383.46.80

Oostende

Van Ensor tot Delvaux
5 oktobertot 2 februari 1997

Het Provinciaal Museum voor Moderne Kunst (PMMK) in Oostende viert haar 10de verjaardag met de prestigieuze tentoonstelling "Van Ensor tot Delvaux". Daarbij wordt gefocust op de markantste figuren in de evolutie van de Belgische kunst. James Ensor (1860-1949) riep de moderne kunst in het leven. Vreemd is dat juist ontgoocheling en onbegrip bij publiek en kunstcritici Ensor naar nieuwe picturale mogelijkheden dreven. Vanaf 1886 behandelde hij de

René Magritte
Le plagiat, 1940
Privé collectie; © Sabam 1996

christelijke thematiek op een originele manier, satire en parodie werden prominenter en zijn eigen persoon werd het onderwerp van paradigmatische werken. Léon Spilliaert (1881-1946) bewonderde Ensor, maar benaderde de kunst op een heel persoonlijke symbolistische wijze. Door zijn mysterieuze toets binnen het symbolisme baande hij de weg voor het surrealisme, waarvan René Magritte de exponent werd. Constant

Perneke (1886-1952) kende Spilliaert goed, hij nam zelfs zijn intrek in diens atelier. De jaren van ballingschap in Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog waren beslissend voor Permekes expressionistische stijl en hij dreef het expressionisme in Vlaanderen tot de spits. In 1924 ontdekte René Magritte het surrealisme in het werk van de Chirico. In de

21, 22, 23, 28, 29
SEPTEMBER 1996

11de ANTWERPSE
ANTIËK- &
KUNSTBEURS

BOUWCENTRUM
Jan Van Rijswijcklaan 191

Openingsuren :
Zaterdag : 11 tot 19 u.
Zondag : 11 tot 19 u.
Maandag : 15 tot 20 u.

Tijdens de beursdagen EXPERTEN AANWEZIG

GRATIS EXPERTISE van meegebrachte stukken (1 voorwerp per bezoeker) op maandag 23 september van 14 tot 18 u.

Organ.: N.V. MARU - 03/324.62.99

karaktertje en aan de pop kon men zien of die blij, nijdig of kwaad was, of verdriet had.

Speelgoedmuseum
Nekkerspoel 21, 2800 Mechelen, 015/55.70.75
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag
Toegang: 150,-BF - 100,-BF

Oelegem-Ranst

Onsterfelijke stoffen. Hergebruik en recyclage van kleding en textiel
tot 30 november

Oude en minder oude textilia die hermaakt, hersteld en veranderd zijn, vormen de basis voor deze tentoonstelling. Een 18de-eeuwse voering in een 19de-eeuws kostuum, een trouwjapon uit 1770 bewaard in de vorm van een kazuifel,... De geschiedenis van de Antwerpse oude klerkopers op de Vrijdag-

iconografie van Magritte domineren metaforen en metamorfosen. Zowel Ensor als Magritte hadden een uitgesproken zin voor "mise-en-scène". Het werk "L'étonnement du masque Wouse" (1891) van Ensor en "L'histoire centrale" (1926) van Magritte illustreren dit ten volle. Beiden waren eveneens gefascineerd door de fantastische literatuur en door

EA. Poe in het bijzonder. Paul Delvaux (1897-1994) vertrok vanuit het expressionisme en evolueerde naar een irreëel dromerige stijl die aan zijn werk een magische dimensie geeft. Mythologie en droombeelden vormen zijn voornaamste onderwerpen. De impact van deze kunstenaars, zowel op nationaal als op internationaal niveau, is hoe langer hoe duidelijker zichtbaar.

Elke kunstenaar is vertegenwoordigd met een dertigtal schilderijen, afkomstig uit de belangrijkste openbare collecties, musea en privéverzamelingen. Op wandelafstand van het PMMK liggen het Ensorhuis en het Museum voor Schone Kunsten waar grafisch werk en personalia van de vijf kunstenaars te zien zijn. De toegangskaart "Van Ensor tot Delvaux" geldt ook voor deze locaties.

Museum voor Moderne Kunst
Romestraat 11, 8400 Oostende, 059/56.45.99
Open: dagelijks van 10 tot 18 uur. Gesloten op maandag en op 1 januari
Toegang: 300,-BF - 200,-BF - gratis.
Ticketreservaties en rondleidingen op aanvraag: 059/56.45.99
Museum voor Schone Kunsten, Wapenplein, 8400 Oostende
Ensorhuis, Vlaanderenstraat, 8400 Oostende.
De NMBS biedt tegen verminderde prijs een gecombineerde trein-toegangskaart aan.

op de tentoonstelling. Deze expositie werd opgesteld in de Venetiaanse Gaanderijen aan de Zeedijk.

Venetiaanse Gaanderijen
Zeedijk, 8400 Oostende
Open: dagelijks van 10 tot 19 uur, vrijdag van 10 tot 22 uur
Toegang: 100 - 50 - 30 - gratis
Rondleidingen op aanvraag: 059/80.55.00

Constant Permeke
Naakt met neerbuigend hoofd, 1926
Privé-collectie; © Sabam 1996

Paul Delvaux
La lampe, 1945
Privé-collectie; © Stichting Paul Delvaux

De Baden van Oostende
James Ensor, satiricus
tot 29 september

James Ensor beschrijft in "Mes écrits" hoe de avant-garde kunstvereniging "La Libre Esthétique" zijn tekening "Baden te Oostende" weigerde te tonen op een van haar tentoonstellingen. Men vond de tekening te choquerend. Koning Leopold II moest tussenkomen om de tekening alsnog toe te laten

Oudenburg

Moderne Religieuze Kunst
tot 29 september

De tentoonstelling brengt een overzicht van Vlaamse religieuze kunst tussen 1896 en 1996, zowel schilderkunst als beeldhouwkunst. De tentoongestelde werken zijn afkomstig uit het Museum voor Moderne Religieuze Kunst van het Bisdom Brugge dat momenteel gesloten is.

Stedelijk Museum (Abtsgebouw)
Marktstraat 25, 8460 Oudenburg, 059/26.60.27
Dagelijks van 14 tot 18 uur
Toegang: 50,-BF - 25,-BF

Zopas verscheen

Hedendaagse schilders in Nederland en Vlaanderen

In dit kunstboek geven de kunstcritici Elly Stegeman en Ludo Bekkers een beeld van de hedendaagse schilderkunst in Nederland en Vlaanderen. Het boek bestaat uit twee algemene inleidingen en vijftieng profielen.

Het is verkrijgbaar in het Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans en telt 128 bladzijden. Het bevat 35 fraaie illustraties in kleur.

Kostprijs: 690 BEF / f 38,-

Te bestellen bij:

Stichting Ons Erfdeel
Murissonstraat 260
B-8931 Rekkem (België)
Tel. (056) 41 12 01
Fax (056) 41 47 07

Nocturne

Van Ensor tot Delvaux

in het Museum voor Moderne Kunst
Romestraat 11,
Oostende
op 24 oktober
om 19u30

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen nodigt 20 OKV-abonnees uit voor een bezoek aan de tentoonstelling "Van Ensor tot Delvaux" o.l.v. Willy Van den Bussche, hoofdconservator van het Museum voor Moderne Kunst, Oostende.

Wie deze exclusieve nocturne wil meemaken, kan een gele briefkaart sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Grote Markt 46, 9100 Sint-Niklaas.

Gelieve op de gele briefkaart uw telefoonnummer te vermelden en aan te duiden of u met één of twee personen wenst te komen.

De deelnemers aan de nocturne "Van Ensor tot Delvaux" worden uit de ingezonden gele briefkaarten geloot op 25 september. De winnaars worden persoonlijk verwittigd.

Sint-Gillis

Paul Dubois (1859-1938)
23 oktober tot 15 december

De beeldhouwer Paul Dubois was nauw betrokken bij het schitterende artistieke leven in het Brussel van het einde van de 19de eeuw. Hij leerde zijn stiel bij Charles Van der Stappen, was stichtend lid van Les XX en bevriend met de grote kunstenaars van zijn tijd. Opdrachten voor openbare en funeraire monumenten bevestigden de erkenning van zijn talent (de Mérode monu-

ment, 1897, Martelaarsplein; monument voor Edith Cavell, 1920, Ukkel). Onder invloed van de Art Nouveau ging hij zich tevens op de sierkunsten toeleggen. Hij creëerde kleine sierobjecten die gunstig werden onthaald op de tentoonstellingen van La Libre Esthétique.

Hortamuseum
Amerikaansestraat 25, Sint-Gillis, 02/537.16.92
Open: dagelijks van 14 tot 17u30. Gesloten op maandag en op feestdagen

Foto: Hortamuseum

Sint-Niklaas

Hugo Claus
15 september tot 27 oktober

Naar aanleiding van de uitreiking van de Paul Snoek poëzieprijs 1996 op 19 oktober e.k. worden verschillende tentoonstellingen georganiseerd. Eén van de grote ontmoetingen in het Paul Snoekproject is de tentoonstelling rond het

dubbeltalent Hugo Claus, auteur en plastisch kunstenaar. Zo zal er literair werk van Claus te zien zijn, waaraan kunstenaars als Alechinsky, Appel, Corneille, Raveel, D'Haese, Reinhoud, Joostens, Pepermans en anderen hun artistieke bijdrage hebben toegevoegd. Ook beeldend werk van Claus en dat van Pemath, De Coninck en Campert wordt getoond. In de Stedelijke Openbare

Bibliotheek werd een representatief overzicht van het literaire werk met verschillende bibliofiele en andere uitgaven rond de figuur van Paul Snoek opgesteld.

Stedelijk Museum Zwijgershoek
Regentiestraat 61-63, 9100 Sint-Niklaas, 03/777.29.42
Open: dagelijks van 14 tot 17 uur, zondag van 10 tot 17 uur. Gesloten op maandag

Foto
Herman Selleslags

Bio- & Bibliografie van Paul Snoek

27 september tot 15 oktober

Bij de eerste editie van de Paul Snoek Poëzieprijs in 1991 werd een dergelijke overzichtstentoonstelling reeds in bescheidener formaat opgezet. In 1996 wil de bibliotheek van deze tentoonstelling een ruimer en multimediaal project maken. Leven en werk van de Wase dichter Paul Snoek worden geïllustreerd aan de hand van bibliofiele uitgaven, foto's, plastische werken, tekstpanelen, videobeelden en geluidsopnamen.

Stedelijke Openbare Bibliotheek Sint-Niklaas

Verskillende locaties in Sint-Truiden en Hasselt

Textielroute Wirework
tot 31 oktober

De vierde Internationale Betonac Prijs was een prima aanleiding tot het tentoonstellingsproject "Textielroute Wirework". De tentoonstelling van de 4de Internatio-

nale Betonac Prijs vindt plaats in de Begijnhofkerk van Sint-Truiden. De winnende werken van de vorige editie van de Betonac Prijs zijn te zien in het Capucijnenklooster van Sint-Truiden. Ook de zeven andere tentoonstellingen vinden plaats in prachtige monumenten en in parels van hedendaagse architectuur. Zowel historische als hedendaagse textielcreaties komen aan bod. "Middeleeuwse textielstructuren" zijn te zien in de Benedictijnenabdij, "Hedendaagse textielcreaties" in het Cultureel Centrum De Bogaard. Ook werden twee

opmerkelijke openluchtinstallaties opgericht, "Big Big Bamboo" van Antoon Versteegde in het Begijnhof en "Black Walls" van Marie-José Daniëls in het Damiaanhof. Het Stedelijk Modemuseum in Hasselt brengt drie tentoonstellingen: "Kant in de mode van de 17de eeuw", "Avant-garde mode" en naar aanleiding van de fotografiewedstrijd "Translumen" wordt ook gefocust op de "Transparantie in de mode". Andere musea, galerijen, culturele centra en academies bewijzen ook hun belangstelling voor het project "Textielroute Wirework" met een varieerd programma.

Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst
Begijnhofkerk, 3800 Sint-Truiden
Capucijnenklooster,
Clement Cartuyvelsstraat,
3800 Sint-Truiden

'My Shadow', Betty Cuyckx
Foto: Srefan Kellens

Cultureel Centrum De Bogaard
Capucienessenplein, 3800 Sint-Truiden
Benedictijnenabdij
Diesterstraat 1, 3800 Sint-Truiden
Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt

Sint-Truiden

Van Goud- en Zilverdraad
tot 31 oktober

Op de tentoonstelling is te zien hoe de paramenten, vanaf de zestiende eeuw tot

Schoudervêl, tweede helft van de 19de eeuw

nu, evolueerden en welke symbolische betekenis eraan verbonden is. Er waren vanuit Rome zeer gedetailleerde richtlijnen over grondstoffen en kleuren. Aan de hand van educatieve panelen en video's wordt duidelijk gemaakt wat een amict, een albe, een cingel, een manipel, een kazuifel, een dalmatiek en een koorkap zijn. Verder wordt speciaal aandacht besteed aan de franciscaner iconografie: mooi geborduurde voorstellingen van Sint-Franciscus en franciscaner heiligen op kazuifels en koorkappen.

Museum Vlaamse Minderbroeders
Capucienessenstraat 3, 3800 Sint-Truiden, 011/67.29.71
Open: dagelijks van 10 tot 12 uur en van 14 tot 17 uur, zondag van 14 tot 17 uur.
Gesloten op maandag
Toegang: 50,-BF - 30,-BF

Tongeren

Wijn! Wijn! Wijn!
tot 31 oktober

Aan het glaasje wijn dat u vandaag drinkt gaan maar liefst 7000 jaren rijke traditie vooraf. De tentoonstelling toont een stukje van die roemrijke geschiedenis en legt meteen de band met de Zuid-Limburgse wijnbouw van vandaag. Afbeeldingen op vazen, kostbaar servies, gereedschappen van toen en nu en een historisch overzicht van de grootste Zuid-Limburgse windomeinen illustreren het wijngebruik ten tijde van de Grieken en de Romeinen én de wijnbouw in Haspengouw en Voeren. Zelfs een symposionzaal en een Romeinse kroeg werden nagebouwd om een levendig idee te geven van de drinkgewoonten van de Grieken en de Romeinen. Een blik in de kelders van de vier grootste windomeinen laat u volop proeven van de groei en de betekenis van de Zuid-Limburgse wijnbouw anno 1996. Waar wijn precies vandaan komt, wat de rol was van de wijngoden Dionysos en Bacchus, of iedereen destijds wijn mocht drinken en of wijn maken nog een ambacht is of

technologisch vernuft komt u allemaal te weten tijdens deze smakelijke tentoonstelling.

Gallo-Romeins Museum
Kielenstraat 15, 3700 Tongeren, 012/23.39.14

20 gezinskaarten (ouders en inwonende kinderen tot 18 jaar)

Open: dagelijks van 10 tot 18 uur, op woensdag en donderdag tot 21 uur. Gesloten op maandagvoormiddag. Toegang: 200,-BF - 150,-BF - gratis

Turnhout

Liliane Vertessen
28 september tot 3 november

De eerste tentoonstelling van Liliane Vertessen (°1952) in de Warande in 1981 is niet onopgemerkt voorbijgegaan. Het erotische karakter van haar werk veroorzaakte enige commotie en de daarbijhorende publiciteit is de start geweest van een opmerkelijke en eigenzinnige artistieke loopbaan.

Liliane Vertessen.
Foto: Marc Hofflach

Vooral de vroege fotowerken van Vertessen zijn sterk erotisch geladen. Het lijkt a.h.w. een romantische visie op de wereld van sex en prostitutie. Vandaar komt uiteraard het cliché dat haar werk zou inspelen op het voyeurisme. Dit element is weliswaar aanwezig in haar werk, maar vormt niet de intentie van het werk. Liliane Vertessen wil de kijker niet op het verkeerde, maar op andere been zetten.

Daarvoor creëerde ze een eigen esthetiek. "Wie daar iets pervers in zien", stelt ze laconisch, "heeft problemen met zichzelf".

Liliane Vertessen maakt kunstwerken vertrekkende van foto's van haarzelf in diverse uiteenlopende rollen: een hoer, een dame, een piloot, een koningin, een filmster. Daarbij hanteert ze dikwijls tegenpolen: kwetsbaarheid en macht, hardheid en lieflijkheid, bereikbaarheid en onbereikbaarheid, ... Ze speelt de onschuld en de verleiding.

Ze bouwt haar eigen decors, ze is haar eigen kleedster, regisseur, fotograaf en model. De foto's worden naderhand door haar aangepast. Dit wil zeggen dat ze ze eventueel bijkleurt, aanvult en combineert met neon, sluiers, spiegels, veren... Op zijn extreemst voert dit haar tot een haast theatrale installatie waarbij de foto opgeslorpt wordt door een driedimensioneel geheel.

Dat haar werk soms agressief, soms kitscherig overkomt ligt eerder aan de perceptie van de kijker. Haar werk draagt verschillende betekenislagen en associaties in zich en het is aan de beschouwer om in deze gelaagdheid door te dringen en ze te interpreteren. Als het duidelijk wordt dat dit "zelfportretten" zijn, rijzen uiteraard een heleboel vragen naar het waarom en de aard van Vertessens werk. Houdt dit werk kritiek in? Speelt ze met typetjes of clichés of stelt ze werkelijk zichzelf voor? Liliane Vertessen wordt wel eens vergeleken met de Amerikaanse fotografe Cindy Sherman. Maar in tegenstelling tot deze laatste die wel degelijk de meest uiteenlopende typetjes verbeeldt, getuigt Liliane Vertessen op een eerlijke manier van

zichzelf. Haar dagelijks leven is een element binnen het geheel van haar werk. Zonder te acteren leeft ze zich in zeer uiteenlopende rollen in. Want waar het haar om te doen is, is de weergave van door haar beleefde emoties. Voor de registratie van dit verkleed- en rollenspel zijn droom en fantasie richtinggevend. Liliane Vertessen gebruikt zichzelf als spiegel voor mannen en vrouwen. Ze wil ons erop wijzen dat er nog iets anders is in het leven dan het voor de hand liggende.

JAN COOLS

De tentoonstelling "Liliane Vertessen" in de Warande is georganiseerd in samenwerking met Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen. Voor de OKV-abonnees liggen twintig catalogi klaar. Stuur een gele briefkaart naar OKV en misschien krijgt u een exemplaar thuisgestuurd

de Warande
Warandestraat 42, 2300 Turnhout, 014/41.94.94
Open: dagelijks van 14 tot 18u. Zondag van 10 tot 12u. en van 14 tot 18u. Gesloten op maandag
Toegang: gratis
Rondleidingen, educatieve folders, lespakketten... : Ninja De Westelincx, 014/41.94.94

Fotografie-circuit

Aalbeke
O.C. Aalbeke
Krugerstraat 9
• tot 10 okt.: Erik Schelstraete
• 12 okt.-7 nov.: Bart Leye
• 9 nov.-5 dec.: Marc Gomme
• 7 dec.-2 jan.: Lydie Nesvadba

Antwerpen
C.C. Luchtbal
Columbiastraat 110
• tot 8 okt.: Jerry Koninckx
• 11 okt.-5 nov.: Hubert Veldeman
• 8 nov.-3 dec.: Guy Voet
• 6-31 dec.: Stephan Vercaemer

Elicker-lk centrum
Breughelstraat 33
• tot 4 okt.: Tom Indekeu

Bornem
C.C. Bornem
St.-Amandsesteenweg 41
• tot 7 okt.: Guy Voet

9DE INTERNATIONAAL KUNSTSALON

Libramont

LIBRAMONT
Van 21 tot 29 september 96
(13 u - 19 u)

130 HEDENDAAGSE KUNSTENAARS
SCHILDERKUNST
BEELDHOUWKUNST
KUNSTAMBACHT

Belgische Ardennen :
E411 Brussel-Luxembourg, uitrit 25 bis
Info : ## 32 (0)61 - 22 39 31

• 9 okt.-4 nov.: Stephan Vercaemer
• 6 nov.-2 dec.: Tom Indekeu
Heist-op-den-Berg
C.C. Zwaneberg
Bergstraat
• tot 8 okt.: Pierre Kempe-
neer
• 11 okt.-5 nov.: Jerry Koninckx
• 8 nov.-3 dec.: Hubert Veldeman
• 6-31 dec.: Guy Voet
Heusden-Zolder
C.C. Heusden-Zolder
Dekenstraat 40
• tot 9 okt.: Xavier Rombouts
• 11 okt.-6 nov.: Pierre Kempe-
neers
• 8 nov.-4 dec.: Jerry Koninckx
• 6 dec.-1 jan.: Hubert Veldeman
Hoeselt
C.C. Hoeselt
Europalaan 2
• tot 9 okt.: Carine Steelandt
• 11 okt.-6 nov.: Xavier Rombouts
• 8 nov.-4 dec.: Jerry Koninckx
Knokke-Heist
C.C. Knokke-Heist
Meerlaan 30A, 050-61.37.61
• tot 10 okt.: Lydie Nesvadba
• 12 okt.-7 nov.: Sandra Driljeux
• 9 nov.-5 dec.: Carine Steelandt

• 7 dec.-2 jan.: Xavier Rombouts
Kortrijk
C.C. Kortrijk
Sint-Maartenskerkhof 8
• tot 10 okt.: Bart Leye
• 12 okt.-7 nov.: Marc Gomme
• 9 nov.-5 dec.: Lydie Nesvadba
• 7 dec.-2 jan.: Sandra Driljeux
Marke
O.C. Marke
Hellestraat
• tot 10 okt.: Jo Voets
• 12 okt.-7 nov.: Erik Schelstraete
• 9 nov.-5 dec.: Bart Leye
• 7 dec.-2 jan.: Marc Gomme
Menen
O.C. 't Ghelandt
Waalvest
• tot 10 okt.: Inge Sterckx
• 12 okt.-7 nov.: Jo Voets
• 9 nov.-5 dec.: Erik Schelstraete
• 7 dec.-2 jan.: Bart Leye
Sint-Truiden
C.C. De Bogaard
Minderbroedersstraat 29
• tot 9 okt.: Sandra Driljeux
• 11 okt.-6 nov.: Carine Steelandt
• 8 nov.-4 dec.: Xavier Rombouts
• 6 dec.-1 jan.: Pierre Kempeneers

Strombeek-Bever
C.C. Strombeek-Bever
Gemeenteplein
• tot 7 okt.: Hubert Veldeman
• 9 okt.-4 nov.: Guy Voet
• 6 nov.-2 dec.: Stephan Vercaemer
• 4-31 dec.: Tom Indekeu
Tielt
C.C. Tielt
St.-Michielsstraat 9
• tot 10 okt.: Marc Gomme
• 12 okt.-7 nov.: Lydie Nesvadba
• 9 nov.-5 dec.: Sandra Driljeux
• 7 dec.-2 jan.: Carine Steelandt
Turnhout
C.C. Turnhout
Warandestraat 42
• tot 7 okt.: Stephan Vercaemer
• 9 okt.-4 nov.: Tom Indekeu
Wevelgem
O.C. Wevelgem
Acaciastraat
• tot 10 okt.: Etienne Van Haevermaet
• 12 okt.-7 nov.: Inge Sterckx
• 9 nov.-5 dec.: Jo Voets
• 7 dec.-2 jan.: Erik Schelstraete

Tentoonstellingsagenda

Aalst

Centrum Netwerk - Galerij
De Ridderstraat 28,
053/78.89.81

• 14 sep.-25 okt.: Hendrik Vermeulen

Museum Oud Hospitaal

Oude Vismarkt 13,
053/70.26.60

• tot 18 sep.: "Utopia".
Papierbiënnale 1996

Aartselaar

Cultureel Centrum
della Faillelaan 34, 03/877.28.75

• 5 nov.-14 nov.: "Door de ogen van een vrouw"

Anderlecht

Erasmushuis

Kapittelstraat 31, 02/521.13.83

• 7 nov. tot 30 nov.: "Veertien onuitgegeven Spreekwoorden van Erasmus"

Centrum voor

Amateurkunsten

Veeweydestraat 24-26,
02/520.03.44

• 9 tot 30 nov.: "Kunst in cirkels"

Antwerpen

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven

Minderbroedersstraat 22,
03/232.55.80

• tot 18 sep.: "Boekenmensen".
Foto's van Marc Cels

• 15 okt.-9 nov.: Kunstschatten uit de bibliotheek van de Antwerpse hogeschool

• 14 dec.-1 maa. 1997: Camille Huysmans-tentoonstelling, n.a.v. de 125ste verjaardag van Camille Huysmans (1871-1968)

Bacob Bank

Generaal Lemanstraat 27,
03/240.04.09

• tot 28 sep.: Ivo Toreman (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Blaazuit - Tijd Cultuur

Posthoflei 3, 03/286.04.61

• tot 20 sep.: Blikvangers - Frank Toussaint (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Bernarduscentrum

Lombardenvest 23,
03/202.42.95

• 9 sep.-11 okt.: Mulugeta Tafessa, schilderijen, installaties

• 21 okt.-29 nov.: Iefke Molenstra, series

Centrum 't Elzenveld

Lange Gasthuisstraat 45,
03/223.56.28

• 12 sep.-3 nov.: Philip Aguirre Y Otegui (*Sint-Jorisparade*)

• 21 sep.-13 okt.: E. Gaston Callens, 70 jaar met zijn logboek '96 (*Prof. Sommézaal*)

• 26 okt.-17 nov.: "Peeter van Coudenbergh, apotheker-botanicus (1517-1599) en tijdgenoten, de natuur als verzamelobject in de 16de eeuw." (*Prof. Sommézaal*)

• 9 nov.-8 dec.: Vier Antwerpse kunstenaars: Maurice Gartner,

Huguette Janssens, Erik Mangelschots en Frieda van Dun (*Sint-Jorisparade*)

• 22 nov.-22 dec.: Jozef Kets, beeldhouwer

• 13 dec.-19 jan. 1997: Edward Leibovitz

Contact j vzw

Bresstraat 10, 03/216.31.38

• tot 8 okt.: "Geaderde kunst", Stewi (Stefan Winters)

Schilderijen en sculpturen

• tot 8 okt.: "Dierbaar", Kaatje Deweer

• tot 8 okt.: Ron Ritzerfeld, samengestelde schilderijen

• tot 8 okt.: "Art is a Dirty Bob", Hugo Van Goethem.

Obscene schilderijen en objecten

Cultureel Centrum Luchtbal
Columbiastraat 110,
03/542.49.40

• tot 8 okt.: Jerry Koninckx

• tot 28 nov.: Antwerpen - Den Haag, Zes kunstenaars,

verbonden aan de Vrije Academie Den Haag, zijn te gast in CC Luchtbal

Dagbladmuseum

Lombardenvest 6, 03/887.01.78

• tot 31 dec.: De ware en wrede geschiedenis van de mafia, het ontstaan ervan, het verhaal der immigranten en Amerika

• tot 31 dec.: De eerste kleurboeken rond het figuurtje "A'Bramske" (kinderatelier)

De Grote Witte Arend

Reyndersstraat 18,
03/226.31.90

• tot 11 okt.: Xavier Rombouts, Percy Seyner, Rudi Wouters, Ann De Saedeleer, Gerald Dauphin

de Singel

Desguinlei 25, 03/248.38.00

• 20 sep.-27 okt.: Wiel Arets, virologische architectuur

• 22 nov.-12 jan. 1997: Bureau d'Etudes Greisch

De Zwarte Panter

Hoogstraat 70-74,
03/233.13.45

• tot 3 nov.: Frank Maieui "De dagelijkse boodschap"; Marcel van Maele, "Keukengeheimen in 't winkeltje"; Kris Van Hemelryck, "Een dagje uit te A."

Elcker-ik Centrum

Breughelstraat 31-33,
03/218.65.60

• tot 4 okt.: Tom Indekeu

• 21 sep.-13 okt.: E. Gaston Callens, 70 jaar met zijn logboek '96 (*Prof. Sommézaal*)

• 26 okt.-17 nov.: "Peeter van Coudenbergh, apotheker-botanicus (1517-1599) en tijdgenoten, de natuur als verzamelobject in de 16de eeuw." (*Prof. Sommézaal*)

• 9 nov.-8 dec.: Vier Antwerpse kunstenaars: Maurice Gartner,

Huguette Janssens, Erik Mangelschots en Frieda van Dun (*Sint-Jorisparade*)

• 22 nov.-22 dec.: Jozef Kets, beeldhouwer

• 13 dec.-19 jan. 1997: Edward Leibovitz

Contact j vzw

Bresstraat 10, 03/216.31.38

• tot 8 okt.: "Geaderde kunst", Stewi (Stefan Winters)

Schilderijen en sculpturen

• tot 8 okt.: "Dierbaar", Kaatje Deweer

• tot 8 okt.: Ron Ritzerfeld, samengestelde schilderijen

• tot 8 okt.: "Art is a Dirty Bob", Hugo Van Goethem.

Obscene schilderijen en objecten

Cultureel Centrum Luchtbal
Columbiastraat 110,
03/542.49.40

• tot 8 okt.: Jerry Koninckx

• tot 28 nov.: Antwerpen - Den Haag, Zes kunstenaars,

verbonden aan de Vrije Academie Den Haag, zijn te gast in CC Luchtbal

Dagbladmuseum
Lombardenvest 6, 03/887.01.78

• tot 31 dec.: De ware en wrede geschiedenis van de mafia, het ontstaan ervan, het verhaal der immigranten en Amerika

• tot 31 dec.: De eerste kleurboeken rond het figuurtje "A'Bramske" (kinderatelier)

De Grote Witte Arend
Reyndersstraat 18,
03/226.31.90

• tot 11 okt.: Xavier Rombouts, Percy Seyner, Rudi Wouters, Ann De Saedeleer, Gerald Dauphin

de Singel
Desguinlei 25, 03/248.38.00

• 20 sep.-27 okt.: Wiel Arets, virologische architectuur

• 22 nov.-12 jan. 1997: Bureau d'Etudes Greisch

De Zwarte Panter
Hoogstraat 70-74,
03/233.13.45

• tot 3 nov.: Frank Maieui "De dagelijkse boodschap"; Marcel van Maele, "Keukengeheimen in 't winkeltje"; Kris Van Hemelryck, "Een dagje uit te A."

Elcker-ik Centrum
Breughelstraat 31-33,
03/218.65.60

• tot 4 okt.: Tom Indekeu

• 21 sep.-13 okt.: E. Gaston Callens, 70 jaar met zijn logboek '96 (*Prof. Sommézaal*)

• 26 okt.-17 nov.: "Peeter van Coudenbergh, apotheker-botanicus (1517-1599) en tijdgenoten, de natuur als verzamelobject in de 16de eeuw." (*Prof. Sommézaal*)

• 9 nov.-8 dec.: Vier Antwerpse kunstenaars: Maurice Gartner,

GALLERY
DIELEMAN
Art & Bronze International

De bronzen en stenen wereld van Léonard Dieleman

Meesterwerken van de beeldhouwkunst uit de XIXde en XXste eeuw en van de Zimbabwese Kunstenaars

Tentoonstelling en verkoop

CHÂTEAU DE PETIT-LEEZ
RUE DE PETIT-LEEZ, 129 - B-5031 GRAND-LEEZ - BELGIUM
TEL: (32-81) 64 08 66 & 64 07 32 - FAX: (32-81) 64 06 72
Open van woensdag tot zondag van 10u tot 18u. Maandag en dinsdag op afspraak.

Galerij Brabo

Desguinlei 100, 03/269.70.63

• tot 29 sep.: Liliane Vertessen

• 4 okt.-12 jan. 1997: Gilbert De Cock, schilderijen (abstracte kunst) *Herenkleding Van Noten n.v.*

Kammenstraat 18-22,
03/232.18.14

• tot 18 nov.: Fotoinstallatie Trottoir, Dominique Van Huffel

Hessenhuis

Falconnui 53, 03/232.84.28

• tot 3 nov.: Floris & Oscar Jespers, de moderne jaren

Het Bourlahuis

Nassastraat 37-41,
03/226.25.15

• 19 sep. tot 20 okt.: "Steden in beweging". Tentoonstelling met werken van de laureaten van de vijfde fotowedstrijd i.k.v. de

Zomer van de Fotografie - Prijs van de Stad Antwerpen

Jordaenshuis

Reyndersstraat 6, 03/232.84.28

• 20 sep.-27 okt.: Santiago Nasarj

• 2 nov.-15 dec.: Francine Moyé

VERKOOPZAAL

Louis-Philippe

BELANGRIJKE GEKATALOGEERDE KUNST- EN ANTIKVEILING

Uitzonderlijke gekatalogeerde kunst- en antiekveilingen op zondag 15 september 1996 om 14 uur stipt.
Tentoonstelling op 13 en 14 september van 10 tot 21 uur.

Meubilair van hoogstaande kwaliteit uit de 17de, 18de en 19de eeuw. Schilderijen, tekeningen en grafiek. Beeldhouwwerken. Europees en Oosters porselein uit de 16de, 17de, 18de en 19de eeuw. Antieke en oude Oosterse tapijten.

Dagelijks aanvaarden wij loten voor onze volgende antiekveilingen van 9 tot 18 uur. Een team experten staat te uwer beschikking. Wij komen ook ter plaatse om uw verzameling te schatten. Voor meer inlichtingen, bel ons vrijblijvend. Geïllustreerde kleurkatalogus. Elke veiling worden 20.000 uitnodigingen verstuurd.

Bondgenotenlaan 122 - 3000 Leuven
Tel. (016) 23 27 77 - Tel./Fax: (016) 23 29 15
Lid van de Syndicale Kamer der Verkoopzalen van België

Koninklijk Museum voor

Schone Kunsten

Leopold de Waelplaats,
03/238.78.09

• 24 nov.-16 feb. 1997: "Het volkten voeten uit". Naturalisme in België en Europa, 1880-1910

KB-Toren - Ferdinand

Collinzaal

Eiermarkt 20

• 15 sep.-13 dec.: Antwerpen, Antwerpenaren en het beeldverhaal

Koningin Fabiolazaal

Jezusstraat 28, 03/203.42.00

• tot 15 dec.: "De burens vieren feest". Geboorte, overgang en huwelijk bij Antwerpse bevolkingsgroepen

Mechanik Strip

St.-Jacobsmarkt 73,

03/234.23.47

• 6-30 sep.: Jan Bosschaert, auteur van "Sam" en "Diabolo"

Micheline Swajcer

Verlatstraat 14, 03/237.11.27

• tot 26 okt.: Dan Graham,

video's en maquette (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Monty

Montignystraat 3, 03/238.64.97

• tot 2 okt.: "Fragmenten"

Danny Lobe (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Museum Plantin-Moretus

Vrijdagmarkt 22, 03/233.02.94

• tot 29 sep.: Antwerpse 16de- en 17de-eeuwse polyfone muziekdrukken (muziekpublicaties van Christoffel Plantin en andere Antwerpse muziekdruckers). In het kader van het Festival van Vlaanderen - Antwerpen

Museum Vleeshuis

Vleeshouwersstraat 38-40,

03/233.64.04

• tot 15 sep.: 50 affiches van omstreeks 1900 rond het thema "Sport"

Museum voor Fotografie

Waalse Kaai 47, 03/216.22.11

• tot 15 sep.: Hans Eykelboom

• 21 sep.-17 nov.: Irving Penn - Honderd foto's (*Lieven Gevaertzaal*)

• 21 sep.-17 nov.: Denise Coenen (*Galerie*)

• 29 nov.-2 feb. 1997:

tentoonstelling rond het beroep van fotograaf in de 19de eeuw (*Lieven Gevaertzaal & Galerie*)

• 29 nov.-2 feb. 1997: Eric Peustjens (*Agora*)

Museum voor Hedendaagse Kunst Antwerpen

Leuvenstraat 32, 03/238.59.60

• tot 3 nov.: David Nash

• tot 3 nov.: Max Couper

• tot 3 nov.: Liliana Moro (*De Praktijk*)

• 22 nov.-12 jan. 97: "Above-Below the Surface". Vlaamse versus Finse kunst

• 22 nov.-12 jan. 97:

Aanwinsten van de Vlaamse Gemeenschap 1994-1995

Museum voor Hedendaagse Kunst Antwerpen, educatieve ruimte

Leuvenstraat 32, 03/238.59.60

• tot 6 okt.: Le Musée du Petit Format.

Nationaal Scheepvaartmuseum

Steenplein 1, 03/232.08.50

• tot 31 okt.: De Belgische Zeemacht

Openluchtmuseum Middelheim

Middelheimlaan 61, 2020

Antwerpen, 03/828.13.50

• tot 24 nov.: Tony Gragg

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

• tot 31 okt.: De glasramen van de kathedraal

Provinciaal Diamantmuseum

Lange Herentalsestraat 31-33,

03/231.86.45

• 1 okt.-31 okt.: Belgisch briljant.

Diamantjuwelen van Siegfried De Buck

Ronny Van de Velde

Ijzerenpoortkaai 3,

03/216.30.47

• tot 4 nov.: Surrealisme en fotografie (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Stedelijk Prentenkabinet

Vrijdagmarkt 22, 03/233.02.94

• tot 20 jan. 1997: Jan Cox (1919-1980)

Sint-Lucaspassage

St.-Jozefstraat 35, 03/231.22.86

• tot 20 sep.: Kurt De Wit, Joris Certiaens

Vera van Laer Gallery

Hoogstraat 11-13,

03/227.32.42

• tot 29 sep.: Attilio Maranzano (Italië) (i.k.v. Zomer van de Fotografie)

Volkscultuurmuseum

Gildekamersstraat 2-6,

03/220.86.66

• 15 nov.-3 maa. 1997: "Van mannekenblad tot stripverhaal". Volksprenten gerealiseerd door drukkerij Brepols (Turnhout)

Zoo-museum

Koningin Astridplein 26,

03/231.16.40

• tot 3 nov.: "Darwins hofvijver"

Assent

Kunst- en Wijnhoeve

Elzenbosch

Rijnrode 66, 013/44.20.06

• tot 27 okt.:

Openingstentoonstelling "Werkelijk kunstenaar zijn" vzw., geschilderde composities en gebakken kleivormen

Berchem

C.C. Berchem

Drie Koningenstraat 126,

03/239.59.08

• 27 sep.-27 okt.: "Ver America" (i.k.v. Zomer van de fotografie)

• 16 nov.-19 jan. 1997: 100 jaar Stedelijke Academie Berchem & Instituut Roger Avermaete

Bilzen-Rijkhoven

Alden Biesen

Kasteelstraat 6, 089/41.39.13

• tot 3 nov.: "De Werkplaats" i.k.v. *Ceramics for Ever*, 2de Internationale Keramiekbien-nale Alden Biesen 1996

• 21 sep.-23 nov.: "Keramiek uit Korea" i.k.v. *Ceramics for Ever*

Bornem

Park & gallery Henri Lannoye

Luipeigen 77, 03/889.01.69

• tot 28 okt.: "Monumental 96". Tien Britse beeldhouwers

Bokrijk

Openluchtmuseum Bokrijk

• tot 31 okt.: "De uitspanning". Impressie van de volkssporten in Vlaanderen

Bree

Feestzaal Stadhuis

• 20 sep.-6 okt.: Jos Grondelaers/Johan Leurs - duotentoonstelling

• 11 okt.-27 okt.: Staf Beerten

• 15 nov.-15 dec.: Jaak Hurkmans, aquarel-, pastel- en olieverfschilderijen

Brugge

Administratief Centrum 't Brugse Vrije

Burg 11

• 5 okt.-28 okt.: "De weg naar elders". Environment Robert Vollekint

Belfort-Brugge, Jan Gaermijnzaal

• tot 22 sep.: Roger Raveel en Brugge

Kunstcentrum Oud Sint-Jan Brugge

Mariastraat 38, 050/33.56.66

• tot 17 nov.: "Meesterwerken op doek en keramiek. Andrey Metthey en de schilders Matisse, Gauguin, van Dongen, Rouault,..."

Stadshallen (Adorneszaal)

Markt 7, 050/35.40.92

• tot 29 sep.: Salvador Dali (Adorneszaal)

• 1 okt.-21 okt.: Hand-Tastelijk: thema De Hand

Mey's Art Gallery

St.-Amandsstraat 32-34

• tot 30 sep.: Willem Van Hecke in de kijker

Brussel

Algemeen Rijksarchief

Ruisbroekstraat 2, 02/513.76.80

• tot 15 okt.: 75 jaar Belga (1921-1996). Drie kwarteeuw actualiteit in foto's

Atelier 340

De Rivierendreef 340,

02/424.24.12

• 8 nov.-2 feb. 1997: Bob Verschuere, vegetale installaties (retrospectief)

Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel

Visverkopersstraat 13,

02/512.42.81

• tot 28 sep.: "Bier en Brouwerijen te Brussel van de middeleeuwen tot vandaag"

Atomium

Eeuwfeestlaan, 02/477.09.77

• tot 31 dec.: "Het atomium gaat strippen" Het Atomium geschetst in stripverhalen van 1958 tot 1996.

Belgisch Centrum voor het Beeldverhaal

Zandstraat 20, 1000 Brussel,

02/219.19.80

• tot 6 okt.: Lucky Luke is 50 jaar

• 16 sep.-15 dec.: Le Lombard, 50 jaar creativiteit

• 8 okt.-5 jan. 1997: De geboorte van Blake en Mortimer, 50 jaar geleden

Bellona-Huis

Vlaamsesteenweg 46,

02/513.33.33

• 21 sep.-21 dec.: Les portraits d'Ubu

Bibliotheek Wittockiana

Bemelstraat 21-23, 1150

Brussel, 02/770.53.33

• 21 sep.-30 dec.: De schatten van de Wittockiana

Cultureel Centrum Brussel - Oude Sint-Nikolaaskerk

Sint-Nikolaasplein 5, 1120

Neder-over-Heembeek,

02/262.04.33

• tot 31 dec.: Beeldintegratie

• tot 13 okt.: Elise Delbrassinne met beeldhouwkunst en grafiek

Espace Photographique Contretype

Hôtel Hannon, Avenue de la

Jonction 1

• 17 okt.-17 nov.: Jörg Czeschla (D), Dirk Braeckman (B)

Filmmuseum

Baron Hortastraat 9,

02/507.83.70

• tot 30 sep.: Strips en film

Galerie van het Gemeentekrediet

Passage 44, 02/222.45.05

• 25 sep.-3 nov.: "Bloemen in de schilderkunst van de 16de tot de 20ste eeuw" i.s.m. het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen

Goethe-Instituut

Belliardstraat 58, 1040

Etterbeek, 02/230.39.70

• 9 sep.-28 sep.: Frank Thiel, fotografieën

• 10 okt.-9 nov.: "Taiga - Eine Reise ins nördliche Land der Mongolen". Film en foto's van Ulrike Ottinger

Hortamuseum

Amerikaansestraat 25,

02/537.16.92

• 23 okt.-15 dec.: Paul Dubois (1859-1938)

Joods Museum van België

Koninklijke Academie voor Schone Kunsten

Zuidstraat 144, 02/511.04.91

• 15 nov.-10 dec.: "De Academie en Art Nouveau" (i.k.v. Europalia Horta)

KMKG - Hallepoort

(Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Zuidlaan, 02/534.25.52

• 27 sep.-12 jan. 1997: Marionetten vertellen...

KMKG - Japanse toren

(Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Van Praetlaan 44, 02/268.16.08

• tot 29 dec.: "Samurai". Nieuwe presentatie van de verzameling van de K.M.K.G.

KMKG - Jubelparkmuseum

(Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Jubelpark 10, 02/741.73.08

• 11 okt.-16 feb. 1997: Boeddha's van Siam.

Kunstschaten uit het koninkrijk Thailand

• 25 sep.-20 okt.: Geuren doorheen de tijden. De Guerlain saga

• tot 15 dec.: Tot edelsteen verheven

• tot 29 dec.: Museum in strip

KMKG - Museum voor Blinden

(Jubelparkmuseum - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Jubelpark 10, 1040 Brussel

(ingang Nervierslaan),

02/741.72.11

• tot 31 okt.: Netsuke - Japan in een notedop

KMSKB - Museum voor Moderne Kunst (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)

Koningsplein 1-2, 02/508.32.11

• tot 15 dec.: "Het bekoorlijke is mooi". Irène, Scut, Magritte and C°

KMSKB - Museum voor Oude Kunst en 19de-eeuwse Afdeling (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)

Regentschapsstraat 3,

02/508.32.11

• tot 29 sep.: "Honden in het museum...?". Tentoonstelling over schilderijen en beeldhouwwerken met voorstellingen van honden.

• 4 okt.-8 dec.: "S.O.S. Oude Schilderijen". Redding en behoud van 20 werken op paneel

Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen
Waverssesteenweg 260,
02/627.42.38

• tot 22 sept.: "Een zoektocht naar de Droom van de Walvis". Met het stripverhaal van Frank et Bom op ontdekkingsstocht in het museum

• tot 15 sep.: De Marsupilami, een nieuwe soort voor de wetenschap

• 1 okt.-28 apr. 1997: Vleermuizen

Koninklijke Bibliotheek van België

Kunstberg, 1000 Brussel,
02/519.53.11

• tot 28 sep.: "Een hond in een boekenspel..."

• 27 sep. tot 15 dec.: "De Orde van het Gulden Vlies". Van Filips de Goede tot Filips de Schone

• 8 nov. tot 7 dec.:

Getijdenboeken van Brussel (Très belles heures du Duc de Berry)

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis
Jubelpark, 1040 Brussel,
02/741.72.11

• tot 15 okt.: De 50ste verjaardag van de Belgische Luchtmacht

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium,

restauratieatelier, Jubelpark 1 (ingang Renaissanceaan)

• 4 okt.-8 dec.: "Schilderijen op paneel". Tentoonstelling ter valorisatie van de campagne "S.O.S. Schilderijen op paneel"

van de Koning Boudewijnstichting.

Kunstcentrum van het Rood Klooster

Rood Klooster 4, 1160 Oudergem, 02/660.55.97

• tot 22 sep.: 17de Salon van de waterverfprijs

• 26 sep.-3 nov.: Hulde aan Victor Simonin ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van zijn overlijden

• 14 nov.-28 nov.: werken van de winnaar van de 1ste wedstrijd "Ontdekking van Rood Klooster": Saskia Weyts

Le Botanique

Koningstraat 236

• 5 okt.-24 nov.: "Farbenflut - Flux de couleurs", installatie van Paul Scher

Museum van de Dynastie

Paleizenplein 7, 02/511.55.78

• 26 en 27 okt.: voorverkoop van de speciale postzegel "Muziek en Literatuur"

• 14 nov.-20 nov.: filatelistische tentoonstelling met als thema de oude en nieuwe "Koninklijke Beeltenis"

Museum van Elsene

Jean Van Volsemstraat 71,
02/511.90.84

• 18 sep.-3 nov.: "Alidor, een halve eeuw karikaturen"

• 18 sep.-3 nov.: "Rodolphe Töpffer, het grafisch avontuur" **Museum voor het Kostuum en de Kant**

Violetstraat 6, 02/512.77.09

• tot 31 dec.: "Belgische elegantie". Modehuizen uit het laatste kwart van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw

Paleis voor Schone Kunsten

Ravensteinstraat 23 - Koningstraat 10, 02/507.84.66

• 4 okt.-5 jan. 1997: Karl Blossfeldt (1865-1932)

• 5 okt.-5 jan. 1997: Victor Horta en zijn tijdgenoten in Brussel

Stichting voor Architectuur

Kluisstraat 55, 02/649.02.59

• tot 1 dec.: "Art Deco-architectuur in Brussel (i.k.v. Europalia Horta)

• tot 31 dec.: De tiende verjaardag van de *Fondation pour l'Architecture*. De Art-Déco in België

V.U.B.

Pleinlaan 2, 02/641.23.25

• tot 30 sep.: Ar(t)senaal

Deinze

Museum van Deinze en Leiestreek

Lucien Matthyslaan 3-5,
09/386.00.11

• tot 30 sep.: "Habilis et sapiens". Artefacten uit de prehistorie

• 18 okt.-2 dec.: Agnes Maes, schilderijen

Dendermonde

Museum voor Volkskunde
Begijnhof 25, 052/21.30.18

• tot 31 okt.: Ex-Voto's

Zwijvekemuseum

Nijverheidsstraat 1,
052/21.30.18

• 7 sep.-31 okt.: Medailles en plaketten. Werk van Dendermondse medailleurs

Deurle

Museum Dhondt Dhaenens
Museumlaan 14, 09/82.51.23

• 22 sep.-27 okt.: installatie van Rik Moens

• 3 nov.-8 dec.: Ria Pacquée & Jon Thompson (GB)

Deurne

Cultureel Centrum
de Gyspeerstraat 86,
03/325.66.00

• tot 13 okt.: David Huycke

• 21 sep.-27 okt.:

Overzichtstentoonstelling

• 26 okt.-24 nov.: Pascale Brant & Guy Claessens (juwelen en objecten)

• 30 nov.-2 feb. 1997: Els

Ongenaë (juwelen)

Het gevoel en de dingen
(1983)

kleurenhoutsnede
(140 x 101 cm)

Lucas de Bruyker
galerie

stelt voor

Roger Raveel

• werken op papier en doek
• houtsneden, litho's, etsen, zeefdrukken

tot 6 oktober '96
vrijdag 18-21u, zaterdag & zondag 14-18u

OOSTERGEMSTRAAT 7A - 9850 MERENDREE
Tel.: 09/371.93.19

E40 kust, uitrit 12 Nevele (via Hansbeke) of uitrit 13 Gent-West (via Landegem)
Op aanvraag sturen of faxen wij u een wegplan.

Provinciaal Museum Sterckshof - Zilvercentrum

Comelissenlaan, 03/360.52.50

• 8 okt.-24 nov.: "I g Ag". Tentoonstelling met werk van 30 hedendaagse kunstenaars die hun idee over het begrip I gram zilver weergeven

Diksmuide

Foyer Cultureel Centrum

Kruispunt
Maria Doolaeghestraat 2b,
051/51.91.58

• 18 okt.-3 nov.: "Peace for ever"

Dilbeek

Ontmoetingscentrum

Westrand
Kamerijklaan z/n, 02/466.20.30

• 2 okt.-23 nov.: Confrontaties. 111 hedendaagse Belgische en Luxemburgse kunstenaars (i.s.m. Cultureel Centrum Strombeek-Bever)

Edegem

Gemeentelijk Kunstcentrum - Huis Hellemans
Strijdersstraat 14, 03/457.22.44

• tot 6 okt.: Jean-Paul Laenen, beeldhouwwerk en grafiek

• 12 okt.-3 nov.: Willy Van de Velde, schilderijen

• 9 nov.-1 dec.: Leon De Bliques, schilderijen en grafiek

Eeklo

Cultureel Centrum De Herbakker
Pastoor De Nevestraat,
09/378.40.90

• 30 sep.-29 okt.: "Veilig (t)huis". Educatieve kindertentoonstelling

• 18 okt.-17 nov.: "Magiërs van de muziek in het Festival van Vlaanderen". Docufoto's van Clem Willems

Provinciaal Bosmuseum Het Leen

Gentsesteenweg 80,
09/378.20.50

• tot 6 dec.: "Rondom de boom"

Ekeren

Cultuur en Kunstcentrum "Hof de Bist"

Veltwijcklaan 252, 03/664.05.64

• tot 29 sep.: John Brosens, schilderijen

• 4 okt.-27 okt.: Vera Noens, schilderijen en aquarellen

• 1 nov.-24 nov.: Marleen Lippeveld, schilderijen; Karis Verhelst, schilderijen; Veerle Van Wilder, juwelen

• 29 nov.-22 dec.: Monique Vermeire, schilderijen

Evergem-Sleidinge

Cultureel Centrum Stroming
Weststraat 31, 09/357.54.11

• tot 30 sep.: "Kunst in huis" - informatief (Foyer)

• tot 30 sep.: "De garderobe van het oppervlak". Tapijten van Vera Vermeersch, Injas Devoldere, Francine Van der Biest, Brigitte Van Heyghen en Trui Demarcke

• 1 okt.-31 okt.: "Carrousel, visies op een interieur". Jong Vlaams ontwerp-talent: tapijten van Ignas Devoldere, zilversmeedwerk van David Huycke, meubelen van Rudy Van Gele en lichtobjecten van Weyers en Borms

Gaasbeek

Kasteel van Gaasbeek
Kasteelstraat 40, 02/532.43.72

• tot 27 okt.: Anita Gaasbeek

Galmaarden

"Baljuwhuis"
Kammeersweg 2, 054/58.95.11

• 5 sep.-20 sep.: "Kleine landschapselementen"

• 4 okt.-13 okt.: fototentoon-

stelling n.a.v. het twintigjarig bestaan van fotoclub Galmafoto

• 1 nov.-11 nov.: groepstentoonstelling beeldende kunsten met werk van Ingrid Van Gijsegem (keramiek), François Van de Velde (houtsculpturen), Pierre Van Holsbeek (airbrush) en Piet De Brandt (assemblages in hout en expressionistische tekeningen)

• 15 nov.-15 dec.: "Van badhuis tot eroscentrum" i.s.m. het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief van de Provinciën

Geel

Oude Stadhuis
Markt, 014/57.08.66

• 28 sep.-2 nov.: "Het gelaat van Geel", foto's van Hugo Minnen

Genk

De Boote

Neerzijstraat 41, 089/30.55.00

• tot 31 okt.: Art-Net-Work

Gent

Bijloke museum
Godshuizenlaan 2,
09/225.11.06

• tot 15 sep.: Agnes Vanden Bossche, een zelfbewuste vrouw en merkwaardige kunstenaars uit het 15de-eeuwse Gent

Kunstencentrum Vooruit
Sint-Pietersnieuwstraat 23,
09/226.79.46

• tot 6 okt.: "Belgische art nouveau en art deco vloer- en wandtegels, 1880-1940"

Kunstgalerij P-Art

Noordstraat 20, 09/233.36.61

• tot 26 nov.: Schilderijen van Johan Vanvlaenderen en sculpturen van Hugo Vandervekens

Museum Dokter Guislain, geschiedenis van de psychiatrie Jozef Guislainstraat 43, 09/226.12.91

Museum van Hedendaagse Kunst "de Rode Poort" Citadelpark, 09/221.17.03
 • 9 nov.-2 feb.: "de Rode Poort" multimediale openingstentoonstelling in de verschillende ruimtes van het nieuwe tijdelijke museumgebouw
Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen Krijgslaan 281, Gebouw S30, 09/264.49.30

• tot 1 okt.: De culturele en wetenschappelijke erfenis van Joseph Plateau

Museum voor industriële archeologie en textiel Minnemeers 9, 09/223.59.69
 • tot 29 sep.: "Mens - Machine - Kunst"

Museum voor Sierkunst en Vormgeving Jan Breydelstraat 5, 09/225.66.76

• 12 okt.-12 jan.: "Murano-glass"

Plantentuin Universiteit Gent 09/264.50.73
 • 25 sep.-tot 2 okt.: Paddestoelen

Stadsarchief Abrahamstraat, 09/225.32.53
 • 18 okt.-22 nov.: Gent Literair

St.-Pietersabdij - Centrum voor Kunst en Cultuur St.-Pietersplein, 09/222.07.62
 • 28 sep.-5 jan. 1997: "700 jaar Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis"

Witte Zaal (Sint-Lucas Gent) Postteemestraat, 09/225.42.90
 • 8 okt.-3 nov.: "Into it" - Marthe Wéry (B), Claude Rutault (F), Philippe Van Snick (B)

• 19 nov.-14 dec.: "De onzichtbare revolutie". Architectuur en technologie op de drempel van de XXle eeuw

Villa De Bondt/New Jewels Gallery Krijgslaan 124, 09/226.79.46

• tot 29 sep.: "Belgisch behangselpapier uit het Interbellum"

• tot 16 nov.: "Hedendaagse juwelen van Fritz Maierhofer, Gerd Rothman, Otto Kunzli, David Watkins, Michael Becker, Anton Cepka, Mario Pinton en Ono Boekhoudt"

Grimbergen Museum voor de Oudere Technieken - Liermolen Vorststraat 8, 02/269.67.71
 • tot 31 okt.: De aardappel

Hasselt C.I.A.P. Galerij v.z.w. Zuivelmarkt 44

• tot 31 okt.: Material Evidence van M. Brennan-Wood (GB), winnaar van de derde Internationale Betonac Prijs (i.k.v. Textielroute Wirework)
Nationaal Jenevermuseum Witte Nonnenstraat 19, 011/24.11.44

• 21 sep.-31 dec.: "Jenever in de Lage Landen"

Provinciaal Centrum voor Kunsten - Begijnhof - Galerij Zuivelmarkt 33, 011/21.15.90
 • 6 sep.-6 okt.: "1000 Takes". Tentoonstelling met o.a. werk van fotograaf Wouter Denjyter

• 12 okt.-10 nov.: "The Times are Changing: van analoge naar digitaal". Tentoonstelling van LP- en CD-hoezen

• 16 nov.-15 dec.: "It has nothing to do with Jeanine". Werk van Walter Daems en Jarg Geismar

Provinciaal Centrum voor Kunsten - Begijnhof - Provinciaal Museum Zuivelmarkt 33, 011/21.02.66

• 28 sep.-22 dec.: "Artificial Flowers". Biel Capllonch (E), Eric Lamouroux (F), Vincent E. Guitter (F), Maria-Theresa Litschauer (AU), Stephane Lallemand (F), Richard Fauguet (F), Mirta Tocci (Arg.) en Erich Weiss (B)

Provinciaal Centrum voor Kunsten - Begijnhof - T.A.C.-42.292/E-Mail-Art Archives (huisje nr.8) Zuivelmarkt 33

• tot 28 sep.: "Box in a Box: een hedendaags rariteitenkabinet"

• 11 okt.-10 nov.: Retrospective XI - HITWEEK/ALPHA

• 20 nov.-24 dec.: Retrospective XII: Postflu-postbooklets - Retrospective XII: Camera Oscura

Stedelijk Modemuseum Gasthuisstraat 11, 011/23.96.21

• tot 31 okt.: Drie tentoonstellingen in verband met mode (i.k.v. Textielroute Wirework):

1. Een historisch overzicht van kant in de mode

2. Modeme ontwerpen in papier en draad door de Hogeschool Academies van Antwerpen, Brussel en Gent

3. Laureaten en selecties uit de fotografiewedstrijd "Translumen"
 • 7 sep.-30 dec.: Fototentoonstelling: "Transparantie"

Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof Maastrichterstraat 85, 011/24.10.70

• tot 20 okt.: Hasselts zilver
 • tot 20 okt.: Schatten van de Virga Jesse

• 16 nov.: Exlbris, internationale nuldag
 • 16 nov.-24 dec.: Désiré Acket (1905-1987)

Heusden-Zolder Cultureel Centrum Heusden-Zolder Dekenstraat 40, 011/53.33.35

• tot 31 okt.: "Haarfijn". Textiele werkvormen van Vlaamse kunstenaars (i.k.v. Textielroute Wirework)

Galerij De Mijpaal Brugstraat 45a

• tot 31 okt.: "Kant, Kantcreaties, Grafiek" (i.k.v. Textielroute Wirework)

Houthalen-Helchteren Museum Jos Tysmans Vredelaan 36, 011/52.49.80

• tot 29 sep.: Het Legaat Tysmans tentoongesteld

Ieper Stedelijk Museum Ieperleestraat 31, 057/22.85.55

• tot 31 okt.: "Bloedmooi", 18de-eeuwse tekeningen

Izegem Nationaal Borstelmuseum Baron de Pélichystraat 2, 051/30.22.04

• tot 29 sep.: "15 jaar Nationaal Borstelmuseum"

Kapelle-op-den-Bos Cultureel Centrum De Oude Pastorie Kerkstraat 24, 015/71.02.53

• tot 29 sep.: Frans Minnaert, schilderijen; Leen De Vos, schilderijen

• 11 okt.-27 okt.: Marcella von Reisz, schilderijen

• 9 nov.-24 nov.: Kerngroep Artistieke Projecten, schilderijen en beeldhouwwerken

• 29 nov.-15 dec.: Grafiek op een eiland - groepstentoonstelling

Koksijde Archeologisch en Cultuur-Historisch Museum Duinenabdij Koninklijke Prinsenlaan 8, 058/51.19.33

• 15 sep.-15 maa. 1997: "Een blik naar verleden en toekomst" (Het Andere Landschap)

Knokke Casino Knokke Zeedijk Albertstrand, 050/63.04.30

• tot 6 okt.: Félicien Rops
Cultureel Centrum Scharpoord Meerlaan 32, 050/63.04.30
 • 5 okt.-27 okt.: Keramiek -

Bertine Bosch (NL), Emile Desmedt (B), Johan Van Geert (B), Camiela Warringa (NL)

• 5 okt.-20 okt.: "Beelden voor een naam" - Foto-expo met foto's van o.a. Kristof Degrauwe, Tine D'Hollander, Jan Huet, Rita Lacres, Frank Toussaint...

Kortrijk Cultureel Centrum. Benedengalerij en Foyer Hazelaarstraat 7, 056/22.07.68

• tot 2 okt.: "Et voilà le travail". Installatie met 10

monochrome schilderijen van Albert Pepermans en 10 kwatrijnen van Hugo Claus (*Foyer Schouwburg*)

• 14 sep.-27 okt.: Antonio Citterio (I), hedendaagse meubelontwerpen (*Benedengalerie*)

• 16 nov.-15 dec.: "De kinderkamer". Acht kunstenaars maken een kinderkamer vanuit hun herinnering (*Benedengalerie en Foyer*)

Groeningeabdij Houtmarkt, 056/25.78.92

• 17 okt.-15 dec.: "Damast"

Hallen • 18-27 okt.: Interieur 1996

Studio Gaselwest Rijsestraat 57, 056/36.92.11

• 19 okt.-3 nov.: Romain Bossuyt (olieverschilderijen), Luc Lapere

Leopoldsburg Cultureel Centrum Kastanjedreef 1, 011/34-65-48

• 29 sep.-23 okt.: Tjen Schroten, aquarel

• 1 okt.-31 okt.: Willy Branckaerts, schilderijen en collages

• 7 nov.-28 nov.: Theo Seelen, schilderijen

Leuven ABB-galerij Hoekgebouw Diestsevest-Diestsestraat

• tot 5 okt.: Jozef van Ruyssevelt

• 31 okt.-21 dec.: Paul Van Lissum

Provinciemuseum P. van Humbeek - M. Piron Mechelsevest 108, 016/22.28.93

• tot 29 sep.: Textieltentoonstelling door de artistieke textielgroep "Et Cetero..."

• 5 okt.-20 okt.: Quiltgroep Herent

• 26 okt.-24 nov.: Prijs tekenkunst Provincie Vlaams-Brabant
Lier Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly F. Van Cauwenberghstraat 14, 03/489.11.11
 • tot 31 okt.: "Filips de Schone

en Johanna van Castillie in de kunst van hun tijd"

Lokeren Centrum voor Ruimtelijke Kunst "Ter Beuken" Groendreef 8, 09/340.50.59

• tot 29 sep.: Hilde van Sumere
Cultureel Centrum - Toreenzaal Torenstraat 1, 09/348.50.50

• 7 nov.-22 nov.: Alwani. Creatie van een kunstwerk

• 29 nov.-14 dec.: Anton Wittoeck. 11 jaar leven met Omaira Sanches

Foyer Cultureel Centrum Kerkplein 5

• tot 23 okt.: "Aromatic" Filip Naudts (foto's)

Stedelijk Museum Markt 15A, 09/348.28.05

• tot 24 nov.: "100 jaar Stedelijk Museum Lokeren". Foto- en documentatietentoonstelling.

Lommel Museum Kempenland Dorp 16, 011/54.13.35

• tot 27 okt.: "Een bronzen schat uit de konijnepijp". Herkomst, productie en de verschillende verwerkings-procédés van brons

Mechelen Cultureel Centrum A. Spinoy - Tentoonstellingszalen Minderbroedersgang 5, 015/20.16.32

• tot 22 sep.: Prijs Plastische Kunst van de Stad Mechelen

Grafiek

• tot 22 sep.: "Kunst in huis"

• 5 okt.-11 nov.: Fred Bervoets, schilderijen

• 15 nov.-24 nov.: Kunst uit Burgerland, Oostenrijk

Cultureel Centrum A. Spinoy - Oude Minderbroederskerk Melaan 5, 015/20.16.32

• 13 dec.-22 dec.: "Open galerij"

Nekkerhal • 11 okt. tot 14 okt.: Art Fair en Keramiekbienale

Speelgoedmuseum Nekkerspoel 21, 015/55.70.75

• tot 6 okt.: Karakter- en kunstenaarspoppen

• 25 okt.-24 feb. 1997: De bouwstenen van Anker Richter

Meise Nationale Plantentuin van België Domein van Bouchout, 02/269.39.05

• tot 3 nov.: "Asperine en andere verhalen. Geneeskundige planten in de kijker"

Menen Ontmoetingscentrum 't Ghelant Waalvest, 056/51.58.91
 • 21 sep.-6 okt.: "Theater te kijk"

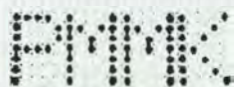
Genoot U ook zo van Memling en Vermeer? Mis dan in geen geval

Van Ensor tot Delvaux

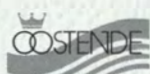

250 topwerken afkomstig uit de belangrijkste openbare collecties, musea en privé-verzamelingen uit o.a. Parijs, Berlijn, Wenen, New York, Yokohama en São Paulo.

Vanaf 5 oktober '96 t/m 2 februari '97 in het

Museum voor Moderne Kunst
Oostende

Reserveer nu uw toegangskarten - Tel. 059/56.45.99 - Fax 059/80.57.52

- 26 okt.-24 nov.: "Et voila le travail!". Hugo Claus - Albert Pepermans
- 30 nov.-15 dec.: Kunst in Menens privé-bezit

Merendree
Galerie Lucas de Brucker
 Oostergermestraat 7a,
 09/371.93.19

- tot 6 okt.: Roger Raveel. Werken op papier en doek, houtsneden, etsen zeefdrukken

Mol
Cultureel Centrum 't Getouw
 Molenhoekstraat 2,
 014/33.07.11

- 13 sep.-29 sep.: "Door de ogen van een vrouw", i.s.m. Nationaal Centrum voor Ontwikkelingsamenwerking
- 4 okt.-27 okt.: Circusmaand
- 29 nov.-8 dec.: René van Heertum, schilderijen

Gemeentelijk Jakob Smitsmuseum
 Sluis 155A, 014/31.74.35

- 19 okt.-10 nov.: Retrospectieve Gaston Craps (aquarellen)

Oelegem (Ranst)
 Provinciaal Textiel- en Kostuummuseum Vrieselhof
 Schildesteeweg 79,
 03/383.46.80

- tot 30 nov.: "Onsterfelijke stoffen. Hergebruik en recyclage van kleding en textiel"

Oudenaarde
Huis de Lalaing
 Bourgondiëstraat 9,
 055/31.48.63

- 12 okt.-31 okt.: Prijs van de Stad Oudenaarde voor wandkleedontwerp. Tentoonstelling van de ingezonden ontwerpen

Oostduinkerke
Nationaal Visserijmuseum
 Pastoor Schmitzstraat 5,
 058/51.24.68

- tot 31 dec.: "Een vis uit het water praten"

Oosteeklo
Galerie William Wauters
 Antwerpse Heirweg 5,
 09/373.70.06

- tot 6 okt.: André Honnay

Oostende
Heemkundig Museum De Plate
 Feest- en Cultuurpaleis,
 Wapenplein, 059/70.82.15

- & tot 20 okt.: De Oostendse cineast Henri Storck

Het kunsthuis van de Vrienden van het P.M.M.K.
 Straatje-zonder-Eind (Vissersplein), 050/28.00.46

- 7 sep.-29 sep.: Herman Bellaert
- tot 15 dec.: Fishsticks & Natuurkabouters (Natuurmanipulaties)

Museum voor Schone Kunsten
 Wapenplein, 059/80.53.35

- tot 29 sep.: Ben Snauwaert

- tot 29 sep.: De schenking Louis Collet (grafiek)
- 5 okt.-2 feb. 1997: Grafisch werk en personalia van Ensor, Spilliaert, Penneke, Magritte en Delvaux

Provinciaal Museum voor Moderne Kunst
 Romestraat 11, 059/50.81.18

- 5 okt.-2 feb. 1997: "Van Ensor tot Delvaux"

Venetiaanse Gaanderijen
 Zeedijk/Parijsstraat,
 059/80.55.00

- tot 30 sep.: De Baden van Oostende - James Ensor, Satiricus

Oudenburg Stedelijk Museum
 (Abtsgebouw)
 Marktstraat 25, 059/26.60.67

- tot 29 sep.: "Moderne religieuze kunst"

Overpelt
Ontmoetingscentrum Palethe
 Jeugdlaan 2, 011/64.59.52

- 4 okt.-27 okt.: Carine Bex, fotografie
- 2 nov.-24 nov.: Kris Ercken, grafieken

Sint-Amands-aan-de-Schelde
Emile Verhaerenmuseum
 Kaai 22, 052/33.08.05

- tot 30 sep.: De honderdste verjaardag van de dichtbundel "Les Heures Claires" van Emile Verhaeren
- tot 31 okt.: Irisscopie van Emile Verhaeren

Sint-Martens-Latem
Gemeentelijk Museum Gevaert-Minne
 Kapitteldreef 45, 09/282.32.83

- tot 29 sep.: "Negen negentigers in Latem"

Museum Dhondt-Dhaenens
 Museumlaan 14, 09/282.51.23

- 22 sep.-27 okt.: Rik Moens
- 3 nov.-8 dec.: Ria Pacquée & Jon Thompson

Schuur "Oude Brouwerij"
 Dorp, 09/282.32.83

- tot 29 sep.: "Negen negentigers in Latem"

Sint-Niklaas
Cipierage - Witte Zaal
 Markt 46, 03/776.07.53

- tot 30 sep.: Koen Vanderstukken, glassculpturen

Stedelijke Openbare Bibliotheek
 • 27 sep.-15 okt.: "Bio- & bibliografie van Paul Snoek"

Stedelijk Museum Zwijgershoek
 Regentiestraat 61-63,
 03/777.29.42

- tot 27 okt.: Hugo Claus

Sint-Truiden
Academie voor Beeldende Kunst
 Gorsemweg 55-57

- tot 31 okt.: Hedendaagse kantcreaties van leerlingen en

oud-leerlingen (1986-1996) van de Academie voor Beeldende Kunst Sint-Truiden (i.k.v. Textielroute Wirework)

Benedictijnenabdij
 Diesterstraat 1

- tot 31 okt.: Middeleeuwse textielstructuren uit het oud bisdom Luik (i.k.v. Textielroute Wirework)

Capicijnenklooster, Kapel O.C.M.W.
 Clement Cartuyvelsstraat

- tot 31 okt.: Winnaars Internationale Betonac Prijs 1-2-3 (i.k.v. Textielroute Wirework)

Cultureel Centrum de Bogaert - Witte Zaal
 Capicijnenessenplein,
 011/68.79.59

- tot 31 okt.: Hedendaagse textielcreaties. Fiber Arts: selectie van internationale kunstenaars. Vlaamse Academies, afdeling Kant, met werk van leraars en leerlingen (i.k.v. Textielroute Wirework)
- 1 nov.-30 nov.: "Landen en volkeren van Azië", foto-impressies van Wim Ispording, i.s.m. Vereniging voor de Verenigde Naties
- 1 nov.-30 nov.: Mike Van Der Stappen, beeldhouwwerk
- 1 dec.-31 dec.: Willem Venmandere, schilderijen en beeldhouwwerk

Museum Vlaamse Minderbroeders v.z.w.
 Capucienessenstraat 3

- tot 31 okt.: "Van Goud- en Zilverdraad". Collectie unieke gewaden uit de 16de, 17de en de 18de eeuw (i.k.v. Textielroute Wirework)

Onze-Lieve-Vrouwekerk - De Schatkamer
 Grote Markt

- tot 31 okt.: Vreemd bewaard: kantwerk en liturgisch textiel van de graven van Duras (i.k.v. Textielroute Wirework)

Provinciaal Begijnhof, Begijnhofkerk
 • tot 31 okt.: 4de Internationale Betonac Prijs: textielprijs met als thema "Geschriften" (i.k.v. Textielroute Wirework)

Stadshallen
 Stadhuis, Grote Markt,
 011/68.93.05

- 2 okt.-26 okt.: "Kiekeboe" n.a.v. honderd jaar stripverhaal

Ursulinenklooster
 Naamse straat 5

- tot 31 okt.: "Kantmuseum". Kantcreaties uit de jaren '60 en '70 (i.k.v. Textielroute Wirework)

Strombeek-Bever
Cultureel Centrum Strombeek
 Gemeenteplein, 1853
 Strombeek-Bever,
 02/267.41.56/57

- 2 okt.-23 nov.: Confrontaties. 111 hedendaagse Belgische en Luxemburgse kunstenaars (i.s.m. Ontmoetingscentrum Westrand)

Temse
Gallery 40
 Veerstraat 8, 03/771.48.74

- tot 3 nov.: Mono Entre Femmes, monotypes

Gemeentemuseum
 Kasteelstraat 16, 03/710.13.30

- tot 15 sep.: "Door het oog van de vrouw"
- 21 tot 29 sep.: Karel Biddeloo, striptekenaar (*De Rode Ridder*)
- 5 okt.-27 okt.: Willem Van Bogaert, kunstschilder

Tervuren
Koninklijk Museum voor Midden-Afrika
 Leuvensesteenweg 13, 3080
 Tervuren, 02/769.52.11

- tot 12 jan.: Ethiopia. Volkeren uit de Hoom van Afrika

Tongeren
Provinciaal Gallo-Romeins Museum
 Kielenstraat 27, 012/23.39.14

- tot 31 okt.: "Wijn! Wijn! Wijn!". Wijn ten tijde van de Grieken en Romeinen
- tot 31 okt.: Wijn in het zuiden van Limburg

Torhout
Cultureel Centrum de Brouckere
 Aartrijkestraat 6, 050/22.11.50

- tot 29 sep.: Retrospectieve Carlo de Brouckère (1920-'85)

Turnhout
de Warande
 Warandestraat 42,
 014/41.94.94

- 28 sep.-3 nov.: Liliane Vertessen

Vaalbeek
Kunstcentrum Vaalbeek
 Perspenderf 9, 016/40.32.08

- 13 okt.-3 nov.: Godfried Vervisch
- 24 nov.-15 dec.: Religieuze kunst voor de huiskring

Watermaal-Bosvoorde
Cultureel Centrum WaBo
 Delleurlaan 39-43,
 02/675.40.10

- 10 sep.-30 sep.: Openlucht-tentoonstelling beeldhouwwerken van de leerlingen van de Gemeentelijke School voor Beeldende Vorming van Sint-Pieters-Leeuw

Westmalle
Cultureel Centrum Alice Forceville
 St-Jozeflei 26, 03/312.33.75

- 19-17 okt.: "Mens en wereld".

Tekeningen, schilderijen, pastels en icoonachtigen van Jan Van Houtte

Wilrijk
Cultureel Centrum De Kern
 Kem 18, 03/821.01.20

- 21 sep.-13 okt.: Koloniale fotografie, 1900-1918
- 16 nov.-8 dec.: "Blikken zonder blozen". Een kijk op handicap door de eeuwen heen (i.k.v. "Gewoon O.K.")
- 16 nov.-8 dec.: "Zie je wel". Vijf dichters (Herman de Coninck, Eva Gerlach, Luuk Gruwez, Ed Leeftang en Erik Verpaele) en één fotograaf (Norbert Maes) richten hun blik op de wereld van de mentaal gehandicapte (i.k.v. Gewoon O.K.)

Districthuis Wilrijk
 Bis 1, 03/827.38.90

- tot 22 sep.: Jean Herain (1853-1924), beeldhouwer

Zonhoven
C.C. Termolen
 Kneuterweg 2, 011/81.50.07

- 20 sep.-20 okt.: Humberto Wouters: 50 jaar kunstenaar
- 29 nov.-15 dec.: Magda Custermans, aquarellen

Zonnebeke
Kunstcentrum De Poort - Kasteeldomein
 Ieperstraat 5, 051/77.04.41

- 20 sep.-27 okt.: Marc Cordenier - Carl Goethals

Wallonië

Liège
Musée d'Art Wallon
 llot Saint-Georges, En Féronstrée 86, 041/21.92.31

- 17 okt.-1 dec.: "De Idealisten" (i.k.v. Europalia Horta)

Mons
Maison Léon Losseau
 rue de Nime 37

- 15 okt.-15 dec.: "De internationale verspreiding van de Art Nouveau-architectuur"

Tournai
Musée des Beaux-Arts de Tournai
 Enclos Saint-Martin,
 069/22.20.45

- 5 okt.-5 jan. 1997: "Dromen van Bouwwerken. Van Eugen Robick tot Victor Horta" (i.k.v. Europalia Horta)

Ateliers, cursussen en performances

Jongeren

Antwerpen

Contact Jvzw

Bresstraat 10, 03/216.31.38

• "Vlaamse kunstenaars voor Vlaamse jongeren" Contact J organiseert een reeks opendeurnamiddagen met kunstenaars. Kinderen en jongeren kunnen aan de hand van allerlei leuke opdrachten kennismaken met een ruim gamma van hedendaagse kunst en kunstenaars.

Museum voor Fotografie

Waalse Kaai 47, 03/216.22.11

• "Atelierreeks A: Zelf de fotografie opnieuw uitvinden". In dit atelier staat het eigen experiment centraal.

Voor jongeren van 11 tot 14 jaar. Data: 21 en 28 sept.; 29 en 30 okt. (10 tot 15u.). Prijs: 650,-BF.

Voor jongeren vanaf 15 jaar.

Data: 5, 12 en 26 okt.; 27, 28 en 29 dec. (10 tot 15u30).

Prijs: 1.000,-BF.

• "Atelierreeks B: Fotografie verder ontdekken".

Voor jongeren van 11 tot 14 jaar. Data: 9 en 16 nov. (10 tot 15u.). Prijs: 1.300,-BF.

Voor jongeren vanaf 15 jaar.

Data: 23, 30 en 7 dec. (10 tot 15u30). Prijs: 2.000,-BF.

Info en inschrijvingen: Ann Van Dyck of Ann Verbecque, 03/216.22.11.

Brussel

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

• *Museumatelier op woensdag*. Voor kinderen van 5 tot 10 jaar.

"Pas op, breekbaar glas!"

Reeks van 4 ateliers in het Jubelparkmuseum, verzameling Glas en Glasramen. Data: 2, 9, 16 en 23 okt. (14 tot 16u.). Prijs: 580,-BF (VED: 400,-BF) voor de reeks. Inschrijven verplicht: 02/741.73.13.

"Wotje vertelt!". Reeks van 4 ateliers in de Hallepoort, tentoonstelling "Marionetten vertellen...". Data: 6, 13, 20, 27 nov. (14 tot 16u.). Prijs: 580,-BF (VED: 400,-BF) voor de reeks. Inschrijven verplicht: 02/741.73.13.

• *Museumatelier op zondag*. Voor kinderen van 6 tot 12 jaar.

"Met Suske en Wiske, Asterix, Kuifje en Papyrus door het museum". Jubelparkmuseum. Data: 6, 13, 20 okt. (10u30 tot 12u30). Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 200,-BF (VED: 150,-BF) per atelier.

"Dromen rond Boeddha". Jubelparkmuseum, verzameling Thailand. Data: 10, 17, 24 nov., 1 dec. (10u30 tot 12u30). Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 200,-BF (VED: 150,-BF) per atelier.

• *Herfstvakantie: twee dagen in het museum*. Voor kinderen van 5 tot 10 jaar.

"Van Geneveva van Brabant, Karel en de Elegast en de Vier Heemskinderen". De marionetten vertellen je hun verhaal. Hallepoort.

tentoonstelling "Marionetten vertellen..." Data: 30 en 31 okt. (van 9u30 tot 16u30). Bijdrage (inclusief toegang tot het museum en vieruurtje): 1250,-BF (VED: 1000,-BF). Inschrijven verplicht: 02/741.73.13.

• *Herfstvakantie: drie dagen in het museum*. Voor kinderen van 10 tot 15 jaar.

"Naar het land van de gouden boeddha's".

Jubelparkmuseum, verzameling Thailand; tentoonstelling "Boeddha's van Siam". Data: van 29 t/m 31 okt. (van 9u30 tot 16u30).

Bijdrage (inclusief toegang tot het museum, documentatiemap en vieruurtje): 2000,-BF (VED: 1750,-BF). Inschrijven verplicht: 02/741.73.13.

• *Herfstvakantie: drie dagen in het museum*. Voor jongeren van 16 tot 18 jaar.

"De rijkdom van Siam".

Jubelparkmuseum, verzameling Thailand; tentoonstelling "Boeddha's van Siam". Data: van 29 t/m 31 okt. (9u30 tot 16u30).

Bijdrage (inclusief toegang tot het museum, documentatiemap en vieruurtje): 2000,-BF (VED: 1750,-BF). Inschrijven verplicht: 02/741.73.13.

• *Happening in het museum*. Voor kinderen van 6 tot 14 jaar.

"Halloween-dag". Verkleed je als heks, pietje de dood, vleermuis of iets nog griezeligers! Hallepoort, 27 okt. Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 150,-BF (VED: 100,-BF) per animatie.

• *Happening in het museum*. Voor kinderen van 6 tot 14 jaar.

"Halloween-dag". Verkleed je als heks, pietje de dood, vleermuis of iets nog griezeligers! Hallepoort, 27 okt. Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 150,-BF (VED: 100,-BF) per animatie.

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

• 25 sep.:

"Ontdekkingsnamiddag voor de leraars". Bij de opening van het nieuwe schoolprogramma biedt de Educatieve Dienst aan de leraars van het Basis en Secundair de kans om het

Legemuseum beter te leren kennen.

Inlichtingen en inschrijvingen: Koninklijke Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Educatieve Dienst, Christine Van Everbroeck, 02/734.52.52.

Eeklo

Provinciaal Bosmuseum Het Leen

Gentsesteenweg 80, 9900 Eeklo

• *Workshop "Rondom De Boom"*. Op 18 september geeft de Nederlandse beeldende kunstenaar Oscar Van Doom een workshop voor leerkrachten en/of groepsverantwoordelijken die met hun klas of groep de tentoonstelling "Rondom De Boom" willen bezoeken. Deelnemers is gratis, inschrijven verplicht (maximaal 30 deelnemers). Info: 09/378.20.50

Geel

Sint-Dimpna en

Gasthuismuseum

Gasthuisstraat 1, 2440 Geel, 014/59.14.43

• *Museumspel*

Omdat steeds meer scholen het museum bezoeken, ontstond het idee om bepaalde onderwerpen, die tijdens een normale rondleiding slechts aangestipt werden, verder uit te breiden en toe te lichten in de vorm van lessen. Deze lessen werden in een prettige vorm gegoten, zodat men eerder dan een museumspel dan van een museumbezoek kan spreken. Thema's van de lessen zijn de museumwerking, verlichting en verwarving door de eeuwen heen, schrift en boek, ziekte en de familieverpleging van gesteziekte te Geel. De lessen zijn bedoeld voor kinderen van 9 tot 12 jaar.

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

• *Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 uur*. Prijs: 2000 frank per trimester

Elisabeth Lauwers-Derveaux

Iconografisch documentaliste

Opzoeken van beeldmateriaal

- kunst, geschiedenis, actualiteit, natuur
- in musea, bibliotheken, archieven, persagentschappen, diatheken in binnen- en buitenland, leveren van foto's en dia's, regelen van alle rechten

Brusselsesteenweg 87
B-3080 Tervuren

Tel. (02) 767 51 55

Fax (02) 767 01 19

Volwassenen

Antwerpen

Filmmuseum - Centrum voor Beeldcultuur

Koninklijk Paleis, Meir 50

• *Cursusreeks A: Geschiedenis van de film* Algemene inleiding tot de filmgeschiedenis. Twaalf periodes uit de filmgeschiedenis worden behandeld in evenveel films.

Docenten: Marc Bekaert (docent RITS) en Marc Holt-hof (publicist).

Vanaf 23 sept., 12 maandagavonden. Prijs: 2.500,-BF. voor 12 lessen (inclusief cursusboeken) en 12 filmvertoningen.

• *Cursusreeks B: Animatiefilm - Theorie en geschiedenis*. Aan de hand van een aantal concrete case-studies uit de geschiedenis van de animatiefilm worden de diverse technieken onderzocht.

Docent is Edwin Carels. Vanaf 8 okt., 8 dinsdagavonden. Prijs: 1.800,-BF (inclusief de begeleidende reader) en 8 filmvoorstellingen.

Dilbeek

Culturama vzw.

Baron de Vironlaan 140, 02/569.27.74

• *cursus "Art nouveau/art déco"*. Vanaf 6 nov., 6 avondsessies in Dilbeek, Overijse en Sint-Joost-ten-Node

• *cursus "Kunst van de 20ste eeuw: van Matisse en het fauvisme tot pop-art en Roy Lichtenstein"*. 6 avondsessies in het Cultureel Centrum Westrand te Dilbeek op woensdagavond

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

• *cursus "Tentoonstellingsactualiteit"*. Thema's: Paul van Ostaijen en zijn tijd, Victor Horta, kunstenaars actief met keramiek, mode en sieraden.

PARKHOTEL GAGGENAU
 FAMILIE VELTEN

GAGGENAU

Met het Zwarte Woud als decor ligt, tussen Baden-Baden en Straatsburg, het charmante Gaggenau. Een oase van rust aan de oevers van de Murg. Uitermate geschikt voor een afwisselende vakantie waarin natuur en cultuur harmonisch samengaan.

PARKHOTEL GAGGENAU

Viersterrenhotel met een eigen karakter, gelegen aan het stadspark.

INFRASTRUCTUUR

- Receptie - Kamers: alle kamers beschikken over bad, douche, W.C., haardroger, kabel-TV, video, minibar en telefoon
- 3 restaurants: bistro "Parkstübl", fijnproeversrestaurant "Culinarium" en "Badische Weinstube".
- Warme keuken tot 23u30. - Parkterras - 2 zonneterrassen - Parkeergarage

GRATIS SPORT- EN ONTSPANNINGSMOGELIJKHEDEN

- Hoteltransfers in omgeving tot 20 km - Gratis toegangskaarten voor het wereldberoemde Casino van Baden-Baden
- Gratis toegang tot het overdekte zwembad tegenover het hotel - Welcome drink
- Vrije toegang tot "Big Apple"-discobar, geopend tot 5u. 's morgens

SPORT- EN ONTSPANNINGSMOGELIJKHEDEN IN DE OMGEVING

- Sauna- en vrijetijdswembad Rothermar in Bad Potensfels, ca. 1 km van het hotel. Vermindering via het hotel mogelijk
- Golfmogelijkheden in Plittersdorf, ca. 9 km

INTERESSANTE UITSTAPJES EN BEZIENSWAARDIGHEDEN

- Schwarzwaldhochstrasse, Elzas, Rebland
- Titisee - Mummelsee, waar men pedalos kan huren - Barokkastelen in Rastatt en Karlsruhe
- Straatsburg, Baden-Baden, Rastatt
- Badische Weinstrasse

Alle toeristische informatie over Duitsland kan u gratis bekomen op volgend adres:
 Deutsche Zentrale für Tourismus
 A. De Boeckstraat 54/56, 1140 Brussel
 tel. 02/245.97.00 - fax. 02/245.39.60

Ateliers, cursussen en performances

Vlied

Vandeveldestraat 68, 9000 Gent, 09/223.20.64
 Bij Vlied vzw, Vlaamse Volkshogeschool, kan er uit een zeer ruim aanbod cursussen gekozen worden. Inlichtingen en inschrijvingen op bovenstaand adres.

- "Tentoonstellings-actualiteit": maandelijkse voorbereiding op een actuele tentoonstelling: Paul van Ostaijen (9 sep. in Brussel, 16 sep. in Gent); Victor Horta (14 okt. in Brussel, 21 okt. in Gent); Van Ensor tot Delvaux (18 nov. in Brussel, 25 nov. in Gent)

- "Art nouveau in België en Europa" - Gent, vanaf 17 sep. (4 dinsdagavonden) - Overijse, vanaf 7 okt. (4 maandagavonden) - Sint-Joost-ten-Node, vanaf 17 okt. (4 donderdagavonden)
- "Opera-actualiteit": maandelijkse bespreking van opera's uit het actuele programma van de Vlaamse Opera - vanaf 30 sep. (3 maandagnamiddagen)
- "Chinees antiek": bekende en minder bekende vormen van Chinese Sierkunst - Gent, vanaf 14 okt. (5 maandagnamiddagen of -avonden) - Brugge, vanaf 17 okt. (5 donderdagavonden)

Sint-Pieters-Woluwe
 Gemeenschapscentrum Kontakt
 Orbanlaan 54, 1150 Sint-Pieters-Woluwe,
 02/762.37.74

- "Kunst en Cultuur van de Etrusken", cursus door Patrick Monsieur. Data: 3, 10, 17, 24 okt. en 7, 14, 21, 28 nov. Aanvang: telkens om 19.30 uur. Inschrijven vooraf noodzakelijk.
- "Geschiedenis van het eten", cursus door Jan Grieten. Data: 20, 27 nov., 4, 11, 18 dec. Aanvang 20 uur. Inschrijven vooraf noodzakelijk.

Lezingen

Brussel

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Jubelparkmuseum
 • 6 okt.: "Michel De Gelderode en de Marionetten". Prof.dr. Roland Beyen, hoogleraar Romaanse literatuur, KULeuven

• 13 okt.: "Les arts à la cour royale thaïlandaise" (*). Lezing in het Frans door Z.H. Prins Subhadradis Diskul, emeritus hoogleraar, Universiteit van Sijsakom (Bangkok)

• 20 okt.: "Boeddha's van Siam" (*). Prof.dr. Jan Fontein, voormalig directeur van het Museum of Fine Arts in Boston, samensteller van de tentoonstelling

• 3 nov.: "Het Boeddhabeeld in Thailand in zijn religieuze context". Prof.dr. J. Terwiel, hoogleraar, Universiteit Hamburg

• 17 nov.: "Oud-zijn in de oudheid". Dr. Anton J.L. van Hooff, hoofddocent Oude Geschiedenis en Lerarenopleiding Klassieken, Katholieke Universiteit Nijmegen

• 24 nov.: "Museumvoorwerpen in het beeldverhaal: documentatie of inspiratie". Mevr. marian Van der Elst, educatief medewerkster KMKG.

Aanvang van de lezingen: 10u30. Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 200,-BF; (VED: 150,-BF).
 • Voor de lezingen van 13 en 20 okt. geldt een eenheidsprijs van 250,-BF (geen reducties of vrije toegang). Inschrijvingen: 02/741.72.14

Tongeren

Gallo-Romeins Museum

Kielenstraat 15, 3700 Tongeren, 012/23.39.14

• "De wijngod Dionysos in de Griekse beeldtaal" door Arnold Provoost - 25 sep., 20 u., prijs: 100,-BF

• "Tafelen met de Romeinen" door Nicole Den Dooven. 9 okt., 20 u., prijs: 200,-BF

• "Altijd en eeuwig: wijn" door Dirk De Prins. 24 okt., 20 u., prijs: 150,-BF

Wandel- voordrachten

Antwerpen

Museum Plantin-Moretus
 Vrijdagsmarkt 22-23, 2000 Antwerpen, 03/233.02.94

• "Levert het gebruik van originele drukken een meerwaarde op voor de uitvoerende musicus?" door Piet Stryckers. 23 sep., van 14 tot 16u.

Brussel

Jubelparkmuseum
 Jubelpark 10, 1040 Brussel, 02/741.72.14

• 11 okt. (14u.): "De site van het Jubelpark". Vif Frooninckx

• 27 okt. (10u30): "Boeddhisme in Azië".

Nathalie Vandepierre

• 8 nov. (14u.): "Wandtapijten". Ria

Cooreman

• 22 nov. (14u.): "De Kelten". Peter Cosyns
 Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 200,-BF (VED: 150,-BF). Trefpunt: onthaal Albert-Elisabeth

Gent

Museum voor Schone Kunsten
 Muidelpark, 09/222.17.03

• "Franse en Belgische kunst in de 19de en het begin van de 20ste eeuw" (n.a.v. de tentoonstelling "Paris-Bruxelles, Brussel-Parijs", die in de herfst van 1997 zal plaats vinden) door Lieve Compemolle. 6 en 20 okt., 10.30 uur, prijs 100,-BF (reservatie noodzakelijk)

• "Het naakt in de kunst" door Stefan van Bellingen. 17 nov. en 1 dec., 10.30 uur, prijs 100,-BF (reservatie noodzakelijk)

Rijkel

Kasteel van Rijkel

• "Ochtend-wijn-wandeling" (n.a.v. de tentoonstelling "Wijn! Wijn! Wijn!!!" in het Gallo-Romeins Museum van Tongeren). 29 sep., vertrekplaats Kasteel van Rijkel om 8.30u., prijs: 300,-BF (reservatie tot 13 september!)

Wandelingen

Brussel

• "Horta op de noen".
Stadswandeling door Brussel in het kader van Europalia Horta. Iedere zondagmiddag en 26 dec., van 12 tot 14u.
Reservatie:

Brukselbinnenstebuiten & Korei, 02/511.78.83

• "De stad volgens Horta". 3 mogelijke circuits: te voet, met openbaar vervoer of per autocar. Iedere dag op aanvraag.

Reservatie:
Brukselbinnenstebuiten
02/511.78.83

• "Huizen van herinnering".

Causerieën in het kader van Europalia Horta. Op aanvraag.
Reservatie: Korei,
02/380.22.09

Muziek

in musea

Antwerpen

Museum Vleeshuis

Vleeshouwersstraat 40

• 25 sep. (20u.): Ensemble Contrepoint. "l'Epoque Baroque". Werken van G.Ph. Thelemann, F. Couperin, A. Locatelli, M. Marais en J.S. Bach
• 20 nov. (20u.): Les Elements. Kamermuziek uit de Duitse vroeg-barok
Plaatsbespreking in het Museum Vleeshuis, vanaf 7 september. Geen telefonische reservaties. Inkom: 250,-BF.

Rubenshuis

Wapper 9

• 16 okt. (20u.): Romanesca. Virtuose vioolsonates uit de Duitse vroeg-barok. Werken van G. Muffat en H.J.Fr. von Biber
• 13 nov. (20u.): La Reverdie. "Speculum amoris". Middel-eeuwse liefdeslyriek

Beurzen

Brugge

Stadshallezalen Belfort

• 1-11 nov.: 13de Internationale Kunst- & Antiekbeurs

Kortrijk Hallen

Doomiksesteenweg 216

• 19-27 oktober: "Interieur 96", 15de Internationale Biënnale voor creatief binnenhuisdesign"; Uitsluitend hedendaagse wooncreativiteit komt aan bod. Architect Christian Kieckens ontwierp het nieuwe grondplan van "Interieur 94" en drukt ook dit jaar zijn stempel op de ruimtelijke vormgeving van deze beurs. Eregast van "Interieur 96" is architect Jean Nouvel uit Frankrijk, beroemd om zijn "Institut du Monde Arabe" en de "Fondation Cartier" in Parijs, de "Opera" van Lyon en het "Congrescentrum Da Vinci" in Tours. Centraal thema van "Interieur 96" is de "tafel". Nevenmanifestaties bij de beurs zijn een expositie met spraakmakende tafelontwerpen uit de 20ste eeuw, de voorstelling van de "Street of Designers" met werk Aldo Rossi, Philippe Starck, Ettore Sottsass en anderen, een focus op de Portugese ontwerper Alvaro Siza Vieira en tenslotte de presentatie van de "Wedstrijd voor Europese ontwerpers.

Mechelen

Nekkershal

• 11 tot 14 okt.: Art Faire 96 en Keramiekiënnale
Voor de derde maal herbergt de Nekkershal een kunstsalon. De vorige uitgaven in '94 en '95, onder de titel "Salon d'Artistes" hadden alles in zich om op korte termijn een vaste waarde te worden in het kunstcircuit ware het niet dat de organisatoren de meerwaarde van kunst en kunstenaar over het hoofd hadden zien. De nieuwe organisator van het kunstsalon, de Kunststichting Perspektief vzw., was op de voorbije edities met een eigen selectie kunstenaars aanwezig en is hierdoor in staat het salon organisatorisch beter te organiseren. Ander is ook dat voor deze derde editie onmiddellijk op internationaal niveau werd geselecteerd.
Info: Kunststichting Perspektief: 016/60.33.35, tijdens het salon: 015/55.10.01

20 abonnees kunnen de Art Faire 96 & International Ceramic Exhibition gratis bezoeken

Simonne Mylaert-Hofman

*speld en hanger, goud 18 karaat 'unikaat'
- gegraveerde agaats - briljant - vuuropalen - citrien
gesignd unikaat van simonne mylaert-hofman*

mylaert-hofman
nieuwstraat 36 - 9300 aalst
tel. (053) 78 71 12

open : dinsdag t/m zaterdag 9.30 - 12.30 u en 14 - 18.30 u
december speciale uurregeling

Jaarboek Architectuur in Vlaanderen 94-95

1996, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap 29,7 x 22,5 cm, 272 blz., rijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit, 1.450,-BF
 ISDN 90-403-0057-7

De huidige uitgave van het (tweejaarlijkse) *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 94-95* biedt, net als zijn voorganger, die de periode 1990-1993 bestreek, een overzicht van de recente ontwikkelingen van de bouwkunst en stedenbouw in Vlaanderen en Brussel en is eveneens opgebouwd uit drie grote delen. Uitgever is de Vlaamse Gemeenschap die in haar eigen eerste Jaarboek zwaar op de korrel werd genomen omwille van een mangeldend architectuurbeleid, hetgeen ongetwijfeld stimulerend heeft gewerkt om in een volgende editie haar verantwoordelijkheid niet uit de weg te gaan.

In een eerste deel vindt men na een inleiding over "De plaats van architectuur in Vlaanderen" en een verantwoording van de selectie, beide door Hilde Heynen, een aantal essays die commentaar leveren bij de gebeurtenissen en tendensen die hun stempel drukten op het architectuurgebeuren in Vlaanderen gedurende de afgelopen jaren. In drie essays, resp. van André Loeckx, Marcel Smets en Bruno De Meulder, wordt zeer uitgebreid ingegaan op de ruimtelijke ontwikkelingen in Vlaanderen en Brussel. In een vierde essay onderzoekt Pieter Uyttenhove de wijze waarop architectuur vorm geeft aan en deel uitmaakt van de publieke ruimte. Architectuur als bijdrage aan de publieke ruimte vormde voor Caroline Mierop een belangrijke leidraad bij haar artikel over recente Brusselse bouwprojecten. Als spiegel voor het Vlaamse architectuurbeleid beschrijft Francis Strauven in zijn bijdrage strategieën en instellingen die in Frankrijk en Nederland ingezet worden met de bedoeling om de architecturale kwaliteit van overheidsgebouwen te bevorderen. De selectie van projecten voor het tweede deel van dit

Jaarboek gebeurde op basis van een open procedure. In juni '95 werden alle Vlaamse architecten via advertenties uitgenodigd om hun recent gerealiseerde of in uitvoering zijnde projecten voor te stellen. De redactie maakte hieruit een preselectie die werd voorgelegd aan een internationale jury die een autonome keuze maakte. De inleiding van Emmanuel Doutriaux (F), "reisindrukken", geeft een weerslag van de gevoerde discussies. De jury selecteerde 33 projecten die door de redactie werden aangevuld met 5 projecten collectieve woningbouw die niet spontaan werden ingediend. De projecten worden in het *Jaarboek* gepresenteerd volgens een typologische indeling: openbare gebouwen, kantoren en bedrijfsgebouwen, collectieve woningen, privé woningen (bouw- en verbouwingen) en interieurs. Criteria voor een selectie waren, net zoals in het vorige *Jaarboek*: inwendige coherentie, typologische vernieuwing, relatie tot de omgeving, ruimtelijke en formele zeggingskracht, gebruikswaarde en belevingswaarde.

Het derde deel van de editie bevat een overzicht van tentoonstellingen, prijzen en publicaties en documenteert daarmee de omkadering van de architectuurcultuur in Vlaanderen.

Het Ministerie van de Vlaamse gemeenschap wil met dit *Jaarboek* niet alleen een visitekaartje brengen van de Vlaamse architecten, maar ook de praktijk van het bouwen in Vlaanderen kritisch evalueren en vooral sensibiliserend werkend en naar overheid en naar publiek toe. De uitgave kadert binnen een voorwaardenscheppend architectuurbeleid van Minister Luc Martens waarin informatiedoorstroming, stimulering en voorbeeldfunctie de drie peilers zijn. Dit tweede *Jaarboek* is alvast geslaagd en uitgegeven tegen een democratische publieksprijs.

Alle teksten zijn binnen deze uitgave gepubliceerd in het Nederlands, Frans en Engels.

Museumwijzer Oostvlaamse musea en collecties

door Anneke Lippens (red.) Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, 1996, 12,5 x 18 cm, 96 blz. 50,-BF

Deze editie is een initiatief van de Oostvlaamse museumconsulent Anneke Lippens. Zij heeft o.m. tot taak om de collectieve publiciteit van de Oostvlaamse musea te verzorgen en het publiek te sensibiliseren voor musea en museumwerk.

Met de "Museumwijzer" wordt alvast goed gescoord. In de uitgave wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds musea en collecties die op regelmatige tijdstippen toegankelijk zijn, en anderzijds particuliere initiatieven en musea die enkel op afspraak te bezoeken zijn. Voor museuminitiatieven in wording is reeds een volgende editie in het vooruitzicht gesteld. De musea en collecties werden alfabetisch per gemeente gerangschikt. Elke collectie is voorzien van een korte beschrijving. Een summierende duiding in het Nederlands, Frans en Engels moeten de haastige of buitenlandse toerist wegwijzen maken. Uiteraard zijn ook het adres, openingstijden, telefoon, fax, ... aangegeven en ook de bereikbaarheid met het openbaar vervoer. Pictogrammen, waarvan de verklaring op de bijgeleverde bladwijzer, duiden de faciliteiten aan in het betreffende museum (café/aria, parking, bibliotheek, ...). Achteraan zijn tevens een wegenkaartje van Oost-Vlaanderen en enkele stadsplannen opgenomen. De uitgave telt ook drie indexen: op museumnaam, plaatsnaam en thema van de collectie(s). Een lijst van de V.V.V. kantoren en de toeristische diensten maakt de "Museumwijzer" compleet. Een absolute aanrader, die zo goed als gratis wordt verspreid!

Te koop in de V.V.V. kantoren en bij Anneke Lippens (09/267.72.52, fax: 09/267.72.99)

10 OKV-abonnees krijgen een exemplaar helemaal gratis thuisgestuurd. (systeem geef briefkaart)

The Flemish Primitives Volume I The Master of Flémalle

Catalogue of Early Netherlandish Painting in the Royal Museums of Fine Arts of Belgium

door Cyriel Stroo en Pascale Syfer-d'Olne 1996, 21 x 29 cm, 300 blz., 200 illustraties waarvan 30 in kleur, 3.000,-BF

Deze editie is het eerste deel van een reeks die de rijke verzameling Vlaamse Primitieven van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België in Brussel zal belichten. De reeks wordt in het Engels uitgegeven omdat gemikt wordt, niet alleen op de Belgische, maar zeker ook op de internationale kunstwereld. In de KMSKB te Brussel bevinden zich naast werken van Rogier van der Weyden, Gerard David, Petrus Christus en Dirk Bouts ook panelen van Hans Memling en Hiëronymus Bosch. Zij omvat tevens een aantal belangrijke stukken van kunstenaars met een noodnaam uit de scholen van Doornik, Brugge of Brussel, zoals de Meester van

Flémalle, de Meester van de Lucialegende of de Meester van het Leven van Jozef. In de vijfde catalogus zullen ca. 100 kunstwerken opgenomen worden. Elk schilderij wordt aan een grondig technologisch, historisch, iconografisch en stilistisch onderzoek onderworpen. Deze studie is gebaseerd op documenten uit het Museumarchief, aangevuld met gegevens bewaard in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en in het Internationaal Studiecentrum voor de Middeleeuwse Schilderkunst in het Scheldeen Maasbekken. Het gehele opzet kon verwezenlijkt worden dank zij het initiatief van de Minister van Wetenschapsbeleid. Het project steunt op de samenwerking van drie instellingen: de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, de Katholieke Universiteit Leuven en de Université catholique de Louvain. De notities werden opgesteld door twee kunsthistorici, Cyriel Stroo en Pascale Syfer-d'Olne; de infraroodreflectografie werd verzorgd door Freya Maes. Van elk

OKV-Lezersservice

Jaarboek Architectuur in Vlaanderen

1996, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap 29,7 x 22,5 cm, 272 blz., rijk geïllustreerd zwart-wit, 1.450,-BF
 ISDN 90-403-0057-7
 De bespreking van dit boek kan u vinden op deze pagina

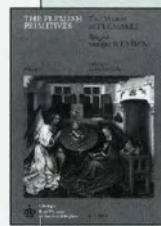
1.450,-BF (portkosten inbegrepen)

The Flemish Primitives Volume I The Master of Flémalle Catalogue of Early Netherlandish Painting in the Royal Museums of Fine Arts of Belgium

door Cyriel Stroo en Pascale Syfer-d'Olne 1996, 21 x 29 cm., 300 blz., 200 illustraties waarvan 30 in kleur, 3.000,-BF
 De bespreking van dit boek kan u vinden op deze pagina

3.000,-BF (portkosten inbegrepen)

U kan deze boeken bestellen door overschrijving op het rekennummer 448-0007361-87

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

Van volgende jaargangen

(in bordeaux of blauwe ringmappen)
zijn nog enkele exemplaren beschikbaar!

Het aantal is zeer beperkt.
Er wordt geleverd tot uitputting
van de voorraad.
De prijs per jaargang bedraagt 600,-BF

bestel-	
nummer	
101	jaargang 6 (1968)
102	jaargang 8 (1970)
103	jaargang 9 (1971)
104	jaargang 10 (1972)

Ontbreken u nog opbergbanden?
Volgende banden zijn nog beschikbaar.
De prijs bedraagt 270,-BF

201 85-86	(grijs, bevat twee jaargangen)
202 87-88	(idem)
203 89-90	(idem)
204 91-92	(idem)
205 1993	(wit, bevat 1 jaargang)
206 1994	(idem)

Volgende **losse nummers** zijn bij ons beschikbaar.
De prijs bedraagt per los nummer 200,-BF of 250,-BF
Vanaf 4 exemplaren bedraagt de prijs per los nummer 150,-BF of 200,-BF

	200,-BF
903	1980-1990. Fragmenten van kunst in België (1990/3)
904	De Landcommanderij Alden Biesen (1990/4)
911	Het Stedelijk Museum vander Kelen Mertens, Leuven (1991/1)
912	Exlibris (1991/2)
913	1980-1990. Fragmenten van architectuur in België (1991/3)
921	Sint-Baafskathedraal in Gent. Een kunstkamer (1992/1)
922	Belgisch Centrum voor het Beeldverhaal, Brussel (1992/2)
931	De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen (1993/1)
932	Het Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (1993/2)
933	Glas in Vlaamse musea (1993/3)
934	Museum voor Sierkunst, Gent (1993/4)
941	Kasteel van Gaasbeek (1994/1)
942	Hans Memling, het succes van een kunstenaar (1994/2)
943	Het Gallo-Romeins Museum, Tongeren (1994/3)
944	Fragmenten van fotografie in België (1994/4)
945	Laat-gotische beeldhouwkunst in België (1994/extra-editie)
951	Middeleeuwse muurschilderingen (1995/1)
	250,-BF
952	Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum (1995/2)
953	Affiekunst (1995/3)
954	Bruggen (1995/4)
955	Kom maar binnen! Welkom in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (1995/jeugdeditie)
966	Arts and Crafts vandaag in Vlaanderen (1996/1)
962	Het Museum Smidt van Gelder in Antwerpen (1996/2)

Hoe kunt u bestellen?

Door storting op rekeningnummer
448-0007361-87
van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen met vermelding van de bestelnummers en het aantal gewenste exemplaren.

schilderij wordt een kleurenreproductie gepubliceerd samen met de laboratoriumonderzoeken (reflectogrammen, ultraviolet, fluorescentiefotografieën, macrofotografieën), het vergelijkend fotomateriaal van andere geciteerde kunstwerken en de schema's van de oorspronkelijke lijsten. Het zijn edities bedoeld voor deskundigen, maar eveneens voor al wie interesse heeft voor de schilderkunst van de 15de eeuw.

Te bestellen door storting van 3.000,- + 250,-BF portkosten op rekeningnummer 000-0049552-82 van de KMSKB, Museumstraat 9, B-1000 Brussel.

Monumenten en Landschappen

Tweemaandelijks tijdschrift, jaargang 15, nr. 3, mei-juni 1996, 29,7 x 20,9 cm, geïllustreerd in kleur en zwart-wit, 60 pagina's en 16 pagina's Binnenkrant

Ook in deze editie komen 4 thema's aan bod: De vloeivelden of de watering te Lommel-Kolonie; De restauratie van het meubilair van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Kortenberg; het biechtgestoelte van de Antwerpse Sint-Pauluskerk en De luistervan de

polychromie: twee eclectische salondecoraties te Brussel (Wolvengracht 34 en 36). Zoals steeds zeer goed gedocumenteerd en ter zake geïllustreerd.

Abonnementvoorwaarden:
1.150,-BF voor 6 nummers (los nummer: 20,-BF);
combinatie-abonnement met OKV: 1.900,-BF.
Bestellen op rekeningnummer 091-2206040-95 (M&L) of 448-0007361-87 (OKV)

BRTN Departement Cultuur

Tekens op TV2, elke dinsdag om 22.45 uur

19.09	Paul van Ostaijen
26.09	Ennio Morricone
03.10	Umberto Eco
10.10	Matamata en Pilipili
17.10	Madeira: Suiker voor Kunst
24.10	Het achtste wereldwonder
31.10	Wie is zij? 1/2
07.11	Wie is zij? 2/2
14.11	Cinema of Unease
21.11	Léon Spilliaert

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.

N I E U W A D R E S

Oud-Parochiehuis
Grote Markt 46
9100 Sint-Niklaas

Tel: 03/760 16 40 Fax: 03/760 16 41

Een nieuwe dienst

van Openbaar
Kunstbezit
in Vlaanderen v.z.w.

Vertrekkend van de verworven know how voor het realiseren van museumpublikaties en verwante cultuuredities werd door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w. sedert kort een nieuwe dienstverlening ontwikkeld.

Uw eigen publikatie

“sleutel op de deur”

Uw concept wordt vertaald in een lastencohier.

Prijsvraag, prijsvergelijking en prijsbedinging worden voor U gedaan: nooit meer appelen met citroenen vergelijken, geen supplementen naderhand, geen extra kosten, ...
Wij bespreken met U een haalbare oplage.

U krijgt vooraf een **offerte van de totale kostprijs**.
Dit zal de prijs zijn die U bij levering betaalt.

Het concept van uw editie wordt met U doorgepraat en geconcretiseerd naar inhoud, doelgroep, budget, ...

Wij kunnen U bovendien een creatieve en technisch haalbare **lay-out voorstellen** waarin uw desiderata worden vertaald in een duidelijke en aantrekkelijke pagina-opmaak.

Conform uw wens kan een uitgave worden gerealiseerd die wordt geleverd op een vooraf afgesproken tijdstip en tegen een vooraf afgesproken prijs.

Extra service

Uw teksten kunnen worden nagezien

en verbeterd door een professionele eindredacteur. Wij kunnen U zelfs helpen om een auteur te vinden.

U wenst een editie in verschillende talen?

Een vertaling door “native speakers” zit in ons aanbod.

Advertenties?

Is er in uw editie plaats voor advertenties, dan beschikken wij

over een professioneel team van advertentiewerfers die in overleg uw advertentieruimte kunnen tarifiëren en de arbeidsintensieve werving van U overnemen.

Technische begeleiding

De volledige produktiebegeleiding is niet langer uw zorg.

Geen technici meer aan de lijn met moeilijke vragen of abacadabra voorstellen.

Problemen worden, in overleg, door ons opgelost.

U krijgt een afgewerkt produkt dat beantwoordt aan uw wensen.

Tijdens de realisatie beschikt U uiteraard over verschillende controlepunten, zowel wat de inhoudelijke als de vormelijke aspecten van de editie betreft.

Denkt U
aan een
publikatie?

**Spaar tijd
en moeite
en
spaar geld.**

Neem contact op met
Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.
Rudy Vercruysse
03 / 760 16 40

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.
Oud Parochiehuys, Grote Markt 46,
9100 Sint-Niklaas